

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

Π.Μ.Σ. : ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΤΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΡΗΤΟΡΑ ΥΠΕΡΕΙΔΗ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΟΡΜΠΑΔΕΛΟΣ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

I. Η εμφάνιση και εξέλιξη της ρητορικής τέχνης.	Σελ. 4
II. Η ρητορική και πολιτική δραστηριότητα του Υπερείδη.	Σελ. 8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΚΑΤΑ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΑΡΠΑΛΕΙΩΝ

I. Προοίμιο.	Σελ. 12
II. Πραγματικά περιστατικά.	Σελ. 14
III. Η δωροδοκία ως αδίκημα και αποδεκτή συμπεριφορά.	Σελ. 18
IV. Η διαδικασία της «Αποφάσεως».	Σελ. 20
V. Επίλογος.	Σελ. 25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΥΠΕΡ ΕΥΞΕΝΙΠΠΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΙΑΣ ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΣ ΠΟΛΥΕΥΚΤΟΝ

I. Προοίμιο.	Σελ. 27
II. Πραγματικά περιστατικά.	Σελ. 29
III. Η διαδικασία της «Εισαγγελίας» και ο «Εισαγγελτικός» Νόμος.	Σελ. 31
IV. Οι προϋποθέσεις εφαρμογής του εισαγγελτικού νόμου.	Σελ. 34
V. Η επί της ουσίας αντιμετώπιση της κατηγορίας.	Σελ. 37
VI. Επίλογος.	Σελ. 41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΥΠΕΡ ΛΥΚΟΦΡΟΝΟΣ

I. Προοίμιο.	Σελ. 43
II. Πραγματικά περιστατικά.	Σελ. 44
III. Η υπερασπιστική επιχειρηματολογία.	Σελ. 45
IV. Η μοιχεία και η αντιμετώπισή της από το Αθηναϊκό Δίκαιο.	Σελ. 48
V. Η δράση των συκοφαντών.	Σελ. 56
VI. Επίλογος.	Σελ. 60

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ**ΚΑΤΑ ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ**

I. Προοίμιο.	Σελ. 61
II. Πραγματικά περιστατικά.	Σελ. 62
III. Η Γραφή Παρανόμων.	Σελ. 63
IV. Επίλογος.	Σελ. 67

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ**ΚΑΤΑ ΑΘΗΝΟΓΕΝΟΥΣ Α**

I. Προοίμιο.	Σελ. 70
II. Πραγματικά περιστατικά.	Σελ. 71
III. Η συμβατική ελευθερία και οι δυνατότητες περιορισμού της.	Σελ. 72
IV. Επίλογος.	Σελ. 82

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ**ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ**

I. Προοίμιο.	Σελ. 85
II. Η δημόσια ταφή και η εκφώνηση επιταφίων λόγων προς τιμήν των πεσόντων πολέμου στην αρχαία Αθήνα, ως έθιμο.	Σελ. 86
III. Το εθιμικό δίκαιο στην μεταχείριση των ηττημένων στον πόλεμο και των υποτελών από τους νικητές.	Σελ. 90
IV. Επίλογος.	Σελ. 93

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σελ. 94
-------------------------------------	---------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Σελ. 98
---------------------	---------

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΗΓΩΝ	Σελ. 107
------------------------	----------

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ι. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ.

Η μελέτη των έργων των ρητόρων της αρχαίας Ελλάδας, οφείλει να εντάσσεται στα εννοιολογικά πλαίσια αναφοράς της εποχής. Απαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση για την αξιολόγηση του έργου των ανθρώπων αυτών, είναι η προηγούμενη μνεία στην ίδια την έννοια της ρητορικής. Ο όρος «ρητορική»¹, αναφέρεται στην τέχνη της δημόσιας ομιλίας, που αναπτύχθηκε στα πλαίσια λειτουργίας της δημοκρατίας και ειδικότερα σε επίσημες συνελεύσεις με πολιτικό χαρακτήρα, καθώς και στα δικαστήρια, τόσο στην Αθήνα, όσο και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Η ρητορική ως έννοια, σύμφωνα με τον Kennedy «αποτελεί ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό υποσύνολο μιας πιο γενικής αντίληψης για τη δύναμη των λέξεων και τη δυνατότητά τους να επηρεάσουν μια κατάσταση στην οποία χρησιμοποιούνται ή προσλαμβάνονται»².

Οι πρώτοι που δίδαξαν την τέχνη αυτή, ήταν περιπλανώμενοι ομιλητές οι οποίοι έμειναν γνωστοί με το όνομα «σοφιστές», αν και σύμφωνα με την παράδοση η εύρεση της ρητορικής αποδίδεται στα πρόσωπα του Κόρακα και του Τεισία, χωρίς όμως να είναι περισσότερο γνωστή η ιδιαίτερη συμβολή του καθενός³. Η μεθοδολογία των σοφιστών είχε ως στόχο τη διδασκαλία τεχνικών ομιλίας που παρείχαν τη δυνατότητα της πειθούς ως μέσο επιτυχίας στη δημόσια ζωή. Οι σοφιστές εμφανίζονταν με πνεύμα σκεπτικισμού τόσο έναντι της ιδέας της αντικειμενικής αλήθειας όσο και έναντι της δυνατότητας να προσεγγιστεί η γνώση⁴, με αποτέλεσμα να δεχθούν επικρίσεις τόσο από τον Πλάτωνα⁵ όσο και από τον

¹ Ο όρος αυτός εμφανίζεται για πρώτη φορά στον πλατωνικό διάλογο Γοργίας. *Πλάτων*, Γοργίας, 449 Α.

² *Kennedy G.A.*, A new history of classical rhetoric (Ιστορία της κλασικής ρητορικής : αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής), μτφρ. Νικολούδης Ν., Παπαδήμας, Αθήνα 2001, σελ. 9.

³ *Edwards M.*, Οι Αττικοί Ρήτορες, μτφρ. Α. Γ. Σπαθάρας, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002, σελ. 13 – 14.

⁴ Ο διάσημος σοφιστής Πρωταγόρας, ξεκινούσε τη γνωστή πραγματεία του, με τη φράση : «ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων, αυτών που υπάρχουν ότι υπάρχουν και αυτών που δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν». *Πλάτων*, Θεαίτητος, 152 α.

⁵ Ο Πλάτων άσκησε δριμεία κριτική στους σοφιστές κυρίως στο διάλογο «Γοργίας». Για το θέμα αυτό βλ. *Πλάτων*, Γοργίας, Εισαγωγή εις τον «Γοργίαν» του Πλάτωνος, υπό Γ. Κορδάτου, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

Αριστοτέλη⁶. Ο τελευταίος, πραγματευόμενος το ζήτημα της ρητορικής, ορίζει ότι η τέχνη αυτή όπως και η διαλεκτική, αποτελούν τμήματα της πολιτικής επιστήμης, με τη ρητορική να έχει ως αντικείμενο το να βρίσκει επί δεδομένου θέματος τα επιχειρήματα που μπορούν να πείσουν, χωρίς όμως να έχει ορισμένο αντικείμενο το οποίο να ερευνά ως επιστήμη, αλλά είναι μέθοδος παραγωγής επιχειρημάτων⁷.

Ένας από τους παράγοντες που προώθησε την ανάπτυξη της ρητορικής υπήρξε η διάδοση του γραπτού λόγου⁸. Οι ρήτορες χρησιμοποίησαν το μέσο της γραφής, δημοσιεύοντας πιθανώς αναθεωρημένες εκδοχές των λόγων τους, γεγονός που προώθησε περαιτέρω την εξέλιξη της ρητορικής, καθώς η έντυπη μορφή των έργων όχι μόνο διέδωσε περισσότερο τη μελέτη των ρητορικών υποδειγμάτων, αλλά επιπλέον έδωσε τη δυνατότητα στα κείμενα να μελετηθούν, να διαβαστούν ξανά, να αναθεωρηθούν και ενδεχομένως να επικριθούν. Σε κάθε περίπτωση η ανάπτυξη του γραπτού λόγου δεν σημαίνει ότι υποσκέλισε τη σημασία του προφορικού, δεδομένου ότι βασικός στόχος της μελέτης της ρητορικής ήταν η καλλιέργεια της ικανότητας στη δημόσια ομιλία, χωρίς να εξαιρείται η αυτοσχέδια ομιλία ενώ η ανάλυση των γραπτών κειμένων είχε δευτερεύουσα σημασία. Τον 4^ο αιώνα καθιερώθηκαν οι συστηματικές σχολές ρητορικής, η λειτουργία των οποίων άσκησε σημαντική επίδραση στη σύνθεση του γραπτού λόγου.

Η διάκριση των ειδών της ρητορικής, επίσης έγινε από τον Αριστοτέλη, με κριτήριο το ακροατήριο⁹. Όταν το ακροατήριο λειτουργεί ως κριτής γεγονότων που ανάγονται στο παρελθόν, όπως σε κάποιο δικαστήριο, τότε ο λόγος ταξινομείται ως «δικανικός». Στην περίπτωση που το ακροατήριο πρέπει να αποφασίσει για ενέργειες

⁶ Ο Αριστοτέλης, αποδοκιμάζει τη μέθοδο των σοφιστών να δίνουν έτοιμους λόγους στους μαθητές τους προς αποστήθιση, διότι θεωρεί ότι με τον τρόπο αυτό δίδασκαν όχι την ίδια την τέχνη αλλά παρέδιδαν έτοιμα τα αποτελέσματα της τέχνης που θεωρούσαν σωστά. *Αριστοτέλης, Περί των σοφιστικών ελέγχων*, 184a.

⁷ *Αριστοτέλης, Ρητορική*, 1355 b 32 – 1358 a 36.

⁸ «Το αποτέλεσμα, πάντως, αυτής της «εγγράμματης επανάστασης» του ύστερου πέμπτου και του τέταρτου αιώνα, ήταν να καταστεί ευκολότερη η έκθεση της σύνθεσης, αφαιρετικής σκέψης, η επινόηση ενός τεχνικού λεξιλογίου για την περιγραφή των φαινομένων συμπεριλαμβανομένου του λόγου, η μεταγραφή και η αναθεώρηση ως τακτικό τμήμα της σύνθεσης, και, πιθανόν, ακόμη και η εξέλιξη του περιοδικού ύφους, δηλαδή του γρανίματος σε μακρές, σύνθετες περιόδους, όχι εύκολα κατανοητές κατά την πρώτη ανάγνωση. *Kennedy G.A., A new history of classical rhetoric*, οπ. παραπ., σελ. 47.

⁹ *Αριστοτέλης, Ρητορική*, 1358 a 37 – 1359 a 29.

που αναφέρονται στο μέλλον, τότε ο λόγος ταξινομείται ως «συμβουλευτικός». Εκεί όπου δεν ζητείται συγκεκριμένη ενέργεια εκ μέρους του ακροατηρίου ο λόγος θεωρείται «επιδεικτικός». Εκ των τριών ειδών, η παρούσα μελέτη θα ασχοληθεί κυρίως με τους δικανικούς λόγους και δευτερευόντως με τους επιδεικτικούς, καθώς στο έργο του Υπερείδη δε σώζεται συμβουλευτικός λόγος.

Το αθηναϊκό δικαστικό σύστημα απαιτούσε την αυτοπρόσωπη παρουσία των διαδίκων οι οποίοι όφειλαν να υποστηρίξουν τις εκάστοτε κατηγορίες ή να απολογηθούν προφορικά οι ίδιοι, χωρίς την παρουσία επαγγελματία νομικού. Οι προϋποθέσεις αυτές, καθώς και οι λοιποί παράγοντες που επηρέαζαν την έκβαση της δίκης είχαν ως συνέπεια, το αποτέλεσμα κάθε δίκης να εξαρτάται από τις ρητορικές ικανότητες του εκάστοτε εμπλεκόμενου σε δίκη. Προκειμένου να εξασφαλιστούν τα επιθυμητά αποτελέσματα οι διάδικοι άρχισαν να στρέφονται σε άλλα πρόσωπα που είχαν τις απαιτούμενες ρητορικές ικανότητες, με σκοπό να συγγράψουν τους προς εκφώνηση στο δικαστήριο λόγους, τους οποίους απήγγειλαν στο ακροατήριο, έχοντας προηγουμένως προσπαθήσει να τους αποστηθίσουν. Με τον τρόπο αυτό αναπτύχθηκε μία κίνηση προς την επαγγελματική ενασχόληση με τη λογογραφία, η οποία όμως δεν είναι δυνατόν να εντοπιστεί χρονικά με ακρίβεια. Το βέβαιο είναι ότι προς το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. συναντώνται ήδη οι πρώτοι επαγγελματίες λογογράφοι¹⁰.

Αν και η ενασχόληση με τη λογογραφία δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως επάγγελμα με την αντίστοιχη σημερινή έννοια, καθώς δεν απαιτούνταν ιδιαίτερες τυπικές προϋποθέσεις με αποτέλεσμα η πρόσβαση στη συγκεκριμένη δραστηριότητα να είναι ελεύθερη σε οποιονδήποτε ενδιαφερόμενο, εντούτοις δεν είναι λίγοι εκείνοι που αφοσιώθηκαν στην ενασχόληση αυτή. Το «επάγγελμα» του λογογράφου περιελάμβανε τόσο τη συγγραφή του λόγου όσο και την πρακτική εκμάθηση του τρόπου με τον οποίο θα έπρεπε να εκφωνηθεί στο ακροατήριο. Εκτός από την άσκηση της ρητορικής για τη συγγραφή δικανικών λόγων, οπωσδήποτε ήταν απαιτούμενη και μία εξοικείωση, αν όχι εξειδίκευση, με το υπάρχον νομικό σύστημα της εποχής, καθώς και σχετική γνώση των νόμων. Συνήθως οι δικαστικοί λογογράφοι δεν ανέβαιναν συχνά στο βήμα και κατά κάποιο τρόπο παρέμεναν ανώνυμοι, ευρισκόμενοι πίσω από το διάδικο που εκφωνούσε το λόγο. Το γεγονός ότι στην Αθήνα η επίλυση των διαφορών γινόταν σε μεγάλο βαθμό μέσω των δικαστηρίων,

¹⁰ Wolff H.J., Demosthenes als Advokat, Funktionen und methoden des Prozesspraktikers im Klassischen Athen, Berlin 1968, αγγλική μτφρ. στο Carawan E., The Attic Orators, Oxford University Press, 2007, σελ. 99.

είχε ως αποτέλεσμα ότι η εκμάθηση της ρητορικής αποτελούσε επικερδές αντικείμενο.

Παράλληλα, η γνώση της ρητορικής τέχνης ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την είσοδο στην πολιτική σκηνή και συνάμα αποτελούσε δείγμα ανώτερης παιδείας. Παρά το γεγονός ότι στις συνεδριάσεις της συνέλευσης μπορούσε να μιλήσει όποιος ήθελε, τον ηγετικό ρόλο αναλάμβαναν ρήτορες, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «πολιτικοί ομιλητές». Μολονότι η ενασχόληση με τη λογογραφία δεν αποτελούσε αξιοσέβαστο επάγγελμα, στελέχη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, όπως ο Αντιφών, ο Ισοκράτης, ο Υπερείδης και ο Δημοσθένης εισήλθαν στην άσκηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας και μάλιστα διακρίθηκαν σ' αυτήν, αν και τόσο ο Δημοσθένης όσο και ο Ισοκράτης εγκατέλειψαν τη λογογραφία όταν αναμείχθηκαν ενεργά με την πολιτική, γεγονός που επιβεβαιώνει τη διαπίστωση ότι η ενασχόληση με τις υποθέσεις των δικαστηρίων δεν έχαιρε εκτίμησης.

Σχετικά με την πολιτική δραστηριότητα της εποχής, χρήσιμη είναι η παρατήρηση του Rhodes¹¹ ότι σταδιακά εμφανίζεται διαφοροποίηση στον τύπο του ανθρώπου που ασχολείται με την πολιτική και καταλαμβάνει τα ανώτατα αξιώματα. Πλέον δεν απαιτείται να κατάγεται από γνωστή οικογένεια, ενώ έπειτα από λίγο δεν είναι αναγκαίο ούτε καν να είναι πλούσιος. Στο Δημοσθένη μάλιστα και στον Υπερείδη που διαθέτουν προβάδισμα ως προς τις ρητορικές ικανότητες, σημειώνεται ένα χαρακτηριστικό που στη συνέχεια θα εμφανίζεται τακτικά στην πολιτική σκηνή της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. Οι πολιτικοί να προέρχονται από την κατηγορία των ανθρώπων που συγγράφουν λόγους προς εκφώνηση στα δικαστήρια. Οι νέου τύπου πολιτικοί δεν κατάγονται πάντοτε από πλούσιες οικογένειες, ούτε αναγκαστικά προβαίνουν σε πολιτικούς γάμους, χάνοντας όμως παράλληλα τη δυνατότητα να μεταβιβάσουν τα προνόμιά τους προς τους γιους τους, σε αντίθεση με τους στρατηγούς που ακόμα και τον 4^ο αι. π.Χ. προέρχονται από πλούσιες οικογένειες και ανήκουν ή έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν σύστημα διαδοχής.

Πάντως η ενασχόληση με τα πολιτικά δεν είναι εύκολη υπόθεση, ο Knox στην ενδιαφέρουσα μελέτη του¹², παρομοιάζει την είσοδο στην πολιτική σκηνή με είσοδο σε ναρκοπέδιο, επισημαίνοντας ότι από τους 6 αττικούς ρήτορες που ασχολήθηκαν με

¹¹ Rhodes P.J., Political Activity in Classical Athens, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 106 (1986), σελ. 141.

¹² Knox R.A., 'So Mischievous a Beast'? The Athenian 'Demos' and Its Treatment of Its Politicians, Greece & Rome, Second Series, Vol. 32, No. 2 (Oct., 1985), σελ. 138.

την πολιτική δραστηριότητα (Αντιφών, Ανδοκίδης, Δημοσθένης, Αισχίνης, Υπερείδης και Λυκούργος), μόνο ο τελευταίος πέθανε από φυσικό θάνατο, ενώ όλοι οι υπόλοιποι είτε θανατώθηκαν είτε εξορίστηκαν μόλις έχασαν την εμπιστοσύνη του Δήμου.

II. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΥΠΕΡΕΙΔΗ.

Ο Υπερείδης γεννήθηκε το 390 π.Χ. στον Δήμο Κολλυτού και ήταν γιος του γαιοκτήμονα Γλαυκίππου. Το γεγονός ότι καταγόταν από εύπορη οικογένεια, του έδωσε τη δυνατότητα να λάβει ανώτερη μόρφωση, έτσι ο Υπερείδης φέρεται να άκουσε τα μαθήματα του Πλάτωνα και του Ισοκράτη¹³. Καταρχήν ασχολήθηκε με την επ' αμοιβή συγγραφή λόγων για τα δικαστήρια, δραστηριότητα από την οποία κατάφερε να αυξήσει την περιουσία του. Η μεγάλη οικονομική επιφάνειά του, έδωσε τη δυνατότητα στον Υπερείδη να ζήσει πολυτελή βίο. Ο Πλούταρχος τον παρουσιάζει επιρρεπή στα ερωτικά¹⁴, ενώ αναφέρει ότι έδειχνε προτίμηση προς το καλό φαγητό και κυρίως προς τα ψάρια¹⁵.

Η επιτυχία του στη λογογραφία, αποτέλεσε το διαβατήριο για την είσοδο στον πολιτικό στίβο των Αθηνών. Όπως ο ίδιος ο ρήτορας αναφέρει¹⁶, παρέπεμψε σε δίκη τον στρατηγό Αριστοφώντα, ενώ στη συνέχεια υπέβαλε εισαγγελία κατά του Φιλοκράτη για προδοσία της πόλης στους Μακεδόνες. Με τις πράξεις του αυτές, ο Υπερείδης εντάχθηκε στην αντιμακεδονική παράταξη των Αθηνών, όπου διακρίθηκε καταρχήν ως ένα από διαπρεπέστερα στελέχη, κατόπιν δε ως αρχηγός της παράταξης. Στα πλαίσια της πολιτικής του δράσης ο Υπερείδης ανέλαβε διάφορες αποστολές,

¹³ Πλούταρχος, Βίοι των δέκα ρητόρων, 848 d.

¹⁴ Πλούταρχος, Βίοι των δέκα ρητόρων, 849 d – f, μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου, « ... ήταν επίσης επιρρεπής στα ερωτικά κι έτσι έδωξε το γιο του κι έφερε στο σπίτι τη Μυρίνη, πολύ ακριβή εταίρα, και λένε ότι στον Πειραιά είχε την Αρισταγόρα, στην Ελευσίνα στα κτήματά του τη Θηβαία Φίλα, της οποίας είχε εξαγοράσει την ελευθερία αντί ποσού είκοσι μινων. Συνήθιζε να κάνει καθημερινά περιπάτους στην ιχθυαγορά. Και λόγω της σχέσης του με την εταίρα Φρύνη ήταν συνήγορός της στο δικαστήριο, όταν αυτή δικαζόταν για ασέβεια».

¹⁵ Η κατανάλωση ιχθύων αντιμετωπιζόταν με ιδιαίτερο τρόπο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως προκατάληψη στην αρχαία Αθήνα, καθώς τα φρέσκα ψάρια αντιμετωπιζόνταν ως ένα είδος πολυτελείας που διαφοροποιούσε τους απλούς πολίτες από τους εξέχοντες άνδρες. Για το θέμα αυτό βλ. Davidson J., *Fish, Sex and Revolution in Athens*, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 43, No. 1 (1993), σελ. 53 – 66.

¹⁶ Υπερείδης, Υπέρ Ευξενίππου, 28 – 31.

εκπροσωπώντας την Αθήνα στην αντιδικία με τους Δηλίους, αντί του Αισχίνη που είχε οριστεί αρχικά, ενώ επιπλέον στάλθηκε σε αρκετές περιπτώσεις ως πρέσβης σε διάφορες πόλεις¹⁷. Ο ίδιος δεν υπήρξε φυγόπονος, αλλά αντίθετα συνεισέφερε από την προσωπική του παρουσία στη δημιουργία στόλου για την αντιμετώπιση του Φιλίππου, παράλληλα δε πήρε μέρος με την ιδιότητα του τριηράρχου στις επιχειρήσεις κατά γεγονότα της πολιορκίας του Βυζαντίου¹⁸.

Η ενασχόληση του Υπερείδη με τα πολιτικά δεν υπήρξε ακίνδυνος για τον Αθηναίο ρήτορα, καθώς αναγκάστηκε να υπερασπίσει τον εαυτό του σε δίκες που έστρεφαν εναντίον του οι πολιτικοί του αντίπαλοι. Ο Διώνδας τον κατηγορήσε με γραφή παρανόμων για την πρότασή του να απονεμηθεί τιμητικό στεφάνι στον Δημοσθένη, κατηγορία για την οποία αθωώθηκε¹⁹. Το 338 π.Χ. η ήττα των Αθηναίων στη μάχη της Χαιρώνειας, βρήκε τον Υπερείδη στην Αθήνα ως βουλευτή. Λόγω της ιδιότητάς του δεν έλαβε μέρος στη μάχη, καθώς απαγορευόταν να βρεθεί εκτός πόλεως, όμως ενόψει της εισβολής των Μακεδόνων στην Αθήνα, πρότεινε με ψήφισμά να γίνουν Αθηναίο πολίτες οι μέτοικοι και να απελευθερωθούν οι δούλοι, προκειμένου αφού εξοπλιστούν, να ενταχθούν αμέσως στο αθηναϊκό στράτευμα για να προβάλλουν αντίσταση. Η πρόταση αυτή δεν έγινε δεκτή και είχε ως αποτέλεσμα να οδηγηθεί σε δίκη ο Υπερείδης, μετά από γραφή παρανόμων που υπέβαλε εναντίον του ο Αριστογείτων. Ο Υπερείδης πέτυχε να αθωωθεί, χρησιμοποιώντας το επιχείρημα, ότι δεν ήταν εκείνος που εισήγαγε το ψήφισμα αλλά η ίδια η μάχη της Χαιρώνειας²⁰. Η φράση αυτή δεν αποτελεί μια απλή περιγραφή, αλλά ένα σαφές επιχείρημα που υποδηλώνει το αναγκαίο, το επείγον αλλά και το επιβεβλημένο του ψηφίσματος²¹. Η ρητορική ποικιλία εδράζεται τόσο στην πολυμορφία των γεγονότων όσο και σε εκείνη των επιχειρημάτων. Σε δεύτερο επίπεδο όμως, διαφαίνεται και ένας παράλληλος τρόπος χρήσης των ρητορικών σχημάτων. Το τέχνασμα της επίκλησης της μάχης της Χαιρώνειας, εκτός από την αδιαμφισβήτητη ικανότητα του ρήτορα να δημιουργεί επιχειρήματα από κάθε αφορμή, καταδεικνύει τους παραπλανητικούς σκοπούς της χρήσης της ρητορικής. Όπως ορθώς παρατηρεί ο Hertz, η συγκεκριμένη διατύπωση του Αθηναίου ρήτορα, αποτελεί μία προσπάθεια του Υπερείδη να υποβαθμίσει και να αποκρύψει το αληθινό γεγονός που είναι η πρότασή του για απελευθέρωση των δούλων. Φέρνοντας στο προσκήνιο τη μάχη της Χαιρώνειας, με το μεγάλο αντίκτυπο που προκάλεσε η ήττα στη μάχη αυτή, επιχειρείται να

¹⁷ Πλούταρχος, Βίοι των δέκα ρητόρων, 850 a – b.

¹⁸ Πλούταρχος, Βίοι των δέκα ρητόρων, 848 e και 849 f.

¹⁹ Πλούταρχος, Βίοι των δέκα ρητόρων, 848 f.

²⁰ Πλούταρχος, Βίοι των δέκα ρητόρων, 849 a.

²¹ Russell D. A., Rhetoric and Criticism, Greece & Rome, Second Series, Vol. 14, No. 2 (Oct., 1967), σελ. 142 – 143.

μειωθεί η σημασία της πρότασης του Υπερείδη, που αποτελεί και το πραγματικό αντικείμενο της δίκης, μέσω των εντυπώσεων που προκαλούνται από την έντονη εικόνα της μάχης, με σκοπό να ξεφύγουν της προσοχής του ακροατηρίου οι όποιες αδυναμίες των επιχειρημάτων του ομιλητή²².

Σε κάθε περίπτωση, τα γεγονότα αυτά δεν έκαμψαν τις πεποιθήσεις του Υπερείδη, που ανήκε στη μερίδα των ανθρώπων που επιζητούσαν την ανεξαρτητοποίηση της πόλης από τη μακεδονική ηγεμονία με κάθε τρόπο. Οι απόψεις αυτές βρήκαν αφορμή να εκδηλωθούν όταν εξελίχθηκε η υπόθεση του Αρφάλου. Στη δίκη που ακολούθησε, ο Υπερείδης στράφηκε εναντίον του Δημοσθένη που τήρησε μετριοπαθή στάση και ανάγκασε τον τελευταίο σε καταδίκη και αυτοεξορία. Ο θάνατος του Αλέξανδρου το 323 π.Χ., έδωσε την εντύπωση ότι οι προσδοκίες του Υπερείδη για πολιτική ανεξαρτησία της Αθήνας θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν. Ο Αθηναίος ρήτορας συμφιλιώθηκε με τον Δημοσθένη και οι δύο πολιτικοί συνεργάστηκαν για την πρόκληση αντιμακεδονικής εξέγερσης. Η δράση τους οδήγησε στο Λαμιακό πόλεμο το 322 π.Χ., όμως η ήττα των συμμάχων στην Κρανώνα οριστικοποίησε την επικράτηση των Μακεδόνων. Στο μεταξύ, ο Υπερείδης είχε προλάβει να εκφωνήσει τον Επιτάφιο λόγο του προς τιμήν του στρατηγού Λεωσθένη και των πεσόντων στις μάχες του Λαμιακού πολέμου. Η οριστική ήττα των Αθηναίων ανέτρεψε το πολιτικό σκηνικό. Ο Υπερείδης, έπειτα από πρόταση του Δημάδη, καταδικάστηκε σε θάνατο και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Αθήνα. Κατέφυγε ως ικέτης στον ναό του Αιακού στην Αίγινα, όπου συνελήφθη και παραδόθηκε στον Αντίπατρο. Το 322 π.Χ. θανατώθηκε αφού υπέστη φρικτά βασανιστήρια. Κατά μία εκδοχή στη διάρκεια των βασανιστηρίων του έκοψαν τη γλώσσα, ενώ σύμφωνα με άλλη, έκοψε τη γλώσσα του με τα δόντια αυτοβούλως, για να μην υποχρεωθεί να προδώσει την Αθήνα²³. Αυτό υπήρξε το τέλος του μεγάλου Αθηναίου ρήτορα που αποδείχθηκε ανυποχώρητος πατριώτης.

Στον Υπερείδη αποδίδονται 77 λόγοι, αν και μόνο οι 52 θεωρούνται γνήσιοι ήδη από την αρχαιότητα. Οι ρητορικές του ικανότητές του θεωρούνται εξαιρετικές και τον κατατάσσουν στο κορυφαίο μαζί το Δημοσθένη επίπεδο, το προσωπικό του ύφος είναι απaráμιλλο, ενώ η γλώσσα που χρησιμοποιεί στους λόγους του ο Υπερείδης μαζί με το Λυσία, είναι εγγύτερα σε σχέση με τους υπόλοιπους αττικούς ρήτορες, στη

²² Hertz N., A Reading of Longinus, Critical Inquiry, Vol. 9, No. 3 (Mar., 1983), σελ. 588 – 589.

²³ Πλούταρχος, Βίοι των δέκα ρητόρων, 849 b – d.

γλώσσα που χρησιμοποιείτο στην καθημερινή ζωή²⁴. Δυστυχώς, ικανοποιητικά αποσπάσματα των έργων του σώζονται του σε αιγυπτιακούς παπύρους, μόνο για έξι από τους λόγους του, ενώ από τα υπόλοιπα έργα του Υπερείδη σώζονται μικρά αποσπάσματα. Προσφάτως, ανακαλύφθηκαν νέα αποσπάσματα τα οποία θα βοηθήσουν να δημιουργηθεί σαφέστερη εικόνα για το έργο του ρήτορα. Οι έξι λόγοι που καθιστούν κυρίως γνωστό τον Υπερείδη και με τους οποίους ασχολείται η παρούσα εργασία, είναι οι εξής :

1. Κατά Δημοσθένους υπέρ των Αρπαλείων.
2. Υπέρ Ευξενίππου εισαγγελίας απολογία προς Πολύευκτον.
3. Απολογία υπέρ Λυκόφρονος.
4. Κατά Φιλίππιδου.
5. Κατά Αθηνογένους.
6. Επιτάφιος.

²⁴ *Richards H.*, On the Word Δράμα, *The Classical Review*, Vol. 14, No. 8 (Nov., 1900), σελ. 393.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΚΑΤΑ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΑΡΠΑΛΕΙΩΝ

I. ΠΡΟΟΙΜΙΟ.

Ο παρών λόγος εκφωνήθηκε από τον ίδιο τον Υπερείδη, κατά την εκδίκαση της υπόθεσης της φερόμενης δωροδοκίας του ρήτορα Δημοσθένη από το Μακεδόνα αξιωματούχο Άρπαλο. Ο Υπερείδης στην περίπτωση αυτή στράφηκε εναντίον του Δημοσθένη, αν και για χρονικό πολλών ετών οι δύο ρήτορες και πολιτικοί συνεργάστηκαν στενά στην ηγεσία της αντιμακεδονικής παράταξης στην Αθήνα, ενδεχομένως δε να υπήρξαν και προσωπικοί φίλοι²⁵. Η κατηγορία εναντίον του Δημοσθένη ήταν ότι χρηματίστηκε από το θησαυροφύλακα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Άρπαλο. Το γεγονός της δωροδοκίας, συνδέθηκε με την απόδραση του τελευταίου από τη φυλακή όπου οι Αθηναίοι τον κρατούσαν, καθώς ο Δημοσθένης θεωρήθηκε υπαίτιος της φυγής του κρατουμένου, με το σκεπτικό ότι αμέλησε τα καθήκοντά του που αφορούσαν στη φύλαξη του κρατουμένου. Η στάση του Δημοσθένη ερμηνεύθηκε ως παροχή συνδρομής προς τον Άρπαλο, προκειμένου ο κρατούμενος να δραπετεύσει. Ο Δημοσθένης επιθυμώντας να βγάλει τον εαυτό του από τη δύσκολη θέση, πρότεινε ο ίδιος να διεξαχθεί έρευνα, με σκοπό να διερευνηθεί το κατά πόσο οι κατηγορίες ευσταθούν, ώστε αν αποδεικνυόταν κάτι επιλήψιμο, ήταν διατεθειμένος να δεχτεί την ανάλογη τιμωρία²⁶. Την έρευνα αυτή ανέλαβε το σώμα του Αρείου Πάγου, το οποίο αφού μεσολάβησε διάστημα έξι μηνών²⁷, εξέδωσε εν είδει πορίσματος, κατάλογο που περιλάμβανε τα ονόματα των προσώπων για τα οποία προέκυπτε ότι είχαν χρηματιστεί²⁸. Το όνομα του Δημοσθένη βρισκόταν στον κατάλογο καθώς του αποδιδόταν η λήψη είκοσι ταλάντων από τα χρήματα του Αρπάλου. Κατόπιν, η υπόθεση παραπέμφθηκε στο δικαστήριο της Ηλιαίας, όπου ο

²⁵ *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, V col. 20 – 21, από το απόσπασμα αυτό φαίνεται ότι πιθανώς σε κάποιο σημείο της αγόρευσής του, ο Δημοσθένης επικαλέστηκε τη μεταξύ των δύο ανδρών φιλία, γεγονός όμως που φαίνεται να εξόργισε περισσότερο τον Υπερείδη.

²⁶ Ο Δείναρχος αναφέρει ότι πρότεινε να θανατωθεί, *Δείναρχος*, Κατά Δημοσθένους, 8.

²⁷ Την πληροφορία αυτή προσφέρει ο *Δείναρχος*, Κατά Δημοσθένους, 45, όμως όπως εύλογα έχει επισημανθεί, το διάστημα αυτό θα μπορούσε να είναι λίγο μικρότερο ή λίγο μεγαλύτερο. *Badian E.*, Harpalus, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 81 (1961), σελ. 42.

²⁸ Άλλα πρόσωπα που συμπεριελήφθησαν στον κατάλογο ήταν : Αριστογείτων, Αγρονίδης, Πολύευκτος, Δημάδης, Φιλοκλής, Χαρικλής, Κηφισοφών. Ο Δημάδης μάλιστα διέφυγε πριν τη δίκη (*Δείναρχος*, Κατά Δημοσθένους, 104) και καταδικάστηκε ερήμην.

Δημοσθένης έχοντας εγκαταλειφθεί ακόμα και από τους πιο στενούς του συνεργάτες δέχτηκε πυρά από παντού. Στη δίκη εναντίον του εκφωνήθηκαν λόγοι, όχι μόνο από τον Υπερείδη, αλλά και από το Στρατοκλή, ενώ σώζεται ολόκληρος και ο λόγος που γράφτηκε από το ρήτορα Δείναρχο²⁹. Οι κατηγοροι, ξέφυγαν από το στενό νομικό χαρακτήρα της υπόθεσης και επεκτάθηκαν σε πολύ ευρύτερα ζητήματα, μετατρέποντας τη διαδικασία σε αμιγώς πολιτική δίκη. Ο Δημοσθένης κατηγορήθηκε, όχι μόνο για τα σχετικά περιστατικά με την υπόθεση του Αρπάλου, αλλά επί της ουσίας, για κάθε συμφορά που είχε βρει την Αθήνα, καθώς αποδόθηκε στην πολιτική που ο ίδιος είχε χαράξει κατά τα προηγούμενα χρόνια. Σε ευρύτερο πλαίσιο από την κατηγορία, του καταλογίστηκε ότι ήταν προδότης και ότι συνεργάστηκε κρυφά με τους Μακεδόνες για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά τους, έχοντας δωροδοκηθεί. Δυσάρεστο για το Δημοσθένη, υπήρξε το γεγονός ότι το πολιτικό κλίμα της εποχής ήταν πολύ αρνητικό προς το πρόσωπό του³⁰. Έτσι, για αυτή την ούτως ή άλλως σκοτεινή υπόθεση, ο Δημοσθένης καταδικάστηκε αρχικά σε χρηματική ποινή πενήντα ταλάντων, όμως επειδή δεν ήταν σε θέση να τα πληρώσει, φυλακίστηκε και εν συνεχεία δραπέτευσε. Η χρονολόγηση της δίκης δεν είναι δυσχερής καθώς υπάρχει ταύτιση των απόψεων για τον χρονικό εντοπισμό της στο αθηναϊκό έτος 324 – 323 π.Χ., με διαφοροποιήσεις στους συγγραφείς για τους ακριβείς μήνες κατά τους οποίους συνέβησαν τα γεγονότα³¹.

²⁹ Ο Δείναρχος, υπήρξε γνωστός ρήτορας και ένας εκ των 10 του Κανόνα, ήταν μέτοικος και απέκτησε μεγάλη φήμη μετά το θάνατο του Δημοσθένη, τον οποίο χρησιμοποίησε περισσότερο απ' όλους ως πρότυπο, καθώς και μετά το θάνατο του Λυκούργου και του Υπερείδη, τον οποίο επίσης μιμήθηκε. *Sihler E.G.*, A Study of Dinarchus, Transactions of the American Philological Association (1869-1896), Vol. 16 (1885), σελ. 122 – 126.

³⁰ Οι κατηγοροι βρήκαν πρόσφορο έδαφος να αναφερθούν σε οποιοδήποτε γεγονός που θα μπορούσε να φθείρει τον κατηγορούμενο, ακόμα και αν δεν είχε άμεση ή και καθόλου σχέση με τη δίκη. Έτσι ο *Δείναρχος* (Κατά Δημοσθένους, 94) δε χάνει την ευκαιρία να αναφερθεί στη στάση που τήρησε ο Δημοσθένης σχετικά με το ζήτημα της θεοποίησης του Αλεξάνδρου. Βλ. *O'Sullivan L. – L.*, Athenian Impiety Trials in the Late Fourth Century B.C., *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 47, No. 1 (1997), σελ. 139.

³¹ *Whitehead D.*, Hypereides, The Forensic Speeches, Oxford University Press, 2000, σελ. 357 – 358, *Badian E.*, Harpalus, *οπ. παραπ.*, σελ. 43, και *Adams C.D.*, The Harpalos Case, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 32 (1901), σελ. 131 – 132.

Η πατρότητα του λόγου δεν αμφισβητείται καθώς ο Αρποκρατίων προβαίνει σε ειδική αναφορά³², ενώ με δεδομένο το γεγονός που αναφέρει ο εκφωνήσας το λόγο του Δεινάρχου³³, ότι δηλαδή ομιλεί έπειτα από το Στρατοκλή, ο οποίος ανέβηκε στο βήμα πρώτος εκ των κατηγορών, προκύπτει το συμπέρασμα, ότι ο Υπερείδης εκφώνησε το λόγο του τουλάχιστον τρίτος κατά σειρά.

II. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ.

Το ιστορικό πλαίσιο της υπόθεσης που αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα πολιτικά σκάνδαλα του 4^{ου} π.Χ. αι. της Αθήνας, είναι γνωστό. Ο Άρπαλος, ο οποίος ήταν παιδικός φίλος και ταυτόχρονα θησαυροφύλακας του Μ. Αλέξανδρου, περίπου το 325 π.Χ. και κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Μακεδόνα ηγέτη³⁴, εγκατέλειψε το Αλέξανδρο, παίρνοντας από το βασιλικό ταμείο πέντε χιλιάδες τάλαντα. Παράλληλα απέσπασε έξι χιλιάδες μισθοφόρους, επέστρεψε στα παράλια της Μικράς Ασίας και αφού επιβιβάστηκε σε πλοία, έφτασε στο Σούνιο. Οι Αθηναίοι, καθώς δεν ήθελαν να επιτρέψουν την είσοδο μίας τόσο μεγάλης ιδιωτικής δύναμης στην πόλη και ενδεχομένως επειδή φοβήθηκαν την αντίδραση και την ισχύ των Μακεδόνων, κράτησαν επιφυλακτική στάση και δεν επέτρεψαν στο στόλο του Αρπάλου να καταπλεύσει στον Πειραιά. Τότε ο Άρπαλος, απέστειλε τη ναυτική δύναμη στο Ταίναρο και πέτυχε να γίνει δεκτός στην Αθήνα ο ίδιος, μαζί με μικρή συνοδεία. Έχοντας και κατά το παρελθόν επαναλάβει την ίδια συμπεριφορά έναντι του Αλεξάνδρου, ο οποίος όμως τότε τον είχε συγχωρέσει και μάλιστα τον είχε επαναφέρει στη θέση του, ο Άρπαλος γνώριζε ότι αυτή τη φορά δεν είχε πιθανότητες να σωθεί στην περίπτωση που θα έπεφτε ξανά στα χέρια του βασιλιά. Έτσι, στην Αθήνα επιχείρησε να οργανώσει επανάσταση εναντίον του Αλεξάνδρου, παρακινώντας τους Αθηναίους να ξεσηκωθούν εναντίον του Μακεδόνα βασιλιά, διαδίδοντας πως ο Αλέξανδρος αποτυγχάνει στην Ασία και βρίσκεται σε δεινή θέση. Από το σημείο αυτό, τα πραγματικά περιστατικά καθίστανται συγκεχυμένα και δεν μπορεί να προκύψει ασφαλές συμπέρασμα για την ακριβή εξέλιξη των γεγονότων. Σε κάθε περίπτωση η μελέτη των περιστατικών αυτών είναι αναγκαία, διότι η

³² *Αρποκρατίων*, Λέξεις των Δέκα Ρητόρων, 171, λήμμα «Κατατομή».

³³ *Δεινάρχος*, Κατά Δημοσθένους, 1 – 2.

³⁴ Σύμφωνα με το Διόδωρο Σικελιώτη, τα γεγονότα αυτά συνέβησαν την περίοδο που ο Αλέξανδρος συνέχιζε την εκστρατεία του στο έδαφος της Ινδίας. *Διόδωρος Σικελιώτης*, Βιβλιοθήκη Ιστορική, 17.108. 4 – 8.

αξιολόγηση τους και ο χειρισμός τους επιτρέπει την περαιτέρω ανάλυση του νομικού περιεχομένου της υπόθεσης.

Όταν οι Μακεδόνες πληροφορηθήκαν τα γεγονότα, ζήτησαν να τους παραδοθεί ο Άρπαλος. Τέτοιο αίτημα παράδοσης του κρατουμένου, προέβαλαν ο Αντίπατρος, ο Φιλόξενος και η Ολυμπιάδα³⁵, όμως το ζήτημα της έκδοσης του Αρπάλου, αντιμετώπιστηκε από τις παρατάξεις της Αθήνας με τον αναμενόμενο για την εποχή τρόπο, δηλαδή η φιλομακεδονική παράταξη πρότεινε να γίνει δεκτό, ενώ η αντιμακεδονική να απορριφθεί³⁶. Στη συζήτηση του θέματος της παράδοσης του Αρπάλου, εμφανίζεται η διαφοροποίηση του Δημοσθένη. Ο τελευταίος, ενώ ανήκε στα ηγετικά στελέχη της αντιμακεδονικής παράταξης, διαχώρισε τη στάση του και πρότεινε τη φυλάκιση του Αρπάλου, την αφαίρεση των χρημάτων του και τη φύλαξή τους στην Ακρόπολη των Αθηνών, με σκοπό να παραδοθεί ο κρατούμενος και τα χρήματά του, όχι στους Μακεδόνες αξιωματούχους που είχαν ζητήσει ήδη την έκδοσή του, αλλά σε αντιπροσώπους που θα έστελνε ο ίδιος ο Αλέξανδρος³⁷. Η πρόταση αυτή έγινε δεκτή, αν και εναντίον της τάχθηκαν τόσο η φιλομακεδονική όσο και η αντιμακεδονική παράταξη.

Η τροπή της υπόθεσης προκάλεσε νέες τριβές. Το μεγάλο πρόβλημα ήταν ο προσδιορισμός του ύψους των χρημάτων που έφερε στην Αθήνα ο Άρπαλος, καθώς και ο εντοπισμός των χρημάτων αυτών. Ο Υπερείδης αναφέρει ότι όταν έφτασε ο Άρπαλος, ο Δημοσθένης μέσω ενός τρίτου προσώπου, τον ρώτησε πόσα χρήματα είχε φέρει μαζί του. Ο Άρπαλος αποκρίθηκε, ότι το ποσό που είχε μεταφέρει στην πόλη ανερχόταν στα επτακόσια τάλαντα, γεγονός που ο Δημοσθένης φέρεται να δημοσιοποίησε στην εκκλησία του Δήμου. Στη συνέχεια όμως, τα χρήματα που

³⁵ Για το Φιλόξενο, ο οποίος ήταν διοικητής της Κιλικίας κατά την εποχή των γεγονότων, ο Υπερείδης αναφέρει ότι οι απεσταλμένοι του έφθασαν στην Αθήνα περίπου την ίδια εποχή με τον Άρπαλο. Για τους απεσταλμένους του Αντιπάτρου και της Ολυμπιάδας δεν αναφέρει τίποτε, οπότε ίσως να έφθασαν αργότερα. *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, III col. 8 – 9.

³⁶ Η έλευση του Αρπάλου, ο οποίος είχε υπό τις διαταγές του αξιοσημείωτη στρατιωτική δύναμη, αλλά και υπό τον έλεγχό του μεγάλο χρηματικό ποσό, θεωρήθηκε από την αντιμακεδονική παράταξη, ως προοπτική επανάστασης εναντίον των Μακεδόνων. Ο Υπερείδης αναφέρει ότι το κίνημα που επιχείρησε να οργανώσει ο Άρπαλος εναντίον του Αλεξάνδρου, στην πραγματικότητα εξελισσόταν υπό τη στενή παρακολούθηση και πολλών άλλων αξιωματούχων του Βασιλιά, οι οποίοι περίμεναν να αδράξουν την κατάλληλη ευκαιρία να αποστατήσουν. *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, IV col. 19.

³⁷ *Δείναρχος*, Κατά Δημοσθένους, 68, 70, 89.

μεταφέρθηκαν πραγματικά στην Ακρόπολη, βρέθηκαν 350 τάλαντα δηλαδή τα μισά³⁸. Κατά πόσο το αρχικώς δηλωθέν ποσό των 700 ταλάντων ήταν αληθές, δεν μπορεί να διαπιστωθεί. Το ποσό των χρημάτων θα πρέπει να καταμετρήθηκε είτε κατά την κατάσχεση είτε μετά την μεταφορά του στην Ακρόπολη. Ζήτημα ανακύπτει σχετικά με τα πρόσωπα που είχαν την ευθύνη για την καταμέτρηση των χρημάτων. Εδώ οι γνώμες είναι αντικρουόμενες, καθώς έχουν υποστηριχθεί τόσο η άποψη ότι ο Δημοσθένης είχε ανάμειξη στην επιτροπή καταμέτρησης, όσο και η γνώμη ότι δεν ήταν εμπλεκόμενος στη διαδικασία αυτή³⁹. Το βέβαιο είναι ότι η επιτροπή, όποιοι και αν συμμετείχαν σε αυτή, αν και διαπίστωσε ότι υπήρχε έλλειμμα στα χρήματα, καθώς το μεταφερθέν στην Ακρόπολη ποσό δε συμφωνούσε με το προηγουμένως ανακοινωθέν στην Εκκλησία του Δήμου ποσό, δεν ανακοίνωσε τίποτε για το έλλειμμα αυτό, το οποίο αποκαλύφθηκε εκ των υστέρων, μετά την απόδραση του Αρπάλου. Συναφές με το θέμα αυτό, είναι και εκείνο που αφορά στο πού βρίσκονταν τα υπόλοιπα χρήματα, που ανέρχονταν σε άλλα 350 τάλαντα υπό την προϋπόθεση ότι η αρχική δήλωση των 700 ταλάντων ήταν αληθής. Ακόμα κι αν τα υπόλοιπα χρήματα δεν ήταν στην πραγματικότητα 700 τάλαντα, σε κάθε περίπτωση υπερέβαιναν το ποσό των 350 ταλάντων που μεταφέρθηκε στην Ακρόπολη. Ο Adams εξετάζοντας αρκετές θεωρίες για τη συγκεκριμένη πτυχή του θέματος, καταλήγει να υποστηρίζει ότι δεν είχε κατασχεθεί το σύνολο των χρημάτων του Αρπάλου, αλλά ένα τμήμα του θησαυρού. Τα υπόλοιπα, ο Άρπαλος είχε προλάβει να τα παραδώσει σε φίλους και πρόσωπα της εμπιστοσύνης του⁴⁰. Από το απόσπασμα του λόγου του Υπερείδη που αναφέρεται στο ζήτημα αυτό⁴¹, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο Δημοσθένης κατηγορείται πως έλαβε τα χρήματα από τον Άρπαλο, προ της κατασχέσεως υπό της

³⁸ *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, III col. 9 – 10.

³⁹ Ο *Badian* βασιζόμενος στη διατύπωση του Υπερείδη στο απόσπασμα III col. 11, υποστηρίζει ότι το σημείο αυτό επιβεβαιώνει το γεγονός ότι Δημοσθένης εμπλεκόταν στη διαδικασία καταμέτρησης των χρημάτων και ότι σε κάθε περίπτωση είχε καθήκον να γνωρίζει την ύπαρξη του ελλείμματος. Υπό το πρίσμα αυτό, θεωρεί ότι η πιθανότητα ύπαρξης ειδικής επιτροπής με τη συμμετοχή του Δημοσθένη, δεν μπορεί να μη γίνει δεκτή. *Badian E.*, *Harpalus*, οπ. παραπ., σελ. 32. Αντίθετα, αλλά εξίσου πειστικά, ο *Adams* αμφιβάλει ακόμα και για την ύπαρξη ειδικής επιτροπής καταμέτρησης, θεωρεί ότι ο Δημοσθένης δεν είχε συμμετοχή στη διαδικασία και υποστηρίζει ότι αν συνέβαινε το αντίθετο, ο Υπερείδης ή ο Δείναρχος θα το εξέθεταν ευθέως. *Adams C.D.*, *The Harpalos Case*, οπ. παραπ., σελ. 140 – 142.

⁴⁰ *Adams C.D.*, *The Harpalos Case*, οπ. παραπ., σελ. 136 – 139.

⁴¹ *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, III col. 9 – 10.

πόλεως και για το λόγο αυτό δεν ανακοίνωσε το έλλειμμα στο λαό. Επιπλέον, η κατηγορία που σχηματίστηκε εναντίον του Δημοσθένη ήταν για δωροδοκία από τον Άρπαλο και όχι για κλοπή των χρημάτων από την Ακρόπολη. Η αφαίρεση των χρημάτων κατά τη μεταφορά στο τόπο φύλαξής τους, επίσης δεν φαντάζει πιθανή, καθώς κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται ούτε στο λόγο του Υπερείδη, ούτε σε εκείνον του Δεινάρχου. Συνεπώς η άποψη του Adams ότι δεν είχαν κατασχεθεί όλα τα χρήματα του Αρπάλου, έχει πιθανότητες να ευσταθεί⁴².

Μετά την απόδραση του Αρπάλου, ο Δημοσθένης κατηγορήθηκε ότι ολιγόρησε να λάβει τα απαιτούμενα μέτρα, προκειμένου να αποτρέψει αυτή την εξέλιξη και συνεπώς ότι μέσω της αμέλειάς του αυτής, η οποία ήταν αποτέλεσμα της δωροδοκίας, βοήθησε τον Άρπαλο να αποδράσει. Υπό αμφισβήτηση όμως είναι, το κατά πόσο ο Δημοσθένης είχε την ιδιαίτερη νομική υποχρέωση, να λάβει τα απαιτούμενα μέτρα καθώς και να επιτηρεί τη φρούρηση του Αρπάλου. Το τμήμα του λόγου που εκφώνησε ο Υπερείδης, μέσω του οποίου γίνεται μνεία στο συγκεκριμένο θέμα⁴³, αν και διασώθηκε σχετικά άρτιο, δεν είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικό και επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες. Η διατύπωση του αποσπάσματος, δεν επιτρέπει να καταστεί σαφές αν ο Δημοσθένης είχε το συγκεκριμένο καθήκον να επιβλέπει τη φύλαξη του Αρπάλου ή αν η ευθύνη που του αποδίδεται, πηγάζει από το γεγονός ότι ο Δημοσθένης ήταν ο εμπνευστής της συνολικής αντιμετώπισης της υπόθεσης του Αρπάλου και ως εκ τούτου θεωρήθηκε υπεύθυνος στα πλαίσια μίας συνολικής αντιμετώπισης του ζητήματος.

Μία επιπλέον σημαντική πτυχή της υπόθεσης, αποτελεί η υπερασπιστική γραμμή που ακολούθησε ο Δημοσθένης. Αν και η απολογία του δε σώζεται, κάποιες αναφορές στο λόγο του Υπερείδη προκαλούν εύλογα ερωτηματικά. Ο Υπερείδης στην κατηγορία του αναφέρει⁴⁴ ότι ο Δημοσθένης αρχικά είχε παραδεχτεί πως πράγματι είχε πάρει είκοσι τάλαντα από τον Άρπαλο, τα οποία παραχώρησε στο θεωρικό ταμείο, έπειτα όμως ανακάλεσε τον ισχυρισμό αυτό και αρνήθηκε πλήρως την κατηγορία. Ο Υπερείδης, συνεχίζει αναφέροντας, ότι τρίτα πρόσωπα που συνδέονταν με το Δημοσθένη, διέδιδαν ότι στη δίκη οι κατηγοροί θα αναγκάσουν το

⁴² Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Υπερείδης προβαίνει σε ένα τέτοιο υπαινιγμό, αναφερόμενος σε ιδιώτες που είχαν λάβει χρήματα για φύλαξη. *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, VI col. 24.

⁴³ *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, III col. 11 – 12.

⁴⁴ *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, III col. 12 – 13.

Δημοσθένη να αποκαλύψει πράγματα που δεν επιθυμεί, ισχυριζόμενος ότι πήρε μεν τα χρήματα, αλλά τα χρησιμοποίησε ως δάνειο υπέρ της πόλης για την αντιμετώπιση των εξόδων της διοίκησης. Το ζήτημα της «ομολογίας» του Δημοσθένη, αποτελεί ένα επιπλέον σκοτεινό σημείο της υπόθεσης καθώς οι απόψεις σχετικά με τους ισχυρισμούς αυτούς δίστανται. Ο Υπερείδης δεν διευκρινίζει αν η αναφερόμενη παραδοχή του Δημοσθένη σχετικά με τη λήψη χρημάτων για το θεωρικό ταμείο έγινε στα πλαίσια της διενεργούμενης προδικασίας ή αποτέλεσε κάποια ιδιωτική δήλωση του Δημοσθένους, ούτε καθιστά σαφές το κατά πόσο η δήλωση αυτή σχετίζεται με τις υπόλοιπες αναφορές των τρίτων προσώπων περί εξαναγκασμού του Δημοσθένη να αποκαλύψει χωρίς τη θέλησή του ότι πήρε τα χρήματα για να εξυπηρετήσει δημόσιο σκοπό⁴⁵. Σε κάθε περίπτωση, επί του θέματος, δε είναι δυνατόν να εξαχθεί κάποιο ασφαλές συμπέρασμα, δεδομένου ότι εκτός από την απουσία της απολογίας του Δημοσθένη, ο Δείναρχος δεν αναφέρει κάτι που να επιβεβαιώνει τους ισχυρισμούς αυτούς.

III. Η ΔΩΡΟΔΟΚΙΑ ΩΣ ΑΔΙΚΗΜΑ ΚΑΙ ΩΣ ΑΠΟΔΕΚΤΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ.

Με δεδομένο ότι τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης στρέφονται γύρω από την ενδεχόμενη δωροδοκία του Δημοσθένη από τον Άρπαλο, για την οποία ο πρώτος κατηγορήθηκε και καταδικάστηκε, αξιολογώτερες είναι οι παρατηρήσεις του κατηγορού – ρήτορα Υπερείδη, σχετικά με το αδίκημα αυτό, τις μορφές του, αλλά και την αντιμετώπισή του. Σε ένα απόσπασμα της κατηγορίας⁴⁶, ο Υπερείδης κάνει λόγο

⁴⁵ Το εν λόγω απόσπασμα έχει οδηγήσει σε εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις. Έχει υποστηριχθεί η θεωρία ότι η δήλωση παραδοχής του Δημοσθένη έγινε ιδιωτικά και εξωδικαστικά και παράλληλα αποτέλεσε ένα τέχνασμα του ιδίου για να αποφύγει τη δίωξη. Η άποψη αυτή θέλει τους δύο ισχυρισμούς (δήλωση παραδοχής του Δημοσθένη περί λήψης ποσού για το θεωρικό ταμείο και δηλώσεις τρίτων για αποκάλυψη χωρίς τη θέληση του Δημοσθένη, για χρήση των χρημάτων για δημόσιο σκοπό), να αναφέρονται στο ίδιο και το αυτό πραγματικό γεγονός της χορήγησης των χρημάτων στο θεωρικό ταμείο. *Adams C.D., The Harpalos Case, οπ. παραπ., σελ. 144 – 146.* Σε πλήρη αντίθεση με αυτά, έχει υποστηριχθεί η γνώμη ότι ο δεύτερος ισχυρισμός που αναφέρει ο Υπερείδης και εμπλέκει τα φημολογούμενα από τα τρίτα πρόσωπα, δεν αναφέρεται στη χορήγηση δανείου προς το θεωρικό ταμείο, αλλά στη χρήση ποσού που έλαβε ο Δημοσθένης, για τη μισθοδοσία του μισθοφορικού στρατεύματος που συντηρούσε ο στρατηγός Λεωσθένης, με σκοπό την προετοιμασία κινήματος εναντίον του Αλεξάνδρου, γεγονός που ήταν απόρρητο και για το λόγο αυτό ο Δημοσθένης δεν επιθυμούσε την αποκάλυψη της πραγματικής κατάληξης των χρημάτων. *Badian E., Harpalus, οπ. παραπ., σελ. 38 – 40.*

⁴⁶ *Υπερείδης, Κατά Δημοσθένους, VI col. 24 – 25.*

για δύο μορφές πλουτισμού των ενασχολούμενων επαγγελματικά με την πολιτική, μέσω της λήψης χρημάτων ή δώρων ή άλλου είδους περιουσίας. Οι μορφές αυτές διακρίνονται σε εκείνη της ανεκτής από το λαό αύξησης της περιουσίας του εκάστοτε πολιτικού μέσω της δωροληψίας που συνεπώς καθίσταται επιτρεπτή, και σε εκείνη της μη ανεκτής αύξησης της περιουσίας, που θεωρείται ανεπίτρεπτη και επιλήξιμη. Από την άποψη της ορολογίας, δε σημειώνεται διαφοροποίηση καθώς και οι δύο περιπτώσεις χαρακτηρίζονται από όρους που σχετίζονται με τη λέξη «δώρον» και τα παράγωγα αυτής, χωρίς να χρησιμοποιούνται διαφορετικοί όροι για την καθεμιά περίπτωση. Τα δύο είδη της δωροληψίας διακρίνονται μεταξύ τους ακολουθώντας ένα δυσχερές κριτήριο αξιολόγησης, του οποίου τα θεωρητικά θεμέλια είναι σαθρά. Η διατύπωση του Υπερείδη είναι σαφής και λεπτομερής, ώστε δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης του νοήματος που ο ρήτορας θέλει να αποδώσει. Το να λαμβάνει δώρα κάποιος είναι επιτρεπτό, εφόσον παράλληλα εξυπηρετεί τα συμφέροντα του λαού και δεν τα αντιστρατεύεται. Εξ αντιδιαστολής προκύπτει, ότι το επιλήξιμο είναι να λαμβάνει κάποιος τα δώρα ενεργώντας αντίθετα προς τα συμφέροντα του λαού. Κρίσιμο είναι το γεγονός ότι η αξιολόγηση της ενέργειας της δωροληψίας δεν εξαρτάται τελικά από την πρόθεση του λαμβάνοντος το δώρο, αλλά από το κατά πόσο ο λαός θεωρούσε ότι η συγκεκριμένη πράξη ήταν σε συμφωνία ή σε αντίθεση με τα συμφέροντά του. Επίσης ουσιώδης είναι η παρατήρηση, ότι ο χρόνος που κρίνεται η συγκεκριμένη πράξη, δεν είναι η στιγμή της εκτέλεσης της δωροληψίας, αλλά η στιγμή της αξιολόγησής της, που τις περισσότερες φορές συμβαίνει σε μεταγενέστερο χρόνο. Στην πραγματικότητα δηλαδή, ο χαρακτηρισμός σχετικά με το αν επρόκειτο για θεμιτή ή για αθέμιτη δωροληψία, γινόταν εκ των υστέρων και κρινόταν εκ του αποτελέσματος με βάση τα κατά πόσο είχαν δικαιωθεί οι προσδοκίες και οι απαιτήσεις του λαού, οι οποίες όμως μπορεί να είχαν μεταβληθεί στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε. Οι Αθηναίοι αν και παρουσιάζονταν ανασφαλείς σχετικά με το θέμα της λήψης δώρων, κυρίως από παράγοντες εκτός του αθηναϊκού κράτους, και ήταν καχύποπτοι μεταξύ τους σχετικά με την πρακτική αυτή, στην πράξη ανέχονταν σε κάποιο βαθμό τη δωροληψία, θεωρώντας την εγγενές στοιχείο του πολιτικού τους συστήματος. Με άλλα λόγια, τα κριτήρια με βάση τα οποία χαρακτηριζόταν η συμπεριφορά του πολιτικού που λάμβανε δώρα στα πλαίσια της δραστηριότητάς του, δεν ήταν κάποιες ηθικές επιταγές, αλλά πρακτικοί υπολογισμοί

και ρευστές πολιτικές ισορροπίες⁴⁷. Σύμφωνα με τον Hansen, το γεγονός της ακαθόριστης αντιμετώπισης της δωροληψίας, είχε ως αποτέλεσμα την αστάθεια του πολιτικού συστήματος καθώς η άνοδος και η πτώση των πολιτικών αρχηγών βασιζόταν σε αβέβαιο και επισφαλές κριτήριο⁴⁸. Παρόμοια γνώμη διατυπώνει και ο Todd υποστηρίζοντας ότι εγγενές στοιχείο στη δομή της αθηναϊκής δημοκρατίας, αποτελούσε η άποψη ότι ο λαός δεν κάνει ποτέ λάθος και συνεπώς η εκάστοτε συγκεκριμένη πολιτική που επέλεξε, ήταν πάντοτε η καλύτερη. Στην πραγματικότητα βεβαία, όλοι γνώριζαν ότι ο λαός κάνει λάθη και μάλιστα συχνά, όμως η παραδοχή αυτή δε μπορούσε ποτέ να ειπωθεί δημοσίως διότι θα καταλογιζόταν στον ομιλούντα κατ' αυτό τον τρόπο, ότι υπέσκαπτε την ιδεολογική βάση της δημοκρατίας. Σαν συνέπεια των ανωτέρω, η μόνη εναλλακτική λύση που απέμενε, ήταν να στραφούν εναντίον εκείνου που είχε προτείνει τη συγκεκριμένη πολιτική. Σύμφωνα λοιπόν με την άποψη του Todd, αυτός είναι ένας από τους λόγους που κατηγορίες για δωροδοκία είχαν γίνει δημοφιλείς⁴⁹.

IV. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ «ΑΠΟΦΑΣΕΩΣ».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει από την σκοπιά της απονομής του δικαίου, η διαδικασία η οποία ακολουθήθηκε προκειμένου να εκκινήσει αλλά και να περαιωθεί η δίκη. Όταν ο Δημοσθένης κατηγορήθηκε για πρώτη φορά ότι είχε δεχθεί χρήματα από τον Άρπαλο, εμφανίστηκε στην Εκκλησία του Δήμου, αρνήθηκε την κατηγορία και μέσω της διαδικασίας της προκλήσεως⁵⁰ στην οποία ο Δημοσθένης έδωσε τη μορφή

⁴⁷ Taylor C., Bribery in Athenian Politics Part II : Accusations, Allegations, and Slander, Greece & Rome, Second Series, Vol. 48, No. 2 (Oct., 2001), σελ. 154 – 172, όπου εξετάζεται εκτενώς και από πολλές σκοπιές το ζήτημα της λήψης δώρων από τους πολιτικούς αρχηγούς στην Αθήνα.

⁴⁸ Hansen M.H., The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes, University of Oklahoma Press, 1999, σελ. 274 – 276.

⁴⁹ Todd S.C., The Use and Abuse of the Attic Orators, Greece & Rome, Second Series, Vol. 37, No. 2 (Oct., 1990), σελ. 174.

⁵⁰ Η πρόκλησις ήταν διαδικασία που ακολουθείτο σε ιδιωτικές υποθέσεις, σύμφωνα με την οποία η μία διάδικος πλευρά, «προκαλούσε» την αντίδικο πλευρά να προβεί σε διάφορες διαδικαστικές πράξεις όπως, όρκος, μαρτυρία, επίδειξη εγγράφου, βασανισμό δούλου. Για τη διαδικασία αυτή βλ. *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2008, σελ. 72 – 73, 143, 168, 176 – 178. Στην προκειμένη περίπτωση, φαίνεται ότι ο Δημοσθένης προχώρησε με τη διαδικασία αυτή προκαλώντας τους κατηγορούς να προσκομίσουν στοιχεία στο σώμα του Αρείου Πάγου.

ψηφίσματος, παρέπεμψε την υπόθεση στο σώμα του Αρείου Πάγου⁵¹, εκκινώντας τη διαδικασία που ονομαζόταν *απόφασις*⁵². Η απόφασις αποτελούσε μία νέου τύπου δημόσια δίωξη που εισήχθη περίπου το 340 π.Χ. και χρησιμοποιήθηκε αρκετά κατά το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. στην Αθήνα. Η διαδικασία αυτή είχε ως αντικείμενο τη δίωξη αδικημάτων όπως απόπειρα ανατροπής του πολιτεύματος, προδοσία, δωροδοκία εκ μέρους των πολιτικών αρχηγών, με αποτέλεσμα στο σημείο αυτό να παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τη διαδικασία της εισαγγελίας. Η διαφορά μεταξύ των δύο θεσμών ήταν ότι ενώ η εισαγγελία μπορούσε να εκκινήσει από τις καταγγελίες ενός και μόνο προσώπου, η εκκίνηση της αποφάσεως απαιτούσε είτε την αυτεπάγγελτη παρέμβαση του Αρείου Πάγου είτε την παραπομπή από την Εκκλησία του Δήμου. Επιπλέον με τη διαδικασία της αποφάσεως εμπλέκονταν τρία σώματα – θεσμοί της αθηναϊκής πολιτείας, ο Άρειος Πάγος, η Εκκλησία του Δήμου και το δικαστήριο της Ηλιαίας. Τα στάδια που ακολουθούσαν ήταν τα εξής :

1) Παραπομπή της υπόθεσης που αφορούσε στα συγκεκριμένα αδικήματα στον Άρειο Πάγο από την Εκκλησία του Δήμου, προκειμένου ο Άρειος Πάγος να προβεί σε έρευνα, να συλλέξει τα απαιτούμενα στοιχεία και να εκδώσει πόρισμα σχετικά με την κατηγορία. Εναλλακτικά, υπήρχε η δυνατότητα διενέργειας των πράξεων αυτών έπειτα από πρωτοβουλία του Αρείου Πάγου, χωρίς δηλαδή να μεσολαβήσει η παραπομπή της υπόθεσης από την Εκκλησία του Δήμου, όμως το ενδεχόμενο αυτό εφαρμόζοταν κατ' εξαίρεση, καθώς η συνήθης διαδικασία ακολουθούσε την οδό της παραπομπής μέσω της Εκκλησίας του Δήμου.

2) Ο Άρειος Πάγος διενεργούσε τη διαδικασία της έρευνας και της συλλογής των στοιχείων, για την οποία θα μπορούσε υποστηριχθεί ότι προσομοιάζει με τη αντίστοιχη διαδικασία της προανάκρισης ή της προκαταρκτικής εξέτασης που

⁵¹ Οι αρμοδιότητες του σώματος αυτού είχαν περιοριστεί, αλλά τον 4^ο αι. π.Χ. διευρύνθηκαν ξανά. Ενδ. Βλ. *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, *οπ. παραπ.*, 80 – 82, με παραπομπές σε πλούσια βιβλιογραφία. Ο Badian ισχυρίζεται ότι ο Δημοσθένης στράφηκε προς τον Άρειο Πάγο, επειδή είχε καλλιεργήσει άριστες σχέσεις με το σώμα των Αρεοπαγιδών, καθώς με τη δραστηριότητά του, είχε επεκτείνει τις αρμοδιότητες και τη δύναμη του οργάνου αυτού. Έτσι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο Δημοσθένης έθεσε την ασφάλειά του υπό την αιγίδα του Αρείου Πάγου, πιστεύοντας ότι θα αποφύγει τη δημόσια δίκη. *Badian E.*, Harpalus, *οπ. παραπ.*, σελ. 33.

⁵² Για τη διαδικασία αυτή βλ. *Hansen M.H.*, The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes, *οπ. παραπ.*, σελ. 292 – 294, *MacDowell D.M.*, Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων, μετ. Γ. Μαθιουδάκη, Παπαδήμα, Αθήνα 1996, σελ. 292 – 294 και *Smith G.*, The Jurisdiction of the Areopagus, *Classical Philology*, Vol. 22, No. 1 (Jan., 1927), σελ. 78.

ακολουθείται από τα δικαστήρια της σύγχρονης εποχής. Σημαντικό στοιχείο για την αξιολόγηση της σημασίας της διαδικασίας, αποτελεί το γεγονός ότι την ευθύνη για τη συλλογή του αποδεικτικού υλικού καθώς και για την οργάνωση και υλοποίηση της έρευνας, δεν έχει κάποιος εκ των διαδίκων, αλλά ο ίδιος ο Άρειος Πάγος. Έτσι, σε αντίθεση με την περίπτωση της εισαγγελίας, όπου ο καταγγέλλων συγκεντρώνει το αποδεικτικό υλικό, η εδώ ακολουθούμενη διαδικασία είναι εξ ολοκλήρου δημόσια και δεν υπάρχουν διάδικοι, με τη δημόσια αρχή να βρίσκεται στο ένα σκέλος της δικαστικής δραστηριότητας και τον κατηγορούμενο στο άλλο. Κατά την εκτέλεση των ανακριτικών πράξεων, χρησιμοποιούνταν όλα τα αποδεικτικά μέσα της εποχής και εν τέλει ο Άρειος Πάγος κατέληγε στη διατύπωση και τη δημοσίευση πορίσματος που αναφερόταν στην ενοχή ή όχι του κατηγορουμένου. Με το πόρισμα αυτό που δεν είχε εκτελεστή ισχύ, ολοκληρωνόταν η προδικασία.

3) Στη συνέχεια, εφόσον το πόρισμα ήταν αθωοτικό, ο κατηγορούμενος απαλλασσόταν από κάθε κατηγορία και η διαδικασία έπαυε. Εφόσον όμως, το πόρισμα ήταν καταδικαστικό, τότε η λαϊκή συνέλευση είχε το δικαίωμα να το επικυρώσει, να εκλέξει έναν αριθμό δημοσίων κατηγορών και παραπέμψει την υπόθεση στο δικαστήριο για την κύρια διαδικασία. Εκεί η δίκη διεξαγόταν με το συνήθη τρόπο, εξετάζοντας κατά πρώτον την ενοχή του κατηγορουμένου ξεκινώντας από την αρχή και κατά δεύτερον το ύψος της ποινής, εφόσον ο κατηγορούμενος κρινόταν ένοχος. Σύμφωνα με τον Todd⁵³, στις δίκες αυτές, όπως και σε άλλες που είχαν δημόσιο χαρακτήρα (*εισαγγελία, ευθύνες, γραφή παρανόμων*), εκείνοι που επιθυμούσαν να ομιλήσουν υπέρ του κατηγορουμένου, εμφανίζονταν με την ιδιότητα του *συνηγόρου*, με αποτέλεσμα να μην παρατηρείται μεγάλη συχνότητα εμφάνισης μαρτύρων υπεράσπισης⁵⁴. Το πόρισμα το Αρείου Πάγου δεν είχε δεσμευτική ισχύ για την ετυμηγορία του δικαστηρίου, που εκτιμούσε όλα τα στοιχεία ελεύθερα. Ο όρος

⁵³ Todd S.C., *The purpose of evidence in Athenian Courts*, στο *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University press, 1990, σελ. 31 – 32.

⁵⁴ Σχετικά με τις προφορικές διαδικασίες ενώπιον των δικαστηρίων, ο Mirhady σημειώνει ότι ενώ στους λόγους του Αντιφώντα, του Ανδοκίδη του Λυσία και του Ισοκράτη, δηλαδή των ρητόρων που προηγούνται χρονικά χρησιμοποιούνται προφορικές καταθέσεις, στους λόγους των μεταγενέστερων ρητόρων όπως του Ισαίου, του Δημοσθένη, του Λυκούργου, του Δεινάρχου, του Δημάδη και του Υπερείδη, γίνεται κυρίως χρήση γραπτών καταθέσεων, καταδεικνύοντας μία μετάβαση προς το γραπτό λόγο στη δικαστική πρακτική που αντικατέστησε τη μέθοδο της προφορικής κατάθεσης. *Mirhady D.C., Torture and Rhetoric in Athens*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 116 (1996), σελ. 128.

απόφασις, αν και συνήθως αναφέρεται σε όλη τη διαδικασία, στην ουσία αντικατοπτρίζει το εκδιδόμενο υπό του Αρείου Πάγου πόρισμα.

Στην προκειμένη περίπτωση, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο ίδιος ο Δημοσθένης έθεσε σε κίνηση το μηχανισμό της εναντίον του δίωξης. Ο Άρειος Πάγος, ο οποίος είχε πλέον την εξέλιξη της υπόθεσης στη διάθεση του, εξέδωσε το πόρισμα μετά από έρευνα έξι μηνών⁵⁵. Αφού εν τέλει καταρτίστηκε και δημοσιεύθηκε ο κατάλογος των ονομάτων που φέρονταν να χρηματίστηκαν από τον Άρπαλο, η υπόθεση προωθήθηκε στην εκκλησία του Δήμου η οποία εξέλεξε δέκα δημοσίους κατηγορούς και παρέπεμψε την υπόθεση στο δικαστήριο⁵⁶. Στους διασωθέντες λόγους του Υπερείδη και του Δεινάρχου, δεν αναφέρονται αποδεικτικά στοιχεία σχετικά με την τέλεση του αδικήματος της δωροδοκίας, καθώς σε κανένα σημείο των λόγων αυτών δε γίνεται μνεία του χρόνου ή του τόπου ή του τρόπου τέλεσης του αδικήματος, ούτε υπάρχει αναφορά περιστατικών που εμμέσως να καταδεικνύουν ότι πράγματι με κάποιο τρόπο εκτελέστηκε η πράξη, αλλά η τέλεση του αδικήματος της δωροδοκίας τεκμαίρεται ως απολύτως δεδομένη, βάσει του σχηματισθέντος πορίσματος του Αρείου Πάγου. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο πόρισμα αναγράφονταν μόνο τα ονόματα των φερόμενων ως δωροδοκουμένων και το ποσό που υποτίθεται ότι έλαβαν, χωρίς ειδικότερες αναφορές. Από το λόγο του Υπερείδη προκύπτει ότι την πτυχή αυτή επισήμανε και ο ίδιος ο Δημοσθένης, διαμαρτυρόμενος για την έλλειψη επαρκούς στοιχειοθέτησης της κατηγορίας⁵⁷. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είχαν σαν αποτέλεσμα να διατυπωθεί η άποψη, ότι ο Δημοσθένης έπεσε θύμα σκευωρίας την

⁵⁵ Το γεγονός ότι ο Άρειος Πάγος χρειάστηκε ένα τόσο μεγάλο διάστημα για να εκδόσει το πόρισμα, το οποίο τελικά εξεδόθη αφού έγινε γνωστό ότι απορρίφθηκε από τον Αλέξανδρο το αίτημα της αθηναϊκής πρεσβείας υπό του Δημοσθένους, να μην ισχύσει το ψήφισμα για την αποκατάσταση και επιστροφή των εξορίστων, οδήγησε στη διατύπωση της άποψης ότι η καθυστέρηση της περαιώσης της έρευνας, οφειλόταν σε πολιτική σκοπιμότητα. *Taylor Claire*, Bribery in Athenian Politics Part I : Accusations, Allegations, and Slander, Greece & Rome, Second Series, Vol. 48, No. 1 (Apr., 2001), σελ. 63.

⁵⁶ Από τα ονόματα αυτά διασώζονται τα έξι : Στρατοκλής, Υπερείδης, Μενέσαιχος, Πυθέας, Ιμέριος, Πατροκλής ή Προκλής, το τελευταίο μπορεί να είναι παραφθορά του ονόματος Στρατοκλής, *Πλούταρχος*, Βίοι των δέκα ρητόρων, 846 c. Ο Δείναρχος ήταν μέτοκος και δεν μπορούσε να εκφωνήσει το λόγο που συνέγραψε στο Δικαστήριο, ως εκ τούτου συνάγεται ότι εκφωνήθηκε από κάποιον από τους εκλεγέντες κατηγορούς.

⁵⁷ *Υπερείδης*, Κατά Δημοσθένους, III col. 6 – 8, όπου ο Δημοσθένης εμφανίζεται να συντάσσει εκ νέου πρόκληση προκειμένου να παρουσιαστούν οι αποδείξεις βάσει των οποίων ο Άρειος Πάγος κατέληξε στο πόρισμά του.

οποία είχαν εξυφάνει οι πολιτικοί του αντίπαλοι για να πετύχουν την εξόντωσή του και να τον απομακρύνουν από την πολιτική σκηνή⁵⁸. Αν και για την ορθότητα της θεωρίας αυτής δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να την υποστηρίζουν, αυτό που μπορεί να με περισσότερη ασφάλεια να διατυπωθεί είναι ότι οι πολιτικές διεργασίες έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στην ετυμηγορία⁵⁹.

Ένα σημείο το οποίο αξίζει να σχολιαστεί, είναι η αναφορά του Υπερείδη στο γεγονός ότι ο Άρπαλος είχε δωροδοκήσει τους δευτερεύοντες ρήτορες οι οποίοι συνήθιζαν να θορυβούν και να κραυγάζουν, κατά τη διατύπωση του ίδιου του Υπερείδη⁶⁰. Ο ρόλος αυτών των ρητόρων, ήταν να παρεμβαίνουν κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων διακόπτοντας την ομαλή διεξαγωγή της συζήτησης. Ο Hansen⁶¹ αναφέρει για τα πρόσωπα αυτά ότι σκοπός τους ήταν να σταματούν τον ομιλητή και να διακόπτουν τον ειρμό του, προσπαθώντας παράλληλα να ανοίξουν διάλογο μαζί του. Η επιτυχία της διακοπής ήταν ακόμα μεγαλύτερη εφόσον ο διακόπτων κατάφερνε να παρασύρει τους ακροατές με το μέρος του. Οι δευτερεύοντες αυτοί ρήτορες, συνήθως δεν εκφωνούσαν δικούς τους λόγους, αλλά εμφανίζονταν ενεργώντας για λογαριασμό άλλων. Προτιμούσαν να παίρνουν θέση κοντά στο βήμα του ομιλητή, προκειμένου η παρεμβάσεις τους να είναι αποτελεσματικότερες. Σύμφωνα με τον Ober⁶² η συμπεριφορά αυτή, ενδέχεται να οδήγησε στην ψήφιση νόμου σχετικά με την επιβολή τάξης κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων κατά το έτος 346/5 π.Χ., όμως όπως φαίνεται από το λόγο του Υπερείδη, παρόμοια φαινόμενα εξακολουθούσαν ακόμη κατά την εποχή του.

Ενδιαφέρον είναι το ερώτημα που προκύπτει από την ίδια τη φύση της διαδικασίας, και αναφέρεται στη χρονική διάρκεια της δίκης. Παρά το γεγονός ότι η επικρατούσα άποψη συνίσταται στη θέση ότι οι δίκες στην αρχαία Αθήνα ολοκληρώνονταν μέσα στην ίδια ημέρα, έχει υποστηριχθεί η άποψη, ότι η δίκη του Δημοσθένη για την

⁵⁸ *Worthington I.*, *A Historical Commentary on Dinarchus: Rhetoric and Conspiracy in Later Fourth Century Athens*, Michigan, 1992, σελ. 58 – 65.

⁵⁹ *Taylor Claire*, *Bribery in Athenian Politics Part I : Accusations, Allegations, and Slander*, οπ. παραπ., σελ. 63.

⁶⁰ *Υπερείδης*, *Κατά Δημοσθένους*, III col. 12.

⁶¹ *Hansen M.H.*, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ., σελ. 146 – 147.

⁶² *Ober J.*, *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, Princeton University Press, 1989, σελ. 138.

κατηγορία της δωροδοκίας από τον Άρπαλο, ενδεχομένως να υπήρξε πολυήμερη⁶³. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει ευθεία αναφορά στη διάρκεια της, μπορούν να υποστηριχθούν με πειστικά επιχειρήματα και οι δύο απόψεις. Υπέρ της άποψης ότι η δίκη διήρκεσε περισσότερο από μία μέρα, συνηγορεί αφενός η μεγάλη πολιτική σημασία που είχε λάβει, αφετέρου η έλλειψη επαρκούς χρόνου να εκφωνηθούν οι απαιτούμενοι λόγοι μέσα στη διάρκεια μίας ημέρας. Ο Ξενοφώντας αναφερόμενος στη δίκη των στρατηγών για τα γεγονότα που συνέβησαν μετά τη ναυμαχία στις Αργινούσες, που είχε αντίστοιχη πολιτική σημασία, ισχυρίζεται ότι η δίκη συνεχίστηκε σε πάνω από μία συνεδριάσεις⁶⁴. Υπέρ της άποψης ότι η δίκη διεξήχθη εντός μία ημερήσιας συνεδρίασης, λειτουργεί το επιχείρημα ότι δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί με βεβαιότητα η ίδια σύνθεση του Δικαστηρίου για την επόμενη ημέρα⁶⁵. Ο Worthington θεωρεί, ότι η δίκη μπορεί να διήρκεσε έως και τρεις ημέρες, μέχρι να ακουστούν όλοι οι ομιλητές (κατηγοροί, κατηγορούμενος, συνήγοροι υπεράσπισης) και να διαβαστούν τα διάφορα αναγνωστέα έγγραφα. Δέχεται μεν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των δικών ολοκληρωνόταν πράγματι εντός της ίδιας η μέρας, υποστηρίζει όμως την άποψη ότι δίκες με μεγάλη πολιτική σημασία και πολλούς ομιλητές, όπως η παρούσα κατ' εξαίρεση διαρκούσαν περισσότερο.

V. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.

Το γεγονός ότι ο κατά Δημοσθένους λόγος του Υπερείδη σώζεται μόνο κατ' αποσπάσματα, σε συνδυασμό με την απώλεια της απολογία του Δημοσθένη που δεν έχει διασωθεί, εμποδίζουν τη δυνατότητα να σχηματιστεί τεκμηριωμένη άποψη σχετικά με την υπόθεση, που αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα σκάνδαλα της αθηναϊκής πολιτικής ιστορίας⁶⁶. Ο Πλούταρχος στο βίο του Δημοσθένη αναφέρεται

⁶³ I. Worthington, *The Duration of an Athenian Political Trial*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 109 (1989), σελ. 205 – 207.

⁶⁴ Ξενοφών, *Ελληνικά*, A 7, 9 – 35.

⁶⁵ Ο Δείναρχος αναφέρει ότι το δικαστήριο συγκροτήθηκε αποτελούμενο από 1.500 μέλη. *Δείναρχος*, *Κατά Δημοσθένους*, 107.

⁶⁶ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο εκδότης του λόγου Babington, στην εισαγωγή της έκδοσης τονίζει ότι θα αποφύγει να πάρει θέση σχετικά με την ενοχή του Δημοσθένης, διαπιστώνοντας ότι οι λόγοι της εποχής του (Droysen, Niebuhr, Mitford, Thirlwall) κατέληξαν σε αντίθετα μεταξύ τους συμπεράσματα. *Babington C.*, *Hyperides kata Demosthenous. The oration of Hyperides against Demosthenes, respecting the treasure of Harpalus; the fragments of the Greek text, now first ... together with other frag.*, Cambridge University Press, 1849, σελ. ix.

στο θέμα⁶⁷, υιοθετώντας τις κατηγορίες και παρουσιάζοντας διάφορα γεγονότα ως πραγματικά περιστατικά τα οποία φαίνονται να ενοχοποιούν τον Αθηναίο ρήτορα. Ο Worthington αντικρούει τα περιστατικά αυτά και θεωρεί ότι είναι κατασκευασμένα εκ των υστέρων και ως εκ τούτου αναξιόπιστα⁶⁸. Επίσης, ο Κων. Τσάτσος⁶⁹ επιχειρηματολόγησε υπέρ της αθωότητας του Δημοσθένη υποστηρίζοντας ότι, ακόμα και στην περίπτωση κατά την οποία ο Δημοσθένης πραγματικά έδρασε διευκολύνοντας τη φυγή του Αρπάλου, έπραξε τούτο όχι από ιδιοτελή κίνητρα, αλλά έχοντας φροντίσει να τον απογυμνώσει από τα χρήματά του, έχοντας την πρόθεση να διαφυλάξει το κύρος της πόλης. Επιπλέον, το γεγονός ότι δεν αποκαλύφθηκε δημοσίως εξ αρχής το έλλειμμα των χρημάτων, ο Τσάτσος το αποδίδει στη σκέψη να βρεθεί χρόνος να επιστραφούν τα χρήματα από τους αποδέκτες τους. Αυτό αποσκοπούσε στο να δοθεί η ευκαιρία να μην ασκηθούν δικαστικές διώξεις εις βάρος όσων είχαν λάβει χρήματα, προκειμένου να μην δημιουργηθεί η εντύπωση, ότι διώκονταν Αθηναίοι πολίτες κατ' εντολή του Αλεξάνδρου. Για το ζήτημα των είκοσι ταλάντων υποστηρίζεται ότι η υποτιθέμενη ομολογία του Δημοσθένη κατά πάσα πιθανότητα είναι αναληθής, αλλά ακόμα και αν συνέβη, τα χρήματα δεν χρησιμοποιήθηκαν για προσωπικό πλουτισμό του ρήτορα, αλλά για το θεωρικό ταμείο. Ως κύριο επιχείρημα για την αθωότητα του Δημοσθένη, ο Τσάτσος προβάλλει τη μαρτυρία του Πausανία σύμφωνα με την οποία όταν ο Φιλόξενος συνέλαβε τελικά στη Ρόδο τον ταμία του Αρπάλου, καταρτίστηκε κατάλογος που περιείχε τα ονόματα των πολιτικών που χρηματίστηκαν στην Αθήνα. Ο κατάλογος αυτός υποτίθεται ότι δεν περιείχε το όνομα του Δημοσθένη, όμως το γεγονός αυτό έγινε γνωστό μετά το πέρας της δίκης⁷⁰. Ο Adams, αν και ο ίδιος επίσης δεν αποδέχεται τις κατηγορίες εναντίον του Δημοσθένη, θεωρώντας ότι θα ήταν εντελώς παράλογο για το μεγάλο Αθηναίο πολιτικό να κινηθεί σύμφωνα με το ούτως ή άλλως αδύναμο, κατά τη γνώμη του, κατηγορητήριο, δεν αποδέχεται την αφήγηση του Πausανία ως αληθή, και πιστεύει ότι δημιουργήθηκε εκ των υστέρων για να αμβλύνει τις εντυπώσεις⁷¹.

⁶⁷ *Πλούταρχος*, Δημοσθένης, 25, όπου αναφέρεται ότι ο Δημοσθένης πήρε από τον Άρπαλο τα 20 τάλαντα και 1 χρυσό κύπελλο.

⁶⁸ *Worthington I.*, Plutarch Demosthenes 25 and Demosthenes' Cup, *Classical Philology*, Vol. 80, No. 3 (Jul., 1985), σελ. 229 – 233.

⁶⁹ *Τσάτσος Κ.*, Οι τρεις Ολυμπιακοί, Τρεις Φιλιππικοί, Ο λόγος περί των εν Χερρονήσω (Οι μεγάλοι ρήτορες και η ιστορία τους), *Εστία*, Αθήνα 1983, σελ. 305 – 308.

⁷⁰ *Πausανίας*, *Ελλάδος Περιήγησις*, II, 33, 4.

⁷¹ *Adams C.D.*, *The Harpalos Case*, *οπ. παραπ.*, σελ. 151 – 153.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΥΠΕΡ ΕΥΞΕΝΙΠΠΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΙΑΣ ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΠΡΟΣ ΠΟΛΥΕΥΚΤΟΝ

Ι. ΠΡΟΟΙΜΙΟ.

Το εν λόγω κείμενο αποτελεί το μόνο διασωθέν πλήρες έργο του ρήτορα Υπερείδη, καθώς όλα τα υπόλοιπα έχουν σωθεί αποσπασματικά. Η αρτιότητα του έργου, αφενός μεν επιτρέπει να εκτιμηθούν με περισσότερη ακρίβεια οι ικανότητες και το προσωπικό ύφος του ρήτορα, αφετέρου δε παρέχει πλήθος πληροφοριών, δίνοντας τη δυνατότητα να αξιολογηθεί με πληρέστερο τρόπο, η μέθοδος με την οποία χειρίζονταν τις υποθέσεις τους οι επαγγελματίες λογογράφοι στην Αθήνα την εποχή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ο λόγος εκφωνήθηκε από τον ίδιο τον Υπερείδη, ο οποίος στην παρούσα περίπτωση λειτούργησε ως *συνήγορος*⁷² του κατηγορουμένου, ενώ όπως προκύπτει από την αφήγηση⁷³, έχει προηγηθεί προηγούμενος ομιλητής. Συνέπεια του γεγονότος αυτού, είναι ότι ο ομιλών στον παρόντα λόγο Υπερείδης, έχει την ευκαιρία

⁷² Ο θεσμός του συνηγόρου της εποχής αυτής δεν έχει ταυτόσημη έννοια με την αντίστοιχη σύγχρονη, όμως αποτελεί τον προπομπό του θεσμού που είναι γνωστός σήμερα. Η έννοια του όρου *συνήγορος*, αναφέρεται στο πρόσωπο που παρουσιάζεται ενώπιον του δικαστηρίου και ομιλεί είτε υπέρ του κατηγορού, υποστηρίζοντας την κατηγορία, είτε υπέρ του κατηγορουμένου, αντικρούοντας αυτή. Ο ρόλος του συνηγόρου δεν ταυτίζεται με του μάρτυρα, καθώς ο μάρτυρας καταθέτει για την ακρίβεια των πραγματικών περιστατικών, ενώ ο συνήγορος ομιλεί πιο γενικά, όμως ο λειτουργικός ρόλος των δύο εννοιών είναι παρεμφερής. Η χρήση συνηγόρων επιτρεπόταν κατόπιν της σύμφωνης γνώμης των δικαστών. Ο χρόνος ομιλίας του διαδίκου που χρησιμοποιούσε συνηγόρους παρέμενε ο ίδιος και μοιραζόταν ανάμεσα σε εκείνον και στους συνηγόρους. Στις δίκες που είχαν πολιτικό χαρακτήρα, οι συνήγοροι τις περισσότερες φορές, ήταν επαγγελματίες ρήτορες που ανήκαν στην παράταξη που υποστήριζε ο εκάστοτε διάδικος. Σε αυτές τις περιπτώσεις η αντίπαλη πλευρά συνήθιζε να ζητεί από τους δικαστές να μην επιτρέψουν στους συνηγόρους αυτούς να ακουστούν ή να μη λάβουν υπόψη τους τις ομιλίες των συνηγόρων αυτών. Στις ιδιωτικές δίκες, ήταν οι συγγενείς ή οι φίλοι του διαδίκου που αναλάμβαναν το ρόλο του συνηγόρου. Επιπλέον, υπήρχε η δυνατότητα ο διάδικος να απευθυνθεί στις εκάστοτε αρχές της φυλής στην οποία ανήκε και να ζητήσει να οριστεί δεκαμελής επιτροπή που να συνηγορήσει υπέρ του, προφανώς όμως αυτό θα ήταν προνόμιο των επιφανών και πλουσίων μελών κάθε φυλής. Hansen M.H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ, σελ. 194 και Humphreys S.C., *Social Relations on stage : Witnesses in Classical Athens*, στο Carawan E., *The Attic Orators*, Oxford University Press, 2007, σελ. 178.

⁷³ Υπερείδης, *Υπέρ Ευξενίππου*, 15. Από το χωρίο αυτό μπορεί με επιφύλαξη αν εξαχθεί το συμπέρασμα, ότι ο προηγούμενος ομιλητής, δεν ήταν ο ίδιος ο Ευξένιππος, διότι τότε θα ήταν αναμενόμενο ο Υπερείδης να τον κατονομάσει, αλλά πιθανώς θα μίλησε κάποιος άλλος συνήγορος ή μάρτυρας.

να απαλλαγεί από την ανάγκη να περιοριστεί στη λεπτομερή ανάλυση των πραγματικών περιστατικών, ρίχνοντας έτσι φως σε διαφορετικές πτυχές της υπερασπιστικής γραμμής. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή τη διαπίστωση, ο Υπερείδης χωρίς να παραλείπει εντελώς τις αναφορές στα πραγματικά περιστατικά, περιοριζόμενος μόνο στα σημεία που ο ίδιος έχει επιλέξει, προτιμά να αναπτύξει τη διαδικαστική – δικονομική οπτική της υπόθεσης, επικεντρώνοντας την προσοχή των δικαστών τόσο στην αμφισβητούμενη από τον ίδιο νομιμότητα της διαδικασίας εισαγωγής της υπόθεσης στο δικαστήριο, όσο και στις αντιφάσεις αλλά και στα ελαττώματα της διατυπωθείσας κατηγορίας. Επιπλέον, ο Υπερείδης όντας έμπειρος ομιλητής και γνωρίζοντας τις ισχυρές εντυπώσεις που μπορούν να δημιουργηθούν στους δικαστές με την προβολή και παρουσίαση της κατάλληλης εικόνας των διαδίκων και των συμμετεχόντων στη δίκη, επιμελώς καλλιεργεί τις αντίστοιχες εντυπώσεις, περιγράφοντας ξεχωριστά τα χαρακτηριστικά του κατηγορουμένου, του ίδιου ως συμμετέχοντος στη δίκη, αλλά και του κατηγορού στον οποίο επιτίθεται προσωπικά, αλλά με σχετικά ήπιο ύφος⁷⁴.

Σε δεύτερο επίπεδο, επειδή στη συγκεκριμένη δίκη έχει αποδοθεί από τους κατηγορούς δημόσιος και πολιτικός χαρακτήρας, δίνεται η δυνατότητα να καταστεί σαφέστερη η σχέση ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, το νομικό και το πολιτικό στοιχείο, σχέσεις που προβληματίζουν για το κατά πόσο οι ανωτέρω έννοιες είναι πραγματικά ορισμένες με σαφή τρόπο, ώστε να μπορεί να γίνει επιτυχημένη διάκριση της μίας από την άλλη. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στη δίκη αυτή βρίσκονται ξανά αντιμέτωποι ο Υπερείδης με το ρήτορα και πολιτικό Λυκούργο, γεγονός που επαναλαμβάνεται, όπως είχε ήδη συμβεί στη δίκη εναντίον του Λυκόφρονος, η οποία χρονικά ήταν προγενέστερη, με τους δύο ρήτορες να διασταυρώνουν τα ξίφη τους, χωρίς να είναι και πάλι οι κύριοι ομιλητές. Οι δύο υποθέσεις παρουσιάζουν ομοιότητες, τόσο ως προς το είδος της διαδικασίας που εφαρμόζεται (εισαγγελία), όσο και ως προς την επιχειρηματολογία. Για τη χρονολόγηση της δίκης, έχουν υποστηριχθεί διάφορες απόψεις καθώς στο κείμενο του λόγου αναφέρεται πλήθος περιστατικών που εκτείνονται σε μεγάλη χρονική διάρκεια και δυσχεραίνουν τον ακριβή εντοπισμό του χρονικού σημείου.

⁷⁴ *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 159.

Επικρατέστερη είναι η άποψη ότι η υπόθεση εκδικάστηκε ανάμεσα στο 330 – 324 π.Χ.⁷⁵

II. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ.

Το ιστορικό της υπόθεσης είναι απλό και εύκολα κατανοητό. Η περιοχή του Ωρωπού, που από το μακρινό παρελθόν ήταν αντικείμενο διεκδικήσεως και ανταγωνισμού μεταξύ Αθηναίων και Θηβαίων, παραχωρήθηκε στην Αθήνα μετά τη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. Μετά την παραχώρηση αυτή, τα νέα εδάφη χωρίστηκαν σε πέντε μέρη, που διανεμήθηκαν στις δέκα φυλές της πόλης. Σύμφωνα με αυτή τη διανομή, κάθε ένα από τα τμήματα μοιράστηκε ανά δύο φυλές. Όμως, σε κάποιο από τα υπό διανομή μερίδια βρισκόταν και το ιερό του Αμφιάραου, το οποίο πριν την παραχώρηση της περιοχής στους Αθηναίους, είχε υπό την ιδιοκτησία και την κατοχή του κάποιου αγρούς. Με την υπαγωγή στο νέο καθεστώς, το ιερό υπέστη ζημιά, καθώς τα κτήματα και τα εισοδήματα που προέρχονταν από αυτά, περιήλθαν στην κυριότητα των Αθηναίων. Τα γεγονότα προκάλεσαν την αντίδραση των ανθρώπων του ιερού, που αξίωσαν την επιστροφή στην ιδιοκτησία του ναού ενός υψώματος, που ενώ προηγουμένως ήταν αφιερωμένο στον Αμφιάραο πλέον ανήκε από κοινού στην Ιπποθοωντίδα και στην Ακαμαντίδα φυλή⁷⁶. Προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα, αποφασίστηκε ότι τη λύση στο ζήτημα θα υποδείξει ο ίδιος ο θεός και έτσι από την Εκκλησία του Δήμου εξελέγησαν τρεις πολίτες με το καθήκον να κοιμηθούν μία νύχτα εντός του ναού του Αμφιάραου. Ο σκοπός ήταν να εμφανιστεί ο θεός στο όνειρό τους και να αποκαλύψει τη βούλησή του, ώστε τελικά

⁷⁵ *Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M.*, *Dinarchus, Hyperides, and Lysurgus*, *Dinarchus, Hyperides, and Lysurgus*, University of Texas Press, Austin, 2001, σελ. 103, *Edwards M.*, *Οι Αττικοί Ρήτορες*, οπ. παραπ., σελ. 107, *Ober J.*, *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, οπ. παραπ., σελ. 345, και *Whitehead D.*, *Hyperides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 155 - 157, όπου αναφέρονται και εναλλακτικές ημερομηνίες.

⁷⁶ Για τον τρόπο με τον οποίο διενεργήθηκε η διανομή της περιοχής μεταξύ των φυλών, αλλά και για τις τοπογραφικές λεπτομέρειες της περιοχής βλ. *Langdon M.K.*, *An Attic Decree Concerning Oropos*, *Hesperia*, Vol. 56, No. 1 (Jan. - Mar., 1987), σελ. 47-58. Ο Jones, εντάσσει την εν λόγω διανομή μαζί με άλλα παραδείγματα, στα πλαίσια χρηματοδότησης των φυλών, ως μέθοδο που ακολουθείται προκειμένου να διατίθενται οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι που εξασφαλίζουν την εύρυθμη λειτουργία των οργανισμών αυτών τόσο ως προς τις λατρευτικές, όσο και ως προς τις υπόλοιπες δραστηριότητες, οι οποίες δε χρηματοδοτούνταν από άλλες πηγές. *Jones N.F.*, *The Athenian Phylai as Associations: Disposition, Function, and Purpose*, *Hesperia*, Vol. 64, No. 4 (Oct. - Dec., 1995), σελ. 517 – 518.

οι τρεις πολίτες να ανακοινώσουν στο λαό την απόφαση του θεού. Ένας εκ των τριών πολιτών ήταν και ο Ευξένιπος, ενώ τα ονόματα των άλλων δύο δεν είναι γνωστά. Σε κάθε περίπτωση, όποιοι κι αν ήταν οι άλλοι δύο πολίτες, ισχυρίστηκαν ότι δεν είχαν δει κάποιο όνειρο, ενώ ο Ευξένιπος ήταν ο μόνος από τους απεσταλμένους ο οποίος μετά την επιστροφή στην Αθήνα, ανακοίνωσε το όνειρο που είχε δει. Στον λόγο δεν αναφέρεται ευθέως το περιεχόμενο του ονείρου, όμως είναι σαφές ότι ήταν ευνοϊκό για το ναό και όχι για τις δύο φυλές⁷⁷.

Στη συνέχεια, ο Αθηναίος πολίτης Πολύευκτος από τον δήμο Κυδαντιδών, υπέβαλλε ψήφισμα με το οποίο πρότεινε αφενός την επιστροφή της διεκδικούμενης περιοχής στο ιερό, αφετέρου την αποζημίωση των δύο φυλών που θα ζημιώνονταν

⁷⁷ Η διαδικασία στην οποία υποβλήθηκαν οι τρεις πολίτες, ήταν αυτή της εγκοιμήσεως. Η εγκοιμήσις αποτελεί μία συνήθεια που απαντάται σε πολλούς λαούς και συνίσταται στην κατάκλιση και διανυκτέρευση εντός ναών και ιερών χώρων, προς το σκοπό της επικοινωνίας με τους θεούς ή τους αγίους. Στην αρχαιότητα η εγκοιμήσις εφαρμοζόταν για θεραπευτικούς ή μαντικούς λόγους. Ο εγκοιμώμενος, έθετε εκ των προτέρων ερωτήματα στο Θεό, ο οποίος εμφανιζόμενος στο όνειρο του εγκοιμωμένου, απαντούσε είτε ευθέως, είτε με χρησμό, οπότε απαιτούνταν η συνδρομή των ιερέων για την εξήγησή του. Πριν την εγκοιμήση ήταν αναγκαία μία περίοδος καθαρμού και νηστείας που συνοδευόταν με αποχή από τις σαρκικές επαφές, ενώ προηγείτο και η απαιτούμενη θυσία. Στην αρχαία Ελλάδα υπήρχαν αρκετά διάσημα ονειρομαντεία, με το ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό να κατέχει εξέχουσα θέση (Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», λήμμα «Εγκοιμήσις»). Η άποψη ότι οι Θεοί έστελναν προφητικά όνειρα ήταν ευρέως διαδεδομένη, ενώ αυτό που προβλημάτιζε ήταν η δυσκολία στην ερμηνεία των ονείρων. Στην υπόθεση του Ευξένιπου, αυτό που αμφισβητείται είναι η απόδοση του ονείρου από τον Ευξένιπο και συγκεκριμένα η εσκεμμένη παρερμηνεία του ονείρου εις βάρος του Δήμου λόγω δωροδοκίας, και όχι η πίστη στη δυνατότητα των Θεών να αποκαλύπτουν τις προθέσεις τους μέσω των ονείρων, η οποία είναι αδιαμφισβήτητη. *Mikalson J.D.*, *Athenian Popular Religion*, The University of Carolina Press, 1983, σελ. 40. Ο Πλάτων στους Νόμους 909 E – 910 A, αμφισβητεί τη θεϊκή προέλευση των ονείρων και καταδικάζει αυτού του είδους τις πρακτικές. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η απόφαση για την προσφυγή στη μέθοδο της εγκοιμήσεως, ελήφθη απευθείας από τη λαϊκή συνέλευση και όχι την παρέμβαση κάποιας ιερατικής τάξης. Ο Parker ισχυρίζεται ότι εκτός από την απόφαση για προσφυγή στους Θεούς, και η ερώτηση που ετίθετο ενώπιον τους είχε υπαγορευθεί από το λαό. Συνεπώς ο Θεός, κατά κάποιο τρόπο, βρισκόταν προ τετελεσμένου γεγονότος και αποφάσιζε ανάλογα με το περιθώριο επιλογών που του επέτρεπε η βούληση της λαϊκής συνέλευσης, που στο επίπεδο αυτό είχε καταφέρει να ελέγξει συγκεκριμένο είδος θρησκευτικής δραστηριότητας. *Parker R.*, *Law and Religion*, στο *Gagarin M. – Cohen D.*, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σελ. 61 – 62. Στοιχείο που τονίζει την τάση αυτή άλλωστε, αποτελεί το γεγονός ότι ο Ευξένιπος δεν κατηγορείται για ασέβεια, αφού συνειδητά φέρεται να παραποιήσε το θεόσταλτο όνειρο, αλλά για ενέργειες εις βάρος του Δήμου.

από την επιστροφή, από τα μερίδια των οκτώ υπολοίπων φυλών. Όμως, επειδή για το ψήφισμα αυτό δεν μερίμνησε προκειμένου να ακολουθηθεί η τυπική διαδικασία, ώστε να λάβει πρώτα από τη βουλή των πεντακοσίων την απαιτούμενη έγκριση (προβούλευμα), υποβλήθηκε εναντίον του γραφή παρανόμων. Ο Πολύευκτος στην εις βάρος του δίκη που ακολούθησε, καταδικάστηκε σε πρόστιμο είκοσι πέντε δραχμών, με αποτέλεσμα να επανέλθει στο θέμα, στρεφόμενος κατά του Ευξένιππου με εισαγγελία, κατηγορώντας τον ότι αφού δωροδοκήθηκε, δε συνέστησε στο λαό εκείνα που ήταν προς όφελος του.

III. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ «ΕΙΣΑΓΓΕΛΙΑΣ» ΚΑΙ Ο «ΕΙΣΑΓΓΕΛΤΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ».

Ο Υπερείδης επιλέγει να ξεκινήσει το λόγο του, χρησιμοποιώντας ακριβώς την ίδια εισαγωγική φράση που χρησιμοποιείται και στο λόγο κατά Δημοσθένους⁷⁸. Κατόπιν, ξεκινά να αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του, διατυπώνοντας άμεσα την ένστασή του για την καταλληλότητα της διαδικασίας που ακολουθείται. Ο Υπερείδης, θέλοντας να τονίσει τη βαρύτητα που είχε η υποβολή *εισαγγελίας* κατά το παρελθόν, προβάλλει συγκεκριμένα παραδείγματα υποθέσεων που είχαν εισαχθεί με τη διαδικασία της εισαγγελίας σε προγενέστερο χρόνο⁷⁹. Επικαλείται τις ιδιότητες των προσώπων που αναμείχθηκαν στις υποθέσεις αυτές, την ιδιαίτερη φύση των υποθέσεων και την αντίδραση των κατηγορουμένων υπό το βάρος της αντιμετώπισης των κατηγοριών που είχαν απευθυνθεί εναντίον τους. Ο ρήτορας αντιπαραβάλλει τις ανωτέρω περιπτώσεις, με τα αντίστοιχα στοιχεία των υποθέσεων που εισάγονται με εισαγγελία σε χρόνο αντίστοιχο με το χρόνο της εκδίκασης της υπόθεσης⁸⁰,

⁷⁸ Ο πανομοιότυπος τρόπος εισαγωγής του λόγου, χωρίς να υπάρχει συγκεκριμένη αιτία που να δικαιολογεί κάτι τέτοιο, έχει προκαλέσει την εντύπωση ότι ενδέχεται να αποτελεί το «σήμα κατατεθέν» του Αθηναίου ρήτορα. *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 170.

⁷⁹ *Υπερείδης*, *Υπέρ Ευξένιππου*, 1 – 2, όπου αναφέρονται οι εξής περιπτώσεις ανθρώπων που δεν υπέμειναν τον κίνδυνο της διαδικασίας και προτίμησαν να αυτοεξοριστούν : Του Τιμομάχου, στρατηγού που καταδικάστηκε σε θάνατο επειδή ηττήθηκε σε μάχη, του Λεωσθένους, στρατηγού που καταδικάστηκε σε θάνατο επειδή ηττήθηκε σε μάχη, του Καλλίστρατου, ρήτορα που καταδικάστηκε σε θάνατο, του Φίλωνα, αγνώστου κατά τα άλλα και του Θεοτίμου που επίσης καταδικάστηκε σε θάνατο ως υπεύθυνος για την απώλεια της πόλη της Σηστού στον Ελλήσποντο το 361 π.Χ.

⁸⁰ *Υπερείδης*, *Υπέρ Ευξένιππου*, 3. Πρόκειται για υποθέσεις που αφορούν σε διαφορές για το χρηματικό ποσό από την εκμετάλλευση αυλητριδών και σε παράνομη εγγραφή στα μητράα κάποιου αγνώστου κατά τα άλλα προσώπου, στο Δήμο Αλιμούντος.

καταδεικνύοντας έτσι την κατά τη γνώμη του, σαφή διολίσθηση του θεσμού από διαδικασία κρίσης σοβαρότατων δημοσίων υποθέσεων σε διαδικασία κρίσης ιδιωτικών υποθέσεων ήσσονος σημασίας⁸¹. Στη συνέχεια ο Υπερείδης, αφού αναφέρει τον εισαγγελτικό νόμο, προβαίνει σε μία σύντομη περιγραφή του τρόπου λειτουργίας του νομικού συστήματος της εποχής⁸².

Η διατύπωση του εισαγγελτικού νόμου έχει προκαλέσει πολλά ερωτηματικά⁸³. Σύμφωνα με τον Υπερείδη, εισαγγελία μπορεί να υποβληθεί εναντίον των προσώπων που συνωμοτούν προκειμένου να καταλυθεί το πολίτευμα ή που οργανώνουν *εταιρία*⁸⁴ με το σκοπό αυτό, εναντίον των προσώπων που προδίδουν την πόλη ή τις

⁸¹ Πάντως, όπως εύστοχα επισημαίνει η Lanni, παρά την ακολουθούμενη πρακτική ότι στους λόγους των αττικών ρητόρων συχνά γίνονται αναφορές σε προηγούμενες δίκες, τα δικαστήρια της εποχής έκριναν τις υποθέσεις κατά περίπτωση, με αποτέλεσμα να μην έχει διαμορφωθεί νομολογική συνοχή. Το γεγονός αυτό, με τη σειρά του σημαίνει ότι δεν υπήρχε η δυνατότητα πρόβλεψης των αποτελεσμάτων των δικών ούτε καν σε μέτριο βαθμό, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η δυνατότητα αυτή απουσίαζε πλήρως. Η τάση αυτή ερμηνεύεται όχι ως έλλειψη σεβασμού προς τις θεσμικές διαδικασίες, αλλά ως ένδειξη της πρόθεσης των Αθηναίων να μη θυσιάσουν τις ευρείες αρμοδιότητες των λαϊκών δικαστών στο βωμό της προβλεψιμότητας. *Lanni A., Precedent and Legal Reasoning in Classical Athenian Courts : A Noble Lie ?*, *The American Journal of Legal History*, Vol. 43, No. 1 (Jan., 1999), σελ. 51.

⁸² *Υπερείδης*, *Υπέρ Ευξενίππου*, 6. Στη σύντομη αυτή περιγραφή, ο Υπερείδης αναφέρεται στις διαδικασίες της γραφής ενώπιον του επωνύμου άρχοντα και του άρχοντα βασιλέα, της απαγωγής και της υπωμοσίας, συνοψίζοντας σε έκταση μίας παραγράφου, τη λειτουργία ενός μεγάλου τμήματος του νομικού συστήματος της εποχής.

⁸³ Ερωτηματικά δημιουργεί και η ίδια η διαδικασία που ακολουθείτο κατά την εισαγωγή και την εκδίκαση των εισαγγελιών. Ο Hansen έχει υποστηρίξει την άποψη ότι υπήρχαν δύο διαφορετικά είδη εισαγγελίας. Η εισαγγελία ενώπιον της εκκλησίας του Δήμου που δικάζε όλα τα είδη των περιπτώσεων που υπάγονταν στον εισαγγελτικό νόμο και η εισαγγελία ενώπιον της βουλής των 500 που δικάζε περιπτώσεις κακοδιαχείρισης εκ μέρους των αξιωματούχων με αρμοδιότητα να επιβάλλει πρόστιμα έως 500 δραχμές. *Hansen M.H., Eisangelia*, Odense University Press, Odense 1975, σελ. 21 – 28, του ιδίου, *Eisangelia in Athens: A Reply*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 100, Centenary Issue (1980), σελ. 93 – 94. Βλ. και *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, *Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα*, οπ. παραπ., σελ. 44 .

⁸⁴ Για τη φύση και τη δομή των οργανισμών αυτών, έχει υποστηριχθεί ότι αποτέλεσαν την πρόωμη μορφή των σημερινών πολιτικών κομμάτων. Ο όρος παραπέμπει περισσότερο σε ενώσεις και κινήσεις προσώπων και πολιτών παρά σε πολιτικά κόμματα. Οι ενώσεις αυτές συνδέθηκαν με επαναστατική δραστηριότητα και προσπάθειες ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος και για το λόγο αυτό αναφέρονται στον εισαγγελτικό νόμο. Ο Hansen δεν αποδέχεται την άποψη ότι οι εταιρίες είχαν αντιδημοκρατική και γενικότερα σαφή πολιτική δράση και συνεπώς δε θα μπορούσαν να

ένοπλες δυνάμεις αυτής και εναντίον των ρητόρων που δε συμβουλεύουν τα «άριστα» επειδή έχουν δωροδοκηθεί⁸⁵. Κρίσιμο είναι το ζήτημα κατά πόσο οι περιπτώσεις εφαρμογής του νόμου που αναφέρει ο Υπερείδης, λειτουργούν περιοριστικά, οπότε η εφαρμογή του νόμου αποκλείεται για άλλες περιπτώσεις, ή λειτουργούν ενδεικτικά ώστε να είναι δυνατή η εφαρμογή του και σε ανάλογες περιπτώσεις. Επίσης αντιρρήσεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με το κατά πόσο η αναφερόμενη διάταξη αποτυπώνει το σύνολο των περιπτώσεων που θα μπορούσαν να υπαχθούν στο νόμο ή υπάρχουν κι άλλες που δεν αναφέρονται⁸⁶. Εκ πρώτης όψεως, η διατύπωση φαίνεται να είναι περιοριστική ή τουλάχιστον αναφερόμενη σε σοβαρά αδικήματα δημόσιου χαρακτήρα, υποδηλώνοντας έτσι ταυτόχρονα και την παράλληλη έλλειψη δυνατότητας να ακολουθείται η διαδικασία της εισαγγελίας με μεγάλη συχνότητα, δεδομένης της σπανιότητας αυτών των αδικημάτων. Η

χαρακτηριστούν ως πολιτικά κόμματα, καθώς όπως αναφέρει, δεν μπορεί να σχηματιστεί καθαρή εικόνα για την οργανωτική δομή τους. Υποστηρίζει, ότι αποτελούσαν κοινωνικές συσσωματώσεις ατόμων της ίδιας ηλικίας, με κοινά ενδιαφέροντα και τη διάθεση αλληλοϋποστήριξης των μελών τους. Τα μέλη ήταν συνήθως νεαρά άτομα, που προέρχονταν από τα υψηλά κοινωνικά στρώματα και πολλές φορές συνδέονταν με συγγενικές και τοπικές σχέσεις ή ακόμα και με συνοικέσια. Ο βασικός πυλώνας όμως που υποστήριζε το οικοδόμημα ήταν η προσωπική φιλία, έτσι η όποια πολιτική δράση, ήταν αποσπασματική και παρεπόμενη. *Hansen M.H.*, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ.παραπ., σελ. 279 – 283.

⁸⁵ *Υπερείδης*, *Υπέρ Ευξενίππου*, 8.

⁸⁶ Ο Rhodes διατυπώνει την άποψη ότι μπορεί να υπήρχε και τέταρτη κατηγορία περιπτώσεων που θα μπορούσαν να υπαχθούν στον εισαγγελτικό νόμο εκτός από την ανατροπή του πολιτεύματος, την προδοσία και την κακόπιστη συμβουλή λόγω δωροδοκίας, καθώς τα υφιστάμενα στοιχεία δεν επιτρέπουν να αποκλειστεί το ενδεχόμενο αυτό. *Rhodes P. J.*, *ΕΙΣΑΓΓΕΛΙΑ in Athens*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 99 (1979), σελ. 107 – 108. Ο Ostwald ισχυρίζεται ότι η λίστα των περιπτώσεων που υπάγονταν στην εισαγγελία, ήταν αναμφίβολα μεγαλύτερη και λιγότερο συγκεκριμένη επιτρέποντας τη δίωξη για *άγραφα αδικήματα*. *Ostwald M.*, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1986, σελ. 53. Αντίθετα, ο Hansen υποστηρίζει πως, αν και από τη συγκεκριμένη διατύπωση του Υπερείδη δεν προκύπτει με απόλυτη βεβαιότητα το γεγονός ότι δεν αναφέρονταν στο νόμο και άλλες περιπτώσεις υπαγωγής σ' αυτόν, το σύνολο των προς αξιολόγηση στοιχείων και η διαδικασία επεξεργασίας αυτών, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πράγματι ο νόμος είχε τη μορφή που αναφέρει ο Υπερείδης χωρίς να περιλαμβάνει επιπλέον περιπτώσεις, με εξαίρεση εκείνη της *απάτης* του Δήμου, κατά τη οποία ο δημόσιος ομιλητής δίνει ψευδείς υποσχέσεις, περίπτωση όμως που είναι γνωστή θετικά από άλλες πηγές. *Hansen M.H.*, *Eisangelia in Athens: A Reply*, οπ. παραπ., σελ. 91 – 93.

συγκεκριμένη διαπίστωση ενισχύεται επιπλέον και από την επιμονή του Υπερείδη ως προς το σημείο αυτό, ειδάλλως το επιχείρημα του για την ακαταλληλότητα της υπαγωγής της υπόθεσης στη διαδικασία της εισαγγελίας, θα ήταν προφανώς αβάσιμο. Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι ο ίδιος ο Υπερείδης αναφέρεται σε περιπτώσεις όπου υποβλήθηκε εισαγγελία για υποθέσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ιδιωτικές, ή σε κάθε περίπτωση για ήσσονος σημασίας περιστατικά, παραπέμπει στην παραδοχή ότι εν τοις πράγμασι η διαδικασία της εισαγγελίας είχε επεκταθεί και σε άλλες υποθέσεις⁸⁷. Στο τελευταίο συνηγορεί και το γεγονός, ότι δηλαδή ενώ αρχικά η εισαγγελία μπορούσε να απαγγελθεί χωρίς συνέπειες για τον υποβάλλοντα, στη συνέχεια θεσπίστηκαν κυρώσεις για τις προφανώς αβάσιμες υποβολές⁸⁸. Αυτό όμως με τη σειρά του, αποτελεί ένα έμμεσο επιχείρημα που υποδεικνύει ότι εν τέλει και με την πάροδο του χρόνου, εισαγγελίες υποβάλλονταν ολοένα και συχνότερα και ενδεχομένως για ξένα με το πνεύμα του νόμου αδικήματα.

Για την ακριβή διατύπωση της κατηγορίας σε συνδυασμό με τη διαδικασία της εισαγγελίας που ακολουθήθηκε, από το κείμενο του λόγου προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο Ευξένιπος κατηγορήθηκε για κακόπιστες συμβουλές στο λαό προς όφελος άλλων, έχοντας δωροδοκηθεί. Δεν πρέπει να αποκλειστεί όμως και το ενδεχόμενο λόγω της φύσης της υπόθεσης, δηλαδή της αναφοράς του ονείρου του Ευξένιπου στο οποίο ο θεός ενδεχομένως όριζε την επιστροφή των επίδικων εδαφών από τους Αθηναίους, η κατηγορία να ενέπλεκε και προδοσία της πόλης ή οι δύο αιτιολογικές βάσεις να συνυπήρχαν και να ήταν συγκεχυμένες.

IV. ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΤΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ.

Συναφές με το προηγούμενο ζήτημα είναι και το ερώτημα εναντίον ποιών προσώπων μπορούσε να ασκηθεί η διαδικασία της εισαγγελίας. Ο Υπερείδης απαντά και καταθέτει την άποψή του λέγοντας ότι απευθύνεται μόνο κατά των ρητόρων και όχι κατά των απλών ανθρώπων, των ιδιωτών. Αμέσως εγείρεται το ερώτημα σχετικά με τον ορισμό των ρητόρων. Ποιος θα μπορούσε να αποκληθεί ρήτορας, ποιο είναι δηλαδή το χαρακτηριστικό που τον διακρίνει από τους υπολοίπους και συγκεκριμένα

⁸⁷ Η Σοφία Αδάμ, στους λόγους υποβολής της εισαγγελίας περιλαμβάνει αυτή την εκ των πραγμάτων κατ' αναλογία εφαρμογή του νόμου και σε άλλες περιπτώσεις. Βλ. *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, οπ. παραπ., σελ. 44 – 45.

⁸⁸ Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικά Κεφ. Τρίτο, «Απολογία Υπέρ Λυκόφρονος» και ιδιαίτερα υποσ. 135.

από τους ιδιώτες ; Ο Υπερείδης θεωρεί ότι ο ρόλος του ρήτορα συνιστά το διακριτικό χαρακτηριστικό του, που είναι ότι συμβουλεύει το λαό⁸⁹. Με τον τρόπο αυτό, δεν περιλαμβάνεται στην ανωτέρω έννοια η εκ μέρους κάποιου πολίτη δημόσια ομιλία ενώπιον του αθηναϊκού λαού εν είδει δήλωσης ή βεβαίωσης, αλλά απαιτείται η διατύπωση προτροπών ή συμβουλών με τη μορφή πολιτικών πράξεων και ενεργειών. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Υπερείδη, όποιος λοιπόν δεν προβαίνει στη συγκεκριμένη δραστηριότητα δεν είναι ρήτορας, και δεν δύναται να υπαχθεί στην αρμοδιότητα του εισαγγελτικού νόμου. Αυτό αποτελεί και το κύριο επιχείρημα του Αθηναίου ρήτορα εις βάρος της κατηγορίας και του τρόπου εισαγωγής της υπόθεσης στο δικαστήριο. Ο Ευξένιπος θεωρείται από το Υπερείδη, ως ένας απλός ιδιώτης και όχι ρήτορας με την αναφερόμενη έννοια, με αποτέλεσμα ο εισαγγελτικός νόμος να μην έχει εφαρμογή στην περίπτωση του⁹⁰. Η επίκληση πάντως του ιδιωτικού χαρακτήρα της

⁸⁹ *Υπερείδης*, Υπέρ Ευξένιπου, 4. Ο όρος πάντως στην πραγματικότητα, παρουσιάζει εννοιολογικές δυσκολίες. Ο Αριστοτέλης (Πολιτικά 1319 - 1320), περιγράφοντας κάποιες από τις δραστηριότητες των ρητόρων τις αποδίδει στους δημαγωγούς, προσδίδοντας αρνητικό περιεχόμενο στη συγκεκριμένη ενασχόληση. Για τη διάκριση αυτή βλ. το σχόλιο του *McAdon B.*, *Reconsidering the Intention or Purpose of Aristotle's "Rhetoric"*, *Rhetoric Review*, Vol. 23, No. 3 (2004), σελ. 223 – 224. Ο *Αισχίνης*, Κατά Κτησιφώντος 253, χρησιμοποιεί τον όρο εις βάρος του Δημοσθένους με αρνητικό περιεχόμενο. Ο Hansen σημειώνει ότι κατά περίπτωση οι έννοιες του ρήτορα και του δημαγωγού ήταν περίπου συνώνυμες, με την δεύτερη έννοια να χρησιμοποιείται κατά κυριολεξία και με ουδέτερο περιεχόμενο, χωρίς την αρνητική χροιά με την οποία η λέξη δημαγωγός χρησιμοποιείται σήμερα. *Hansen M.H.*, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ., σελ. 268. Ο Jackson εξετάζοντας το θέμα της δράσης των ρητόρων, με αφορμή τη φράση «ψηφισματοπώλες» στις Όρνιθες του Αριστοφάνη, διατυπώνει την άποψη ότι οι ρήτορες ασκούσαν πολιτική δραστηριότητα, όχι από ανιδιοτελή κίνητρα ή με σκοπό την πολιτική τους αναβάθμιση, αλλά με μοναδικό στόχο το προσωπικό τους πλουτισμό σε βάρος των συμπολιτών τους και του κράτους. *Jackson C.N.*, *The Decree-Seller in the Birds, and the Professional Politicians at Athens*, *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 30 (1919), σελ. 96.

⁹⁰ Η εν λόγω σκιαγράφηση, αποτελεί σύμφωνα με τον Whitehead, που στο σημείο αυτό αναπαράγει την άποψη του Hansen (στο *Ecclesia II*), την καλύτερη αποτύπωση που θα μπορούσε να υπάρξει για την έννοια της λέξης «ρήτωρ» την εποχή του 4^{ου} αι. π.Χ. στην Αθήνα. *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 155 – 157. Ο Hansen επιπλέον τονίζει ότι και μόνο η κίνηση να ανέβει κανείς στο βήμα προκειμένου να υποβάλλει κάποια πρόταση αρκούσε για να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός του ρήτορα. Έτσι το να είναι κανείς ρήτορας αποτελούσε *ad hoc* λειτουργία. *Hansen M.H.*, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ., σελ. 144.

διαφοράς, που για το λόγο αυτό αποκλείει την δίωξη μέσω διαδικασιών δημόσιου χαρακτήρα, αποτελεί κοινό επιχείρημα των ρητόρων σε πολλούς λόγους⁹¹.

Σύμφωνα με το Hansen, οι πολιτικές και οι δημόσιου χαρακτήρα δίκες απευθύνονταν εναντίον των διαφόρων αξιωματούχων, των ρητόρων και των στρατηγών. Η έννοια του ρήτορα, όπως και του στρατηγού αλλά αυτή με διαφορετικό υπόβαθρο, ταυτίζεται από το Hansen με τη σημερινή έννοια του πολιτικού, κατά τρόπο που της αποδίδεται λειτουργία «συνταγματικού» περιεχομένου, υπό το πρίσμα ότι αναφέρεται είτε σε αρχηγό πολιτικής παράταξης, είτε σε εξειδικευμένο επαγγελματία πολιτικό⁹². Ο Ober έχει διαφορετική άποψη και δεν αποδέχεται αυτό το συνταγματικό ρόλο των ρητόρων. Θεωρεί, ότι ο όρος «ρήτωρ» πράγματι ενδέχεται να είχε κάποιο ιδιαίτερο νόημα στη νομική ορολογία, όμως αυτό δεν υποστηρίζεται αξιόπιστα από τις σωζόμενες πηγές. Σε κάθε περίπτωση υποστηρίζει, ότι το νόημα της λέξης αφενός μεταβλήθηκε κατά τη μετάβαση από τον 5^ο στον 4^ο αι. π.Χ., αφετέρου χρησιμοποιείτο τόσο στην καθομιλουμένη, όσο και στην ορολογία των διάφορων δημόσιων ομιλητών. Σύμφωνα με τον Ober, δεν υπήρχε διαφοροποίηση στο νομικό καθεστώς μεταξύ του πολιτευόμενου και του απλού πολίτη. Η βασική διαφορά εδραζόταν σε πραγματικές καταστάσεις και συγκεκριμένα στην ανάληψη κύριας πολιτικής δραστηριότητας ή όχι. Οι απλοί πολίτες είχαν βεβαίως το δικαίωμα να ομιλούν από το δημόσιο βήμα, όμως είτε δεν ασκούσαν το δικαίωμα αυτό, είτε περιορίζονταν σε προτάσεις ήσσοнос σημασίας (π.χ. ψηφίσματα απόδοσης τιμών). Αντίθετα, οι πολιτευόμενοι εμπλέκονταν στις διαδικασίες της κεντρικής πολιτικής σκηνής, αναλαμβάνοντας όμως τον πολύ μεγαλύτερο κίνδυνο να διωχθούν για τις προτάσεις τους. Συνεπώς υποστηρίζει ο Ober, η προσπάθεια του Υπερείδη να παρουσιάσει το νόμο ως εφαρμοζόμενο μόνο σε βάρος ειδικής κατηγορίας ανθρώπων, υπονοώντας ότι υφίσταται νομική διαφοροποίηση, δεν αποτυπώνει τη νομική πραγματικότητα της εποχής, καθώς δεν υπήρχε τέτοιου είδους διαφορά ανάμεσα σε πολιτευόμενους και απλούς πολίτες, αλλά αποτελεί τέχνασμα του Αθηναίου ρήτορα που χρησιμοποιεί την πολυσημία του όρου «ρήτωρ». Την ίδια τακτική αποδίδει στον Υπερείδη ο Ober και για τη χρήση του όρου «ιδιώτης» που είναι επίσης πολυσημικός, καθώς αναφέρεται τόσο σε αυτόν που δεν είναι πολιτικός, όσο και σε αυτόν που δεν ασκεί δημόσιο αξίωμα σε δεδομένη χρονική στιγμή. Εκμεταλλεόμενος τις ποικιλίες των νοημάτων των ανωτέρω λέξεων, ο Υπερείδης

⁹¹ Hansen M.H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ., σελ. 79.

⁹² Hansen M.H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ., σελ. 144 και 204.

εμφανίζει τον Ευξένιππο να υφίσταται αδικία ευρισκόμενος να κατηγορείται με εισαγγελία, όντας ιδιώτης και όχι ρήτορας, χωρίς όμως να υπάρχει σύμφωνα με τον Ober, το κατάλληλο νομικό υπόβαθρο για τον ισχυρισμό αυτό⁹³.

Η έλλειψη σαφών ορισμών εννοιών, χαρακτηρισμών των πράξεων, δικονομικών κανόνων, κανόνων ιεράρχησης των διατάξεων, τακτικών δικαστών καθώς και η απουσία συγκεκριμένης και συστηματικής διαδικασίας λειτουργίας των δικαστηρίων, έδινε τη δυνατότητα εμφάνισης φαινομένων νομικής και δικαστικής ασάφειας και ενδεχομένως αταξίας. Η τάση που κυριαρχεί είναι να μην περιλαμβάνονται στην εκάστοτε διατύπωση του κειμένου των νόμων αυστηροί και σαφείς ορισμοί. Το γεγονός αυτό παρείχε την ευελιξία στο σύστημα να επιτρέπει τη δίωξη νέων μορφών ή παραλλαγών των αδικημάτων, χρησιμοποιώντας τους υφιστάμενους νόμους. Έτσι, οι πολίτες δεν αποθαρρύνονταν από το να ασκούν δίωξεις βασισμένες σε ασταθές νομικό υπόβαθρο καθώς υπήρχε περίπτωση οι ισχυρισμοί τους να γίνουν δεκτοί από τους δικαστές⁹⁴.

V. Η ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ.

Αφού ο Υπερείδης ανέπτυξε διεξοδικά και με επιμέλεια τις αντιρρήσεις του σχετικά με την ακολουθούμενη διαδικασία, στη συνέχεια προχώρησε στην αντίκρουση κάποιων επιλεγμένων σημείων από την κατηγορία που είχε διατυπώσει ο Πολυεύκτος. Καθώς προκύπτει από το λόγο του Υπερείδη, ο κατηγορος εκτός από την ουσία της υπόθεσης, δηλαδή τα περιστατικά περί το όνειρο του Ευξένιππου και την ανακοίνωσή του στους Αθηναίους, είχε επεκταθεί και σε διάφορες προσωπικές αιτιάσεις σε βάρος του κατηγορουμένου, οι οποίες δεν είχαν σχέση με το αντικείμενο της δίκης. Έχει υποστηριχθεί η άποψη⁹⁵, ότι αυτό συνέβη επειδή η πλευρά του Πολυεύκτου παρουσίαζε αδυναμία ώστε να θεμελιώσει την υπόθεση σε στέρεη νομική βάση, όμως όπως και να έχει το πράγμα, ο Υπερείδης θεώρησε ότι πρέπει να απαντήσει και στις κατηγορίες αυτές. Το γεγονός ότι ο Υπερείδης αναφέρεται ευθέως στην πρακτική του Πολυεύκτου να αναφέρεται σε θέματα που δεν έχουν στην

⁹³ Ober J., *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, οπ. παραπ., σελ. 110 – 112 και 120.

⁹⁴ Humphreys S.C., *The Discourse of Law in Archaic and Classical Greece*, *Law and History Review*, Vol. 6, No. 2 (Autumn, 1988), σελ. 488.

⁹⁵ Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M., *Dinarchus, Hyperides, and Lycurgus*, οπ. παραπ., σελ. 103.

πραγματικότητα σχέση με την ουσία της υπόθεσης και με την κατηγορία, παραπέμπει στα αρκετά παρόμοια σχόλια που γίνονται κατά την εκδίκαση των διάφορων υποθέσεων στη σύγχρονη εποχή, είτε από τους συνηγόρους είτε από έδρας⁹⁶.

Αρχικά ο Υπερείδης έκρινε ότι έπρεπε να αντιμετωπίσει τις υποδείξεις που ο Πολύευκτος φαίνεται να έκανε προς τους δικαστές, αφενός προκειμένου να μην ερμηνεύσουν στενά τον εισαγγελτικό νόμο⁹⁷, αφετέρου για να μη λάβουν υπόψη τους τις απόψεις των συνηγόρων του κατηγορουμένου, οι οποίοι είναι εξ επαγγέλματος δημόσιοι ομιλητές⁹⁸. Στη συνέχεια στρέφεται ευθέως και προσωπικώς εναντίον του κατηγορού, τον οποίο επικρίνει τόσο για τον τρόπο με τον οποίο κινείται στο δημόσιο βίο γενικά, όσο και για τον τρόπο με τον οποίο έδρασε στην προκειμένη περίπτωση. Αν ο Πολύευκτος δεν είχε τιμωρηθεί με το πρόστιμο που του επιβλήθηκε για την αντικανονική συμπεριφορά του, δε θα είχε στραφεί εναντίον του Ευξενίππου για το όνειρο που είδε, ισχυρίζεται ο Υπερείδης, υπαινισσόμενος ότι το κίνητρο του κατηγορού είναι η αντεκδίκηση και η ικανοποίηση του εγωισμού του. Επόμενο στάδιο αποτελεί η άμυνα στους ισχυρισμούς ότι ο Ευξενίππος είναι φίλος και θιασώτης των Μακεδόνων καθώς και ότι ανέφερε ψευδώς το όνειρο που είδε προς υποστήριξη των συμφερόντων τους σε βάρος του Δήμου. Στο σημείο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φράση – απάντηση του Υπερείδη, ότι την ταυτότητα των ανθρώπων που χρηματίζονται από τους Μακεδόνες, γνωρίζουν ακόμα και τα παιδιά που πηγαίνουν στο σχολείο⁹⁹. Πίσω από την προφανή υπερβολή του λεκτικού σχήματος ενδεχομένως υποκρύπτεται ο πραγματικός σκοπός της επιλογής

⁹⁶ *Υπερείδης, Υπέρ Ευξενίππου*, 10, 31 – 33. Η διαμαρτυρία του Υπερείδη στα σημεία αυτά, φαίνεται ότι έχει κάνει εντύπωση στους σχολιαστές ενδ. *Roisman J.*, *The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 2005, σελ. 137 και *Lanni A.*, *Relevance in Athenian Courts*, στο *Gagarin M. – Cohen D.*, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σελ. 114. Ο *Bonner R.J.*, *Evidence in Athenian Courts*, The University of Chicago Press, Chicago 1905, σελ. 16, αναφέρει ότι παρά το γεγονός πως υπάρχει πληθώρα υποθέσεων όπου αναφέρονται στοιχεία άσχετα με τη φύση της δίκης, οι ενστάσεις για τη μέθοδο αυτή δεν εμφανίζονται το ίδιο συχνά.

⁹⁷ *Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M.*, *Dinarchus, Hyperides, and Lycurgus*, οπ. παραπ., σελ. 105.

⁹⁸ Η προτροπή προς τους δικαστές να μην λαμβάνουν υπόψη τους συνηγόρους των αντιδίκων επειδή είναι δεινοί και έμπειροι ομιλητές, αποτελεί κοινό τόπο στους λόγους των διαδίκων ακόμα και όταν οι ίδιοι χρησιμοποιούν ως συνηγόρους έμπειρους ομιλητές. Παρόμοια ανταλλαγή προτροπών και επιχειρημάτων παρουσιάζεται σχεδόν αυτούσια και στην υπόθεση του Λυκόφρονος.

⁹⁹ *Υπερείδης, Υπέρ Ευξενίππου*, 22.

χρησιμοποίησης της φράσης αυτής. Ο Αριστοτέλης¹⁰⁰, αναφέρει ότι αποτελούσε συνήθη πρακτική των ρητόρων να δηλώνουν για κάποιο συγκεκριμένο γεγονός ότι το γνώριζαν όλοι. Αυτό γινόταν προκειμένου να ελεγχθεί η αντίδραση όσων δεν το γνώριζαν, καθώς οι τελευταίοι φοβούμενοι το ενδεχόμενο να αποκαλυφθούν ως έχοντες άγνοια ενός κοινώς γνωστού πράγματος, ήταν αναγκασμένοι να το αποδεχθούν και να το θεωρήσουν ως δεδομένο.

Στη συνέχεια, ο Υπερείδης αντιμετωπίζει άλλο ισχυρισμό του Πολύεκτου σύμφωνα με τον οποίο υποστηρίζει, αρχικά ότι ο Ευξένιππος είναι πλούσιος και έπειτα ότι πλούτισε άδικα. Οι αναφορές στον πλούτο των αντιδίκων είναι συνηθισμένες, όμως ταυτόχρονα αποτελούν ένδειξη έντασης μεταξύ των μελών των διάφορων οικονομικών τάξεων της Αθήνας. Η πολιτική ισότητα των Αθηναίων, άφηγε το περιθώριο στην αντιπαλότητα αυτή να εκφραστεί στις αίθουσες των δικαστηρίων, όμως η αναγκαία για την πόλη ομόνοια, οι ρόλοι των εκάστοτε τάξεων αλλά και η λειτουργία των αθηναϊκών θεσμών διατηρούσαν τελικά την απαιτούμενη ισορροπία του συστήματος¹⁰¹. Δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο το απόσπασμα όπου ο Υπερείδης αναφέρεται σε δίκες που αποσκοπούσαν στη δήμευση των περιουσιών πλούσιων πολιτών¹⁰². Ο Hansen συσχετίζει την πρακτική αυτή με το αυξημένο οικονομικό κόστος της συμμετοχής των πολιτών στους διάφορους δημοκρατικούς θεσμούς της εποχής. Υποστηρίζει την άποψη, ότι το εν λόγω φαινόμενο ενδεχομένως να επιτεινόταν σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και να αμβλυνόταν όταν υποχωρούσε η κρίση, χωρίς όμως να είναι σε θέση να προβεί σε ασφαλέστερα συμπεράσματα για τις διαστάσεις που θα μπορούσε να έχει η συγκεκριμένη πρακτική¹⁰³. Ο Υπερείδης, επαινεί τους δικαστές των δικών τις οποίες επικαλέστηκε, για το λόγο ότι δεν ενέδωσαν στο οικονομικό δέλεαρ ούτε αντέδρασαν με φθόνο, και γενικότερα επαινεί τους εκάστοτε δικαστές των λαϊκών δικαστηρίων, αποδίδοντάς τους ηθική ανωτερότητα, μετριοπάθεια και πίστη στις αθηναϊκές αρχές και αξίες¹⁰⁴. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο ομιλών απευθύνεται απευθείας

¹⁰⁰ Αριστοτέλης, Ρητορική 1408 a 35 – 38.

¹⁰¹ Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. Ober J., Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People, οπ. παραπ., σελ. 240 – 241 και 304 – 309.

¹⁰² Υπερείδης, Υπέρ Ευξενίππου, 32 – 38.

¹⁰³ Hansen M.H., The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes, οπ. παραπ., σελ. 315.

¹⁰⁴ Στο ανωτέρω απόσπασμα, γίνεται μνεία μεταξύ άλλων και στη δίκη του Λυσάνδρου εναντίον του Επικράτη, στην οποία ο κατηγορος υποσχέθηκε πως η καταδίκη του κατηγορουμένου θα προσφέρει

στους δικαστές λέγοντάς τους ότι όπως απάλλαξαν κατά το παρελθόν και άλλους κατηγορούμενους από τις άδικες κατηγορίες, έτσι και τώρα οφείλουν να πράξουν το ίδιο. Η απευθείας αναφορά στους δικαστές γίνεται, αν και είναι απίθανο η σύνθεση των δικαστών στις προηγούμενες υποθέσεις να ήταν η ίδια με την παρούσα, καθώς η σύνθεση του σώματος των δικαστών μεταβαλλόταν κάθε μέρα. Παρά το γεγονός αυτό, οι απευθείας αναφορές προς τους δικαστές για πράξεις που συνέβησαν εκ μέρους τους, κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους, ακόμα και σε περιπτώσεις που ήταν σχεδόν αδύνατο να είχαν συμμετάσχει κάποιοι από τους παρόντες δικαστές, αποτελεί κοινό φαινόμενο στους λόγους όλων των αττικών ρητόρων σύμφωνα με το Wolpert¹⁰⁵. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι αναφορές αυτές συνιστούν προσπάθεια έμφασης στο γεγονός της ενότητας του Δήμου και προσπάθεια εξάλειψης της διαφοράς, ανάμεσα στο ιδεώδες της δημοκρατικής συμμετοχής και στην πραγματικότητα σύμφωνα με την οποία μόνο ένα μέρος του συνόλου των πολιτών συμμετείχε στην εκάστοτε συγκεκριμένη δραστηριότητα. Με τις απευθείας αναφορές στους δικαστές, οι Αθηναίοι θέλουν να δείξουν ότι δεν αποδέχονται τις συνέπειες των αλλαγών στη σύνθεση των δικαστηρίων και τις συνέπειες της παρόδου του χρόνου. Γι' αυτούς τα πρόσωπα και τα μέρη μπορεί να αλλάζουν, ο Δήμος όμως, η πόλη και η δημοκρατία όχι.

Όπως παρατηρεί ορθά ο Roisman, ο έπαινος προς τους δικαστές, αφενός μεν αποτελεί μία προσπάθεια για του ρήτορα να κερδίσει την εύνοια των δικαστών, αφετέρου δε αντικατοπτρίζει την επικρατούσα ιδεολογική γραμμή της εποχής, ότι όντως οι πολίτες ασκώντας τα καθήκοντά τους οφείλουν να είναι έντιμοι, καθώς επίσης και ότι συνεδριάζοντας σε σώμα οφείλουν να προστατεύουν την τάξη και την ευρυθμία της πόλης¹⁰⁶. Παράλληλα όμως διαφαίνεται και μία άλλη διάσταση που ενδεχομένως σχετίζεται με την αμέσως προηγούμενη αναφορά του Υπερείδη και την

300 τάλαντα στο δημόσιο ταμείο. Παρά το γεγονός αυτό, οι δικαστές επικεντρώθηκαν στην εξακρίβωση της αλήθειας, με αποτέλεσμα να αθώωσουν τον Επικράτη όταν διαπίστωσαν ότι ο τελευταίος δεν είχε παραβιάσει το νόμο. Με αφορμή το γεγονός αυτό, ο Harris υποστηρίζει ότι η εν λόγω πράξη των δικαστών καταδεικνύει μία διαμορφωμένη πραγματικότητα, σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι δικαστές παρέμεναν προσηλωμένοι στις επιταγές του νόμου και δεν παρασύρονταν εξυπηρετώντας πολιτικές σκοπιμότητες. *Harris E.M., The Rule of Law in Athenian Democracy, Reflections on the Judicial Oath, Ethics & Politics, IX, 2007, 1, σελ. 68.*

¹⁰⁵ *Wolpert A.O., Addresses to the Jury in the Attic Orators, The American Journal of Philology, Vol. 124, No. 4 (Winter, 2003), σελ. 552.*

¹⁰⁶ *Roisman J., The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators, οπ. παραπ., σελ. 95, 134.*

επίκληση του αισθήματος δικαίου των δικαστών. Εκτός από την προαναφερθείσα ένταση μεταξύ των ανώτερων και των κατώτερων στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας, διακρίνεται και κάποιος αδήλωτος ευθέως μεν, υπαρκτός δε, φόβος εκ μέρους των πλουσίων πολιτών, για το φθόνο που προκαλεί στους δικαστές το μέγεθος της περιουσίας τους και τον αντίκτυπο που μπορεί να προκληθεί εξ αυτού του φθόνου, στην έκβαση της δίκης¹⁰⁷.

VI. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.

Ο λόγος του Υπερείδη κλείνει με την επαναφορά του θέματος της ακαταλληλότητας της διαδικασίας της εισαγγελίας με ένα πρωτότυπο τρόπο. Ο Υπερείδης προτείνει στους δικαστές να παραβλέψουν όλους τους λόγους που θα έχουν ακουστεί μέχρι το τέλος της δίκης και να διαβάσουν ξανά την καταγγελία και τη διατύπωση του εισαγγελτικού νόμου, προκειμένου να διαπιστώσουν μόνοι τους ότι ο νόμος αυτός δεν θα πρέπει να έχει εφαρμογή στον Ευξένιππο¹⁰⁸.

Η συνολική στρατηγική προσέγγισης της υπόθεσης από τον Υπερείδη είναι συγκεκριμένη και σαφής. Επειδή ο Υπερείδης δεν είναι ο μοναδικός εκ των συνηγόρων του κατηγορουμένου συγκεντρώνει την επιχειρηματολογία του σε δύο σημεία. Πρώτον στην αμφισβήτηση της δυνατότητας να διεξαχθεί η δίκη υπό τον εισαγγελτικό νόμο, που αποτελεί και το δυνατό σημείο του λόγου και δεύτερον στην αντιμετώπιση των ξένων ως προς την υπόθεση προσωπικών κατηγοριών σε βάρος του Ευξένιππου, που γίνεται με σκοπό να αντιστραφούν οι αρνητικές εντυπώσεις που ενδεχομένως έχουν σχηματιστεί στους δικαστές. Το δεύτερο αυτό τμήμα του λόγου, αν και δεν παρουσιάζει τόσο μεγάλο ενδιαφέρον καθώς αφενός επεκτείνεται σε πολλά θέματα, αφετέρου έχει συνοπτικό χαρακτήρα, είναι εν τούτοις αναγκαίο διότι στην επ' ακροατηρίω διαδικασία, η διαχείριση των εντυπώσεων παίζει πολύ σπουδαίο ρόλο. Το γεγονός ότι ο Υπερείδης δεν εξετάζει ενδελεχώς τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, αλλά προβαίνει σε αποσπασματικές αναφορές που περισσότερο στοχεύουν στο να καταδείξουν τις αντιφάσεις και το αβάσιμο της

¹⁰⁷ Η Lanni προβαίνει στο εύστοχο σχόλιο, ότι η αιτία που αρκετές φορές οι διάδικοι αναφέρονται σε στοιχεία του χαρακτήρα τους συνδέοντάς τα με την επίδικη διαφορά, είναι ότι ανησυχούν μήπως εν τέλει η δίκη κριθεί με βάση τις κοινωνικές προκαταλήψεις των δικαστών και όχι την ουσία της υπόθεσης. *Lanni A.*, *Relevance in Athenian Courts*, στο *Gagarin M. – Cohen D.*, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, οπ. παραπ., σελ. 121.

¹⁰⁸ *Υπερείδης*, *Υπέρ Ευξένιππου*, 40.

κατηγορίας, δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, δεδομένου ότι ο Υπερείδης δεν ήταν ο μοναδικός ομιλητής αλλά υπήρχαν και άλλοι. Είναι προφανές ότι το ιστορικό της υπόθεσης έχει αναλυθεί από κάποιον από τους υπολοίπους συνηγόρους, και κατά πάσα πιθανότητα από τον προηγούμενο¹⁰⁹, αφού όπως έχει ήδη ειπωθεί, ο Υπερείδης δε μίλησε πρώτος. Άλλωστε ακόμα και σήμερα σε πολλές δίκες, όταν κάποιος διάδικος εκπροσωπείται από περισσότερους του ενός συνηγόρους, οι αγορεύσεις των συνηγόνων αυτών ταυτίζονται μεν ως προς το σκοπό, ως προς το περιεχόμενο όμως διαφοροποιούνται, καθώς καθένας εξ αυτών συνήθως αναλαμβάνει διαφορετική θεματική ενότητα.

Εντύπωση προκαλεί η αναφορά του Υπερείδη στο ρόλο του ως συμμετέχοντος στη δίκη και κυρίως στο σημείο όπου με λεπτομέρειες αφηγείται περιπτώσεις, όπου ο ίδιος έχει κινήσει τη διαδικασία της εισαγγελίας κατά άλλων προσώπων. Η μνεία αυτή, δεν έχει άμεση σχέση με την προκειμένη υπόθεση, αν και αποτελεί σαφή υπόδειξη για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να ασκούνται οι κατηγορίες της εισαγγελίας. Οι εκτεταμένες αυτές αναφορές, πιθανόν να έγιναν για τη δημιουργία εντυπώσεων μέσω της προβολής του κύρους του ομιλητή. Το γεγονός όμως ότι ο Υπερείδης δεν διευκρινίζει τους λόγους για τους οποίους ανάλαβε την υπόθεση είναι αφύσικο, καθώς τις περισσότερες φορές οι συνηγόροι με κάποιο τρόπο δικαιολογούν την παρουσία τους. Μπορεί να ήταν φίλος ή συγγενής του κατηγορουμένου ή ακόμη και ένας εν των δέκα συνηγόνων που είχε τη δυνατότητα να ορίσει η φυλή, όμως η ακριβής ιδιότητα του Υπερείδη παραμένει αδιευκρίνιστη, αν και η παρουσία του δε φαίνεται πηγάζει από προσωπική σχέση με τον Ευξένιππο¹¹⁰. Το αποτέλεσμα της δίκης είναι αδιευκρίνιστο, ενώ παράλληλα η απουσία του υπόλοιπου υλικού που τέθηκε υπόψη του δικαστηρίου, δεν επιτρέπει την ακριβή αξιολόγηση της θέσης του λόγου του Υπερείδη ανάμεσα στους άλλους, η οποία όμως οπωσδήποτε θα ήταν βαρύνουσα, λόγω των προσωπικών χαρακτηριστικών του Αθηναίου ρήτορα.

¹⁰⁹ *Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M.*, *Dinarchus, Hyperides, and Lycurgus*, οπ. παραπ., σελ. 103.

¹¹⁰ *Kennedy G.A.*, *The Rhetoric of Advocacy in Greece and Rome*, *The American Journal of Philology*, Vol. 89, No. 4 (Oct., 1968), σελ. 425 – 426.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΥΠΕΡ ΛΥΚΟΦΡΟΝΟΣ

I. ΠΡΟΟΙΜΙΟ.

Η απολογία υπέρ Λυκόφρονος αποτελεί έναν από τους πιο ενδιαφέροντες λόγους του Υπερείδη, διότι αν και σώζεται μόνο αποσπασματικά και δυστυχώς κατά ένα μικρό μόνο μέρος, αγγίζει αρκετές πτυχές του συστήματος απονομής δικαιοσύνης της εποχής εκείνης. Η φύση της υπόθεσης είναι αρκετά σύνθετη, καθώς γύρω από το βασικό πυρήνα μιας υπόθεσης μοιχείας, περιστρέφονται ζητήματα που αφορούν κληρονομικές διαδικασίες, θέματα πατρότητας τέκνου, το ενδεχόμενο αδίκημα της τοιχωρυχίας¹¹¹ και κυρίως σοβαρά διαδικαστικά ή όπως θα ήταν ο όρος σήμερα, δικονομικά ζητήματα. Κατά συνέπεια, ο Υπερείδης κλήθηκε να αντιμετωπίσει όχι μόνο τα θέματα ουσίας της συγκεκριμένης υπόθεσης, αλλά και τα ζητήματα της διαδικασίας που αφορούσαν την υποβολή της εισαγγελίας σε βάρος του κατηγορουμένου Λυκόφρονος. Αποτέλεσμα της ιδιαιτερότητας αυτής υπήρξε η ανάγκη για τον Αθηναίο ρήτορα, να αφιερώσει αρκετό τμήμα του λόγου στις αναφορές για τη νομιμότητα της διαδικασίας, αφήνοντας κατά μέρος την αφήγηση των πραγματικών περιστατικών.

Η χρονολόγηση της δίκης, αλλά και των περιστατικών που σχετίζονται με αυτή, δεν είναι βέβαιη, επικρατούσα άποψη είναι ότι η δίκη διεξήχθη το 333 π.Χ., αλλά έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρίες¹¹². Το θέμα της χρονολόγησης δεν είναι αδιάφορο καθώς έχει υποστηριχθεί ότι ενδεχομένως να συνδέεται με την επιλογή της

¹¹¹ Το αδίκημα της τοιχωρυχίας, τελούνταν διά της εισβολής στην οικία κάποιου άλλου με τη μέθοδο της διάνοιξης οπής σε κάποιο τοίχο που του εκάστοτε κτίσματος, με τη σημερινή ορολογία υπάρχουν ομοιότητες με τη μέθοδο «ριφιφί». Η αναφορά για τοιχωρυχία, γίνεται σε ένα λόγο «Υπέρ Λυκόφρονος Β», ο οποίος σώζεται σε διαφορετικό πάπυρο και συγκεκριμένα στον P. Oxy 1607. Για το λόγο αυτό, έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες κατά πόσο ανήκει στον Υπερείδη ή σε άλλο ρήτορα. Βλ. *Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M.*, οπ. παραπ., σελ. 69 και *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 86 – 89.

¹¹² Την ημερομηνία 333 π.Χ. αποδέχονται οι *Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M.*, *Dinarchus, Hypereides, and Lycurgus*, οπ. παραπ., σελ. 71, *Edwards M.*, *Οι Αττικοί Ρήτορες*, μτφρ. Α. Γ. Σπαθάρας, *Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002*, σελ. 107, *Ober J.*, *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, οπ. παραπ., σελ. 345, και *αποδέχεται ο Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 78 – 82, ο οποίος εξετάζει και διαφορετικές προτάσεις που έχουν υποστηριχθεί από άλλους.

ημερομηνίας της διαδικασίας που ακολουθήθηκε¹¹³. Πάντως ο σωζόμενος λόγος, φαίνεται να είναι εκείνος που εκφωνήθηκε σε επόμενο στάδιο, δηλαδή στο δικαστήριο, αφού είχε προηγηθεί η διαδικασία ενώπιον της εκκλησίας του Δήμου¹¹⁴, όπου εναντίον του κατηγορουμένου φέρεται να είχε αγορεύσει ο πολιτικός και ρήτορας Λυκούργος.

II. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ.

Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης δεν είναι γνωστά από άλλη πηγή και προκύπτουν μόνο από το περιεχόμενο του λόγου. Ο κατηγορούμενος είναι ο Αθηναίος πολίτης Λυκόφρων, ο οποίος την εποχή που φέρεται να διέπραξε τα αδικήματα με τα οποία κατηγορείται, ήταν άνω των 50 ετών και είχε διατελέσει αξιωματούχος των Αθηνών αναλαμβάνοντας το αξίωμα του ιπάρχου. Ο άνθρωπος αυτός, κατηγορήθηκε ότι διέπραξε μοιχεία με την αδελφή του Διώξιππου, ο οποίος ήταν γνωστός και διακεκριμένος παλαιστής της εποχής¹¹⁵. Η γυναίκα εκείνη, ήταν παντρεμένη με έναν άνδρα που απεβίωσε, αφήνοντας τη σύζυγό του και ένα τέκνο. Η σύζυγος εν συνεχεία, παντρεύτηκε ξανά κάποιον Χάριππο. Ο ίδιος ο Λυκόφρων, μετά το δεύτερο αυτό γάμο είχε αναχωρήσει για τη Λέσβο, όπου απουσίασε για τρία χρόνια, έχοντας αναλάβει εκεί δημόσια αξιώματα. Όταν επέστρεψε, και παρά την παρέλευση τόσο μεγάλου χρονικού διαστήματος, αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει την εναντίον του διαδικασία της εισαγγελίας, η οποία είχε υποβληθεί από κάποιον Αρίστωνα με τη συνδρομή του γνωστού πολιτικού και ρήτορα Λυκούργου. Ο ίδιος παρουσιάζεται ως φιλήσυχος πολίτης που απέχει τόσο από την πολιτική ζωή, όσο και από τα δικαστήρια, έχοντας τύπο βίου που θα μπορούσε να του αποδώσει το χαρακτηρισμό του ιδιώτη.

Η μοιχεία, την οποία ο Λυκόφρων φέρεται να διέπραξε εφαρμόζοντας τη μέθοδο της τοιχωρυχίας, αφορούσε την εποχή που η γυναίκα ήταν παντρεμένη με τον πρώτο

¹¹³ Ο Phillips υποστηρίζει ότι αν η χρονολόγηση των γεγονότων είναι διαφορετική σε σχέση με την επικρατούσα άποψη, ενδέχεται η διαδικασία της εισαγγελίας να ήταν μονόδρομος για τους κατηγορούς, καθώς υπάρχει περίπτωση, με συγκεκριμένο συνδυασμό χρονολόγησης των πραγματικών περιστατικών και της δίκης, να είχε γίνει υπέρβαση του χρονικού ορίου (πενταετία) εντός του οποίου μπορούσε να γίνει καταγγελία με τη διαδικασία της γραφής. *Phillips D., Why Was Lycophron Prosecuted by Eisangelia?, GRBS 46 (2006), σελ 387 – 389.*

¹¹⁴ *Υπερείδης, Υπέρ Λυκόφρονος, IV, 3.*

¹¹⁵ Ο αθλητής αυτός μάλιστα, λίγο πριν ή λίγο μετά το γάμο της αδελφής του, ανακηρύχθηκε Ολυμπιονίκης.

της σύζυγο, από τον οποίο είχε αποκτήσει και το παιδί. Οι συγγενείς του αποβιώσαντος συζύγου, φαίνεται ότι προσπαθούσαν να αποδείξουν πως το παιδί αυτό ήταν του Λυκόφρονος και όχι του συζύγου, ως προϊόν του παράνομου δεσμού, επιδιώκοντας να εμπλακούν στην κληρονομιά του αποβιώσαντος¹¹⁶. Επειδή δε σώζεται ούτε η κατηγορία, ούτε κάποιο άλλο τμήμα της απολογίας μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν σχετικά με τη διατύπωση περισσότερων λεπτομερειών που να αφορούν στην τέλεση της πράξης.

III. Η ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ.

Υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες και λόγω των δυσκολιών που εμπεριείχε η φύση της υπόθεσης, η απολογία του Λυκόφρονος όφειλε να έχει συγκεκριμένη διάρθρωση προκειμένου να μπορέσει να αντιμετωπίσει την κατηγορία τόσο σε επίπεδο ουσίας και πραγματικών περιστατικών, όσο και σε επίπεδο διαδικασίας. Ο Υπερείδης στο σωζόμενο μέρος του λόγου, καταφέρνει να συγκεράσει τα δύο διαφορετικά επίπεδα και με μία ήπια και ομαλή αφήγηση να κάνει σαφή τη θέση του κατηγορουμένου. Παρουσιάζει το Λυκόφρονα ως ένα απλό και ήρεμο ιδιώτη, ο οποίος απέχει από τη θορυβώδη δημόσια ζωή. Με τον τρόπο αυτό, ο ρήτορας επιδιώκει να εξυπηρετήσει πολλαπλούς στόχους. Σε πρώτο επίπεδο, επιθυμεί να εμφανίσει τον κατηγορούμενο πειστικά ως άπειρο στα δικαστικά θέματα. Αυτό αποτελούσε κοινό τόπο στους λόγους αρκετών διαδίκων και στόχευε πολλαπλά στο να αποκρύψει το γεγονός ότι στην πραγματικότητα ο λόγος είχε γραφτεί από έμπειρο ρήτορα, στο να καλύψει ενδεχόμενα νοηματικά ή νομικά κενά και στο να απομακρύνει την εικόνα του ανθρώπου των δικαστηρίων που παραπέμπει σε εντυπώσεις που αναφέρονται σε άτομο επικίνδυνο για τη δικαιοσύνη και τις δημοκρατικές αρχές¹¹⁷. Με τον τρόπο αυτό άλλωστε, δηλαδή με την επίκληση δικαστικής απειρίας, ο Λυκόφρων δικαιολογεί την παρουσία κάποιων ικανών ρητόρων που έχουν παρουσιαστεί για να του συμπαρασταθούν ως συνήγοροι, για τους οποίους ο κατήγορος ζητεί από τους

¹¹⁶ Το διασωθέν απόσπασμα 4, δίνει το δικαίωμα για τέτοια υπόθεση, όχι μόνο διότι αναφέρεται ευθέως σε θέματα διαθηκών σε σχέση με την επιβίωση του παιδιού, αλλά διότι γίνεται μνεία στη διαδικασία με την οποία απομακρύνθηκε ο επίτροπος από τη διαχείριση της περιουσίας του αποθανόντος. *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, σπ. παραπ., σελ. 101 – 106.

¹¹⁷ *Ober J.*, *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, σπ. παραπ., σελ. 175, και *Roisman J.*, *The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators*, σπ. παραπ., 2005, σελ 140.

δικαστές να μη γίνουν δεκτοί¹¹⁸. Επιπλέον, η καλλιεργημένη εικόνα του Λυκόφρονος ως ιδιώτη, αποσκοπεί στην αντιδιαστολή της προσωπικότητάς του σε σχέση με την κατηγορία, καθώς ένας ιδιώτης είναι πρακτικά αδύνατον με τη συμπεριφορά του να υποσκάπτει το δημοκρατικό πολίτευμα, όπως επιτάσσει ο εισαγγελτικός νόμος.

Όσον αφορά σε μεμονωμένα περιστατικά, ο Λυκόφρων αναφέρεται μόνο στα όσα συνέβησαν κατά την τέλεση του δεύτερου γάμου της γυναίκας με την οποία υποτίθεται ότι είχε σχέση. Επειδή κατηγορήθηκε ότι της έκανε άπρεπες προτάσεις ενώπιον και άλλων μαρτύρων κατά τη διάρκεια της τελετής, ο Λυκόφρων υποστηρίζει ότι παρόμοια περιστατικά δε θα μπορούσαν ποτέ να συμβούν ενώπιον κόσμου¹¹⁹. Ακόμη και στην περίπτωση αυτή, ο Λυκόφρων επικαλείται για να υποστηρίξει τη θέση του, όχι μάρτυρες οι οποίοι να βεβαιώνουν το αληθές των λόγων του, αλλά τις κοινές κρίσεις των δικαστών, με παρόμοιο τρόπο που αντίστοιχα κάποιος σήμερα θα επικαλούνταν τα διδάγματα της κοινής πείρας. Αντίστοιχη τακτική εμφανίζει και με την επισήμανση ότι δεν θα μπορούσε να είναι μοιχός, όντας άνω των 50 ετών, υποδεικνύοντας έτσι ότι το εν λόγω αδίκημα αναφέρεται σε νεώτερους άνδρες, οι οποίοι αφενός βρίσκονται στη ακμή τους, αφετέρου είναι λιγότερο εγκρατείς¹²⁰.

Το βάρος της υπεράσπισης επικεντρώνεται στην εκτενή αναφορά της εξιστόρησης του βίου του Λυκόφρονος, επισημαίνοντας τόσο ότι με το σύνολο της δράσης του ποτέ δεν απασχόλησε τη δικαιοσύνη, όσο και ότι εξαιτίας της αρετής του τιμήθηκε με δημόσια αξιώματα στα οποία διακρίθηκε. Η αναφορά στα αξιώματα που ανέλαβε, γίνεται διακριτικά χωρίς τάση για επίδειξη και δευτερευόντως αποσκοπεί στην εύνοια και το σεβασμό των δικαστών¹²¹. Η εκτεταμένη αυτή αναδρομή στο παρελθόν και σε θέματα που φαίνονται να μην έχουν άμεση σχέση με την κατηγορία, σε συνδυασμό με το μικρό μέρος του λόγου που είναι αφιερωμένο σε πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, προκάλεσε την υπόνοια ότι ο Λυκόφρων μπορεί να ήταν ένοχος¹²². Όμως,

¹¹⁸ *Υπερείδης*, *Υπέρ Λυκόφρονος*, IV, 9 – 11 και *Humphreys S.C.*, *Social Relations on stage : Witnesses in Classical Athens*, στο *Carawan E.*, *The Attic Orators*, Oxford University Press, 2007, σελ. 178.

¹¹⁹ *Υπερείδης*, *Υπέρ Λυκόφρονος*, IV, 5 – 8.

¹²⁰ *Roisman J.*, *The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators*, οπ. παραπ., σελ. 210.

¹²¹ *Ober J.*, *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, οπ. παραπ., σελ. 231 – 233, όπου περιγράφεται ο αντίκτυπος των χορηγιών, των λειτουργιών και άλλων δραστηριοτήτων που φανέρωναν πλούτο και δύναμη.

¹²² *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 84.

η μνεία στο σύνολο του βίου του κατηγορουμένου δεν γίνεται τυχαία, ούτε από άστοχη στρατηγική. Η απολογία κάθε προσώπου που βρίσκεται αντιμέτωπο με οποιαδήποτε κατηγορία, πάντοτε σχετίζεται με την ιδιαίτερη φύση και προέλευση της κατηγορίας αυτής. Όπως προκύπτει από το κείμενο του λόγου, ο Λυκόφρων δεν κατηγορείται για τη διάπραξη του αδικήματος με συγκεκριμένες ενέργειες που να προσδιορίζονται χρονικά ή με περισσότερες λεπτομέρειες, ώστε να προκύπτει η ανάγκη να απαντήσει ο Λυκόφρων πιο συγκεκριμένα και ειδικά. Ενδέχεται η κατηγορία να μην ήταν γενική, αλλά να περιείχε και συγκεκριμένες πράξεις¹²³ για τις οποίες έπρεπε να δώσει λόγο ο κατηγορούμενος, ίσως όμως αυτά, μαζί με την όποια ειδικότερη απάντηση, να περιγράφονται σε άλλο σημείο του λόγου που τώρα έχει χαθεί. Η ανάγκη για την αποτίμηση του συνόλου της μέχρι τώρα ζωής του Λυκόφρονος, βασίζεται περαιτέρω στο επιχείρημα ότι ο λαός της Αθήνας έχει συλλογική γνώση και κρίση, ώστε κανείς δεν είναι σε θέση να ξεγελάσει το σύνολο της πόλης και των δικαστών για το ποιόν του¹²⁴. Οι κοινές κρίσεις του λαού για τα θέματα αυτά, θεωρούνταν δίκαιες και δημοκρατικές, συνεπώς αν κάποιος είχε αξιολογηθεί ως καλός και αγαθός πολίτης, η κρίση αυτή δεν γινόταν να μεταβληθεί. Σε κάθε περίπτωση, όταν δεν υπήρχαν χειροπιαστά στοιχεία, η αναφορά στο χαρακτήρα των διαδίκων ήταν ένας από τους πιο πρόσφορους τρόπους προκειμένου να τεκμηριωθεί η αθωότητα, η ενοχή ή η αξιοπιστία καθενός, καθώς δεν υπήρχε αυστηρή αποδεικτική διαδικασία¹²⁵. Άλλωστε το γεγονός ότι εναντίον του συγκεκριμένου προσώπου δεν είχε κινηθεί ποτέ η οποιαδήποτε μομφή ή καταγγελία, ώστε το πρόσωπο αυτό να μην έχει απασχολήσει ποτέ τη δικαιοσύνη, θεωρείτο ότι αποτελούσε απόδειξη για το χρηστό χαρακτήρα του πολίτη¹²⁶. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι ακόμα και στη σύγχρονη εποχή που υφίστανται δικονομικοί κανόνες, αποδεικτικό δίκαιο και πάσης φύσεως μέθοδοι για την εύρεση της αλήθειας, η διαπίστωση του πρότερου έντιμου βίου παίζει κρίσιμο ρόλο στις ποινικές δίκες, επηρεάζει δε ακόμα και τους επαγγελματίες δικαστές στον τρόπο με

¹²³ Η αναφορά στην τοιχωρυχία που σώζεται στον P. Oxy 1607, δίνει το δικαίωμα να υποθέσουμε, ότι κατηγορία μπορεί να ήταν συγκεκριμένη και όχι αόριστη.

¹²⁴ Ober J., *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, οπ. παραπ., σελ. 150.

¹²⁵ Lanni A., *Relevance in Athenian Courts*, στο *Gagarin M. – Cohen D., The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σελ. 121 – 122.

¹²⁶ MacInnes J., *On Aristotle Nic. Eth. IV. 3, 15; A Reply*, *The Classical Review*, Vol. 24, No. 7 (Nov., 1910), σελ. 228 – 229.

τον οποίο αντιμετωπίζουν τους κατηγορούμενους. Επιπλέον, ο πρότερος έντιμος βίος αποτελεί ελαφρυντικό στοιχείο που λαμβάνεται υπόψη κατά την επιμέτρηση της ποινής¹²⁷.

IV. Η ΜΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ.

Σε πρώτο στάδιο πρέπει να αποσαφηνιστεί η έννοια της μοιχείας, που αποτελεί και την πραγματική βάση της υπόθεσης. Επειδή η έννοια αυτή δεν ταυτίζεται με την αντίστοιχη σημερινή, ούτε σε σχέση με το νομικό περιεχόμενο, ούτε σε σχέση με την κοινωνική σημασία του όρου, είναι αναγκαίο να γίνει η σχετική αναφορά στο αντίστοιχο πλαίσιο της εποχής εκείνης. Σε κοινωνικό επίπεδο η σεξουαλική συμπεριφορά της γυναίκας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την τιμή και την υπόληψη των αρρένων συγγενών της¹²⁸. Συνεπώς η θέση και ο ρόλος της γυναίκας στην κοινωνία, όχι μόνο δεν είναι αδιάφορα στοιχεία, αλλά έχουν κυρίαρχη θέση. Η άποψη που συχνά διατυπώνεται, ότι οι γυναίκες της εποχής ζούσαν περίπου ως έγκλειστες στην οικία του συζύγου ή του πατέρα, πρέπει να ελεγχθεί¹²⁹. Πλήθος αναφορών σε φιλοσοφικά, ιστορικά και θεατρικά έργα, τόσο στο δράμα όσο και στην κωμωδία, παρουσιάζουν μία διαφορετική κατάσταση. Ακόμα και ο διαχωρισμός ιδιωτικών και δημόσιων δραστηριοτήτων δεν μπορεί να είναι απόλυτος, καθώς όπως προκύπτει απευθείας από τις πηγές, αρκετές γυναίκες εργαζόνταν¹³⁰, ενώ είναι γνωστό ότι

¹²⁷ Π.Κ. αρ. 79, παρ. 3γ.

¹²⁸ *Cohen D.*, Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασική Αθήνα, (Law, Sexuality and Society – The enforcement of morals in classical Athens, Cambridge University press, 1991) μτφρ. Π. Πασχίδη, Ιστορητής / Κάτοπτρο, Αθήνα 1999, σελ. 171.

¹²⁹ Ενδ. Ο Flaceliere υποστηρίζει : «Στην Αθήνα οι γυναίκες των πολιτών δεν είχαν περισσότερα πολιτικά και δικαστικά δικαιώματα από τους δούλους. Ωστόσο, η παντρεμένη Αθηναία, αν και περιορισμένη μέσα στο σπίτι της, κυβερνά τουλάχιστον αυτό εδώ με απόλυτη εξουσία, όταν δεν την εμποδίζει σε αυτό ο κύριος και αφέντης της Είναι περιορισμένα (τα κορίτσια) στο χώρο του σπιτιού που είναι προορισμένος για τις γυναίκες, τον γυναικωνίτη. Αφού οι παντρεμένες γυναίκες δύσκολα περνούν το κατώφλι της εξωτερικής πόρτας του σπιτιού τους, δύσκολα εμφανίζονταν τα κορίτσια ακόμα και στην εσωτερική αυλή του, αφού έπρεπε να ζουν μακριά από τα βλέμματα των ανδρών, ακόμα και της ίδιας τους της οικογένειας.» *Flaceliere R.*, Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων, μετ. Γερασ. Δ. Βανδώρου, Παπαδήμα, Αθήνα 1995, σελ. 75.

¹³⁰ *Αριστοφάνης*, *Ειρήνη* 535 – 536, *Βάτραχοι* 1345 -1351, *Πλάτων*, *Θεαίτητος* 149.

συμμετείχαν σε πάσης φύσεως θρησκευτικές τελετές¹³¹, είχαν κοινωνικές σχέσεις με άλλες γυναίκες¹³² και συμμετείχαν σε διάφορες δραστηριότητες¹³³, ώστε η άποψη ότι οι γυναίκες ζούσαν υπό το καθεστώς απομόνωσης «ανατολικού» τύπου πρέπει να απορριφθεί¹³⁴. Ορθά ο Cohen, προτείνει τη λύση της προσφυγής στις μεθόδους της κοινωνικής ανθρωπολογίας, προκειμένου να αρθούν οι αντιφάσεις των αλληλοσυγκρουόμενων αναφορών στο θέμα της γυναικείας δράσης¹³⁵ και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αναφερόμενη κοινωνική δραστηριότητα των γυναικών, προφανώς υποστηριζόταν από ένα δομημένο κοινωνικό δίκτυο, στα πλαίσια βέβαια του οποίου ήταν εύκολο να αναπτυχθούν και σχέσεις μοιχείας¹³⁶. Σε κάθε περίπτωση ο άνδρας, για να υπερασπιστεί την τιμή και την υπόληψή του και κυρίως για να αποφύγει τον εξευτελισμό, οφείλει να προασπίζεται την αγνότητα των γυναικών συγγενών του. Στο σημείο αυτό εντάσσεται όπως αναφέρεται «ο φόβος της αχαλίνωτης γυναικείας σεξουαλικότητας την οποία μόνο η δύναμη των κοινωνικών συμβάσεων και η ανδρική επαγρύπνηση μπορούν να περιορίσουν»¹³⁷. Άλλωστε, η

¹³¹ Πολλές γυναίκες ήταν ιέρειες, ενώ όλες είχαν δικαίωμα συμμετοχής στα Ελευσίνια Μυστήρια, τα δε Θεσμοφόρια ήταν γιορτή αποκλειστικά για γυναίκες.

¹³² *Ευριπίδης* *Ιππόλυτος*, 121 – 130, *Ηλέκτρα*, 90 – 150. *Αριστοφάνης*, *Λυσιστράτη*, 327 – 331. Στα χωρία αυτά αναφέρεται η επαφή των γυναικών μεταξύ τους, όταν μετέβαιναν στην πηγή για να πάρουν νερό.

¹³³ Ενδ. Παρακολουθούσαν τους επιτάφιους λόγους, *Θουκυδίδης* 2.45.2. Συνόδευαν τους κατηγορούμενους στα δικαστήρια με σκοπό τον οίκτο, *Υπερείδης*, *Κατά Φιλίππιδου*, XVb, 9. Μπορούσαν να επισκεφθούν κρατούμενους στις φυλακές. *Πλάτων*, *Φαίδων*, 60 a. Ο Αριστοτέλης μάλιστα παρατηρεί, «Η αρχή ... του γυναικονόμου ... είναι αριστοκρατική και ουχί δε δημοκρατική, διότι πώς είναι δυνατόν να εμποδίζονται οι γυναίκες των απόρων να εξέρχονται.», *Πολιτικά* 1300 a, μτφρ. Παναγής Λεκατσάς.

¹³⁴ *Cohen D.*, *Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens, Greece & Rome*, Second Series, Vol. 36, No. 1 (Apr., 1989), σελ. 8.

¹³⁵ *Cohen D.*, *Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασσική Αθήνα*, οπ. παραπ., σελ. 174 – 177.

¹³⁶ *Cohen D.*, *Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασσική Αθήνα*, οπ. παραπ., σελ. 193 – 197.

¹³⁷ *Cohen D.*, *Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασσική Αθήνα*, οπ. παραπ., σελ. 179 – 180. Η άποψη αυτή ήταν ευρέως διαδεδομένη. Ο Αριστοτέλης ταυτίζει την έλλειψη αυτοκυριαρχίας με τη θηλυκή φύση. Αριστοτέλης, *Ηθικών Νικομαχείων* 1150 b. Στις κωμωδίες του Αριστοφάνη (ενδ. *Λυσιστράτη*, *Νεφέλαι*) και στις τραγωδίες του Ευριπίδη (*Μήδεια*, *Ιππόλυτος*) η γυναικεία φύση παρουσιάζεται ως άπιστη και σεξουαλικά αδηφάγος.

παραβίαση των ορίων της οικίας αποτελούσε προσβολή της τιμής των κατοικούντων, ακόμα και αν η πράξη αυτή εκτελείτο στα πλαίσια εγκληματικής δραστηριότητας¹³⁸.

Στα πλαίσια αυτά, πρέπει να εξεταστεί και το νομικό θεσμικό πλαίσιο που αφορούσε στη μοιχεία. Το πρόβλημα είναι ίσως πιο σύνθετο απ' όσο θα περίμενε κανείς. Ο λόγος είναι ότι δεν υπάρχει σαφής ορισμός της πράξης της μοιχείας¹³⁹. Ο χαρακτηρισμός και η εννοιολόγηση της πράξης με βάση τους σύγχρονους όρους της αντικειμενικής και υποκειμενικής υπόστασης, της πρόθεσης, του χρόνου τέλεσης του αδικήματος, είναι ανύπαρκτος με αποτέλεσμα να δημιουργείται εννοιολογικό κενό. Ο νόμος που αναφέρει ο Δημοσθένης¹⁴⁰, και ορίζει ότι αν ένας άνδρας φονεύσει κάποιον ακούσια σε αθλητικό αγώνισμα, ή τον φονεύσει σε καβγά στο δρόμο ή τον φονεύσει εν αγνοία του στη μάχη ή τον φονεύσει την ώρα της συνουσίας με τη σύζυγό του, τη μητέρα του, την αδελφή του, την κόρη του ή τη νόμιμη παλλακίδα που διαθέτει για την απόκτηση τέκνων, ο άνδρας αυτός να μην εξοριστεί ως δολοφόνος για την πράξη του, αφορά σε ρύθμιση που αίρει το άδικο ή το αξιόποιο της πράξης σε ορισμένες περιπτώσεις δολοφονίας, όμως δεν αποτελεί τον ορισμό της μοιχείας. Παραταύτα έχει θεωρηθεί¹⁴¹ ότι η διάταξη αυτή προσδιορίζει τα εννοιολογικά όρια του αδικήματος αυτού. Αντίθετα, ο Cohen, υποστηρίζει ότι το αδίκημα της μοιχείας συνδέεται με το γάμο και αποτελεί προσβολή κατά του συζυγικού αναπαραγωγικού δεσμού. Με την

¹³⁸ *Cohen D.*, Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασική Αθήνα, οπ. παραπ., σελ. 188.

¹³⁹ Ο Αριστοτέλης, έχοντας εντοπίσει το πρόβλημα που δημιουργείται από την έλλειψη ορισμών των αδικημάτων, γεγονός που δυσχεραίνει το σύνολο της διαδικασίας της απονομής δικαιοσύνης, χαρακτηριστικά αναφέρει : «... συμβαίνει όμως συχνά να ομολογεί κανείς ότι είναι δράστης μιας ορισμένης πράξης, αλλά να μην παραδέχεται το χαρακτηρισμό που της γίνεται, ή την εφαρμογή αυτού του χαρακτηρισμού εις τας ιδιαίτερας περιπτώσεις που συνοδεύουν την πράξη του. Έτσι πολλοί αναγνωρίζουν ότι επήραν, όχι όμως και ότι έκλεψαν. Ότι πρώτοι αυτοί επετέθησαν και εκτύπησαν, δεν άρχισαν όμως αυτοί να υβρίζουν. Ότι είχαν σχέσεις με κάποιαν γυναίκα, χωρίς όμως να διαπράξουν μοιχεία ... Δι' όλους αυτούς τους λόγους θα έπρεπε επίσης να δώσουμε τους ορισμούς της κλοπής, της προσβολής, της μοιχείας, διά να είμεθα εις θέσιν να παρουσιάσωμεν καθαρά τι ορίζει περί αυτών ο νόμος, είτε θέλομεν να υποστηρίξωμεν ότι έλαβε χώραν είτε θέλομεν να αποδείξωμεν ότι δεν έλαβε χώραν το αδίκημα. *Αριστοτέλης*, Ρητορική 1374a, μτφρ. Η. ΗΛΙΟΥ.

¹⁴⁰ *Δημοσθένης*, Κατ' Αριστοκράτους (23), 74 – 75.

¹⁴¹ *Biscardi A.*, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο (*Diritto Greco Antico*, 1982), μτφρ. Π. Δημάκης, Παπαδήμα, Αθήνα 1998, «η μοιχεία αποτελούσε έγκλημα διαφορετικό από τη σημερινή μοιχεία δεδομένου, ότι δεν προϋπέθετε το να έχει η γυναίκα την ιδιότητα της παντρεμένης», σελ. 175, υποσ. 58. Επίσης, *MacDowell D.M.*, Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων, οπ. παραπ., σελ. 192 – 193.

έννοια αυτή, μπορεί να επεκτείνεται ώστε να περιλαμβάνει και τις παλλακίδες που προορίζονται για την απόκτηση τέκνων, πάντως δεν περιλαμβάνει τις μητέρες και τις αδελφές¹⁴², ενώ κατά τον ίδιο τρόπο προσδιορίζεται και η έννοια του μοιχού.

Περαιτέρω, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι έννομες συνέπειες που ακολουθούν την πράξη της μοιχείας και σχετίζονται άμεσα με τη διαδικασία δίωξης του εν λόγω αδικήματος. Σύμφωνα με κάποιες από τις διατάξεις του νόμου που αναφέρονται στο λόγο Κατά Νειράς, ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος να αποπέμψει τη γυναίκα του, ειδάλλως θα κηρύσσεται σε ατιμία, ενώ η γυναίκα που είχε μοιχευθεί απαγορευόταν να μετέχει σε θρησκευτικές τελετές και να εισέρχεται στους ναούς¹⁴³. Οι ποινές αυτές, παρά τον ισχυρό αντίκτυπο που θα είχαν σε κοινωνικό επίπεδο για τις γυναίκες, σίγουρα δεν συγκρίνονται ως προς την αυστηρότητα, με αντίστοιχες που θα επέτρεπαν την σωματική κακοποίηση ή την καταδίκη σε θάνατο, όπως συνέβαινε σύμφωνα με τη νομοθεσία άλλων λαών. Πάντως, σε περίπτωση παράβασης των ανωτέρω κυρώσεων, καθένας είχε δικαίωμα, εφόσον αντιλαμβανόταν την παράβαση, να τιμωρήσει τη γυναίκα που δεν είχε συμμορφωθεί, με οποιονδήποτε τρόπο εκτός από το να τη σκοτώσει¹⁴⁴. Κρίσιμες είναι οι συνέπειες που ορίζονται για το μοιχό και πρέπει να αναζητηθούν και σε άλλες διατάξεις. Ο Cohen ακολουθώντας τη γνώμη του Hansen που περιλαμβάνει τους μοιχούς στη κατηγορία των κακούργων¹⁴⁵, τους παρουσιάζει να υπάγονται στη διαδικασία της *απαγωγής*¹⁴⁶. Το τι μπορούσε να συμβεί

¹⁴² Cohen D., Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασική Αθήνα, οπ. παραπ., σελ. 141. Την ίδια άποψη ακολουθεί και η *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, οπ. παραπ., σελ. 120 – 121.

¹⁴³ *Απολλοδώρου*, Κατά Νειράς, 86 - 87 και *MacDowell D.M.*, Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων, οπ. παραπ., σελ. 193.

¹⁴⁴ *Απολλοδώρου*, Κατά Νειράς, 87.

¹⁴⁵ Hansen M.H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ., σελ. 190 – 191, Cohen D., Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασική Αθήνα, οπ. παραπ., σελ. 152. Την ίδια γνώμη εκφράζει και ο Phillips, στο *Why Was Lycophron Prosecuted by Eisingelia?*, οπ. παραπ., σελ. 384 – 386. Η *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, οπ. παραπ., σελ. 205, αναφέρει ως κακούργους τους ανθρώπους που εντάσσονται στις εξής κατηγορίες : κλέπται, βαλαντιοτόμοι, λωποδύται, τοιχωρύχοι, ανδραποδισταί, χωρίς να περιλαμβάνει τους μοιχούς.

¹⁴⁶ Η *απαγωγή* ήταν μία διαδικασία σύμφωνα με την οποία, ορισμένα αυτόφωρα αδικήματα τιμωρούνταν με συνοπτικό τρόπο. Συγκεκριμένα, ο δράστης μπορούσε να συλληφθεί από τον οποιονδήποτε πολίτη και όχι μόνο από τον παθόντα. Αμέσως μετά τη σύλληψη, οδηγείτο στους Ένδεκα και εφόσον ομολογούσε την ενοχή του κινδύνευε με άμεση εκτέλεση χωρίς δίκη. Σε

κατά τη διάρκεια της σύλληψης είναι δύσκολο να απαντηθεί. Ο σύζυγος μπορούσε να κακοποιήσει το μοιχό, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι είχε τη δυνατότητα να τον σκοτώσει και να παραμείνει ατιμώρητος. Βέβαια η διάταξη του προηγούμενου νόμου που αναφέρθηκε για τους «δικαιολογημένους» φόνους, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ενδεχομένως να μπορούσε να πράξει ακόμα και αυτό. Από μια άλλη οπτική γωνία δεν αποκλείεται, ελλείψει πλήρους νομικού συστήματος με ιεράρχηση των διατάξεων, παράλληλη παρουσία διαφορετικών νόμων για παρόμοια θέματα, απουσία δικονομικών κανόνων και έλλειψη σαφών ορισμών των πράξεων να προκύπτει επί του προκειμένου θεσμική και νομική ασάφεια. Ο κατά Νεαιράς λόγος δίνει την πληροφορία, ότι ο σύζυγος είχε το δικαίωμα να κρατήσει το μοιχό αιχμάλωτο και να ζητήσει αποζημίωση - λύτρα για την απελευθέρωσή του¹⁴⁷. Στην περίπτωση αυτή μάλιστα, υπήρχε το ενδεχόμενο, να ακολουθήσει δίκη εναντίον εκείνων που κρατούσαν τον άνθρωπο, για να διαπιστωθεί αν πράγματι αυτό γινόταν στα πλαίσια του νόμου¹⁴⁸. Αν το δικαστήριο κατέληγε στο συμπέρασμα ότι όντως είχε τελεστεί το αδίκημα, τότε ο μοιχός παραδινόταν ξανά στο σύζυγο, ο οποίος ενώπιον του δικαστηρίου μπορούσε να τον μεταχειριστεί με οποιονδήποτε τρόπο ήθελε αλλά χωρίς τη χρήση μαχαιριού¹⁴⁹. Τα παραπάνω αφορούσαν περιπτώσεις όπου η σύλληψη γινόταν «επ' αυτοφώρω».

Το καθεστώς που διέπει την τιμωρία του μοιχού όταν «έχει παρέλθει το αυτόφωρο», είναι ακόμα πιο ασαφές. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε γραφή μοιχείας¹⁵⁰, ο Υπερείδης κάνει λόγο για περισσότερες από μία διαδικασίες γραφής¹⁵¹, ενώ ο Λυκούργος με τον Αρίστωνα υποβάλλουν εισαγγελία. Εν όψει των ανωτέρω έχουν υποστηριχθεί διάφορες θεωρίες. Η δυνατότητα υποβολής γραφής μοιχείας έχει

περίπτωση άρνησης την ενοχής, παρέμενε κρατούμενος μέχρι την εισαγωγή της υπόθεσης στο δικαστήριο της Ηλιαίας. *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, οπ. παραπ., σελ. 27 – 31.

¹⁴⁷ *Απολλοδώρου*, Κατά Νεαιράς, 41 – 42.

¹⁴⁸ Πρόκειται για την περίπτωση γραφής «αδίκως ειρχθήναι ως μοιχόν», *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, οπ. παραπ., σελ. 25.

¹⁴⁹ Ο *MacDowell D.M.*, Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων, οπ. παραπ., σελ. 193, αναφέρει ότι ο ένοχος για μοιχεία, κινδύνευε να υποβληθεί σε σεξουαλική κακοποίηση, για λόγους εξευτελισμού.

¹⁵⁰ *Αριστοτέλης*, Αθηναίων Πολιτεία, 59, 2 – 4.

¹⁵¹ *Υπερείδης*, Υπέρ Λυκόφρονος, IV, 12, όπου χρησιμοποιείται πληθυντικός αριθμός (γραφαί).

πολλούς υποστηρικτές¹⁵². Ο Cohen υποστηρίζει το αντίθετο βασιζόμενος στο γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε να έχει υποβληθεί καμία τέτοια γραφή¹⁵³. Για το λόγο αυτό θεωρεί ότι ο νόμος περιορίζεται να ρυθμίζει τα θέματα αυτοδικίας που προκύπτουν μόνο στις αυτόφωρες περιπτώσεις. Μάλιστα φαίνεται να τείνει προς την άποψη ότι η μοιχεία δε τιμωρούνταν στην αρχαία Αθήνα, ως σεξουαλική παρέκκλιση ή έκφραση ανηθικότητας, αλλά ως πηγή δημόσιας βίας και αταξίας στα πλαίσια της εισβολής από ξένο στο χώρο του σπιτιού, ενδεχομένως τη νύχτα με άμεση συνέπεια την ατίμωση και την πρόκληση αντεκδίκησης. Το σκεπτικό αυτό, σε συνδυασμό με την άποψη του ίδιου συγγραφέα για τη διαπλοκή της δημόσιας τάξης με την ιδιωτική ηθική και την πολιτική ιδεολογία¹⁵⁴, ίσως δικαιολογούσε τελικά την εναντίον του Λυκόφρονος υποβολή της εισαγγελίας, άποψη την οποία ο Cohen αν και σε πολλά σημεία πλησιάζει, όμως δεν την εκφράζει ευθέως. Άλλωστε, και ο Gagarin έχει εντοπίσει την επιδίωξη της πόλης, να εμπλέκεται σε ζητήματα αρκετών ιδιωτικών αλλά και οικογενειακών διαφορών, προσπαθώντας να αποκτήσει τον έλεγχο των υποθέσεων αυτών, από την εποχή ήδη των μεταρρυθμίσεων του Σόλωνα¹⁵⁵.

Πάντως και εκείνοι που θεωρούν ότι θα μπορούσε να ασκηθεί η γραφή μοιχείας, δεν αναφέρουν με βεβαιότητα τις πιθανές ποινές που θα μπορούσαν να επιβληθούν¹⁵⁶. Περαιτέρω έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι θα μπορούσε να έχει υποβληθεί γραφή ύβρεως¹⁵⁷, ενδεχόμενο που θα δικαιολογούσε το γεγονός ότι ο Υπερείδης αναφέρεται σε περισσότερες από μία διαδικασίες γραφής. Η περίπτωση αυτή δεν πρέπει εξ

¹⁵² MacDowell D.M., Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων, οπ. παραπ., σελ. 193, Phillips D., Why Was Lycophron Prosecuted by *Eisangelia*?, οπ. παραπ., σελ 383 – 384, Biscardi A., Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, οπ. παραπ., σελ. 470, Whitehead D., Hypereides, The Forensic Speeches, οπ. παραπ., σελ. 130, Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ., Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, οπ. παραπ., σελ. 124 .

¹⁵³ Cohen D., Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασσική Αθήνα, οπ. παραπ., σελ. 159.

¹⁵⁴ Οι ενδιαφέρουσες αυτές απόψεις του συγγραφέα, εκτίθενται αναλυτικά στο Cohen D., Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασσική Αθήνα, οπ. παραπ., σελ. 217 – 254 και 273 – 299. Ομοίως, ενδιαφέρουσα για τη σχέση μεταξύ της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας δραστηριοτήτων των πολιτών, είναι και η τοποθέτηση του Hansen M.H., Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State , Oxford University Press, 1993, σελ. 123.

¹⁵⁵ Gagarin M., Early Greek Law, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1989, σελ. 140.

¹⁵⁶ MacDowell D.M., Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων, οπ. παραπ., σελ. 193, Phillips D., Why Was Lycophron Prosecuted by *Eisangelia*?, οπ. παραπ., σελ 383 – 384.

ορισμού να αποκλειστεί. Το αδίκημα της μοιχείας συνδέεται άμεσα με τη νομοθεσία περί την ύβριν¹⁵⁸, καθώς το αδίκημα αυτό συνιστά, άμεση προσβολή της τιμής της οικογενείας στην οποία ανήκει η γυναίκα. Η γραφή ύβρεως έδινε δημόσιο χαρακτήρα στην υπόθεση καθώς μπορούσε να επιβληθεί μέχρι και η ποινή του θανάτου. Σε περίπτωση που τελικά επιβαλλόταν χρηματικό πρόστιμο, αυτό πληρωνόταν στο δημόσιο ταμείο, δηλαδή στο κράτος και όχι στον κατηγορο.

Ο λόγος που οι κατηγοροί επέλεξαν την υποβολή της εισαγγελίας είναι τελικά αδιευκρίνιστος. Ο Υπερείδης αναφέρει ότι αυτό συνέβη, επειδή η υποβολή της εισαγγελίας, συνεπαγόταν μικρότερους κινδύνους για τους κατηγορούς σε σχέση με τη διαδικασία της γραφής, καθώς επίσης και ότι οι κατηγοροί έχουν διογκώσει τα γεγονότα προκειμένου να πετύχουν την καταδίκη¹⁵⁹. Έχει υποστηριχθεί¹⁶⁰, ότι το επιχείρημα αυτό ίσως να φάνηκε αδύναμο στα μάτια των δικαστών, καθώς εκείνοι ενδέχεται να θεώρησαν την υποβολή της εισαγγελίας ως μία δικονομική επιλογή για

¹⁵⁷ *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 84, *Phillips D.*, *Why Was Lycophron Prosecuted by Eisangelia?*, οπ. παραπ., σελ. 384.

¹⁵⁸ *Cohen D.*, *Law, Violence, and Community in Classical Athens*, Cambridge University Press, 1995, σελ. 148 – 161, με εκτενή αναφορά στη συσχέτιση των δύο εννοιών η οποία είναι τόσο έντονη, ώστε ο νόμος για την ύβριν να κρίνεται κατάλληλος και για περιπτώσεις μοιχείας.

¹⁵⁹ *Υπερείδης*, *Υπέρ Λυκόφρονος*, IV, 12. Η υποβολή γραφής συνεπαγόταν κίνδυνο για τον υποβάλλοντα, διότι αν δεν κατόρθωνε να συγκεντρώσει το 1/5 ή 20% των ψήφων των δικαστών υπέρ της πρότασης, αυτοδίκαια επιβαλλόταν σε βάρος του ποινή 1.000 δραχμών και κήρυξη σε κατάσταση μερικής ατιμίας, που του στερούσε τη δυνατότητα να υποβάλλει παρόμοια πρόταση στο μέλλον, λόγω του προφανώς αβάσιμου της καταγγελίας. Αρχικά οι ποινές αυτές δεν είχαν θεσπιστεί για αντίστοιχη υποβολή εισαγγελίας, όμως από αναφορές του Δημοσθένη και του Θεόφραστου προκύπτει ότι κάποια στιγμή υιοθετήθηκαν αντίστοιχες ποινές και για την υποβολή αβάσιμων εισαγγελιών. Ενδεχομένως αυτό να συνέβη σε επόμενο στάδιο από την εκφώνηση του παρόντος λόγου. Ο Υπερείδης στην απολογία *Υπέρ Ευξενίππου*, που αποτελεί απολογητικό κείμενο επίσης σε υποβολή εισαγγελίας το οποίο χρονολογείται ως μεταγενέστερο του παρόντος, σε κανένα σημείο δεν αναφέρει ότι η διαδικασία της εισαγγελίας είναι ακίνδυνη για τον κατηγορο. Το γεγονός αυτό μπορεί βάσιμα να επιτρέψει την υπόθεση, ότι τα πρόσθετα μέτρα για την αποτροπή υποβολής εισαγγελίας χωρίς σοβαρό λόγο με την επιβολή ποινών στον κατηγορο σε περίπτωση σοβαρής αποδοκιμασίας από τους δικαστές, επιβλήθηκαν στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της εκφώνησης των δύο λόγων. (*Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, *Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα*, οπ. παραπ., σελ. 44 – 46, *MacDowell D.M.*, *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασσικών Χρόνων*, οπ. παραπ., σελ. 101 – 104, *Phillips D.*, *Why Was Lycophron Prosecuted by Eisangelia?*, οπ. παραπ., σελ. 376 – 381.)

¹⁶⁰ *Christ M.R.*, *The Litigious Athenian*, The Johns Hopkins University press, Baltimore & London, 1998, σελ. 210.

την οποία υπήρχε η αντίστοιχη δυνατότητα. Σε παρεμφερή παρατήρηση προβαίνει και η Rubinstein, σχολιάζοντας ότι η δυνατότητα επιλογής διαφορετικών διαδικασιών εκδίκασης των υποθέσεων, με διαφορετικές για τον κατηγορούμενο συνέπειες κάθε φορά, έδινε συχνά το δικαίωμα στους κατηγορουμένους να διαμαρτύρονται για διαδικαστικές αυθαιρεσίες¹⁶¹. Εφόσον ο ακριβής λόγος για τον οποίο υποβλήθηκε η εισαγγελία είναι άγνωστος, διατυπώνονται μόνο θεωρίες. Στα πλαίσια αυτά, είναι πιθανό, όπως προαναφέρθηκε να προέκυψε θέμα με το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μέχρι την καταγγελία, οπότε να μην υπήρχε η δυνατότητα για άσκηση γραφής, λόγω παραγραφής, όπως θα ήταν η σημερινή ορολογία. Παράλληλα η έλλειψη του αυτόφωρου ενδέχεται να εμπόδιζε την άσκηση της διαδικασίας της απαγωγής¹⁶². Ένα άλλο ενδεχόμενο για το είδος της διαδικασίας, μπορεί να σχετίζεται με το σκεπτικό που προηγουμένως αποδόθηκε στον Cohen και αφενός αποκλείει τη δυνατότητα υποβολής γραφής μοιχείας, αφετέρου διαπλέκει το ιδιωτικό με το δημόσιο στοιχείο αυτών των υποθέσεων, αφήνοντας το περιθώριο για την υπαγωγή τους στη διαδικασία της εισαγγελίας. Ο Phillips διατυπώνει την άποψη ότι ο Λυκούργος προτίμησε αυτή την οδό, όχι μόνο για να επιτύχει την κατάλληλη τιμωρία σε βάρος του Λυκόφρονος, αλλά και για να παράσχει ηθική διαπαιδαγώγηση μέσω των νομικών διαδικασιών στους Αθηναίους πολίτες. Με τον τρόπο αυτό η εν λόγω πρωτοβουλία και επιλογή της διαδικασίας της εισαγγελίας, εντάσσεται σε ένα συστηματικό πρόγραμμα επιδιώξεων του Λυκούργου¹⁶³ που εκτελείται συνειδητά και μεθοδικά. Έτσι, χωρίς ο ισχυρισμός του Phillips να έχει την άμεση διατύπωση του Cohen, καταλήγει σε παρόμοιο συμπέρασμα για την σχέση ανάμεσα στα παραπτώματα των ιδιωτών, με την πολιτική ιδεολογία και την επιβολή της δημόσιας τάξης, συνδέοντας άρρηκτα τις ανωτέρω έννοιες. Στο σημείο αυτό χρήσιμη είναι η

¹⁶¹ Rubinstein L., Differentiated Rhetorical Strategies in the Athenian Courts, στο Gagarin M. – Cohen D., The Cambridge Companion to Ancient Greek Law, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σελ. 129.

¹⁶² Phillips D., Why Was Lycophron Prosecuted by *Eisangelia*?, οπ. παραπ., σελ 385 – 389, όπου πάντως, υποστηρίζεται η άποψη ότι η έννοια του αυτοφώρου εκείνη την εποχή, δεν είχε την ίδια με τη σύγχρονη έννοια, δεν περιοριζόταν στην «επί τόπου» σύλληψη, αλλά ήταν ευρύτερη και συμπεριελάμβανε επιπλέον κριτήρια.

¹⁶³ Phillips D., Why Was Lycophron Prosecuted by *Eisangelia*?, οπ. παραπ., σελ 390 – 394. Η εξήγηση αυτή, ενδεχομένως αποδίδει και την ανάμειξη του ίδιου του Λυκούργου στην υπόθεση αυτή, καθώς δε φημιζόταν να εμπλέκεται σε υποθέσεις τέτοιου περιεχομένου και η συμμετοχή του έχει προκαλέσει απορίες. Βλ. και Whitehead D., Hypereides, The Forensic Speeches, οπ. παραπ., σελ. 112 – 113.

άποψη της Lanni, σύμφωνα με την οποία, τα αθηναϊκά δικαστήρια ήταν ιδιαίτερος αποτελεσματικά στο να επιβάλλουν τις κοινωνικές αξίες και συμπεριφορές που κρίνονταν αξιόλογες την εποχή εκείνη, παρά το γεγονός ότι οι αξίες αυτές δεν ήταν υποχρεωτικά νομικώς κατοχυρωμένες¹⁶⁴. Παράλληλα και η μελέτη της Allen που εξετάζει τα φαινόμενα επιβολής τιμωρίας στα πλαίσια της δικαστικής δραστηριότητας των Αθηνών καταλήγει σε αντίστοιχες επισημάνσεις τοποθετώντας την ιδέα της τιμωρίας εστιασμένη πρωτίστως στην αναγνώριση της ανάγκης για αποκατάσταση της κοινωνικής ειρήνης¹⁶⁵. Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι η διάρθρωση του συστήματος, στην ουσία παρέχει στον κατηγορο την ελευθερία να επιλέγει ο ίδιος τη διαδικασία με την οποία προτιμά να εισάγει τη δίκη στο εκάστοτε δικαστήριο, σχολιάζεται από τον Osborne ως ένα στοιχείο που υποδεικνύει ότι το Αθηναϊκό νομικό σύστημα της εποχής εμπεριέχει σε μεγάλο βαθμό πολιτικά χαρακτηριστικά στη σύστασή του, τα οποία δεν πρέπει να παραβλέπονται¹⁶⁶.

V. Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΣΥΚΟΦΑΝΤΩΝ.

Ιδιαίτερη αξία έχει το σημείο του λόγου στο οποίο γίνεται αναφορά στο πρόσωπο του κατηγορού Αρίστωνος¹⁶⁷. Ο Υπερείδης, ικανότατος στη σκιαγράφηση των χαρακτήρων, μέσα σε λίγες γραμμές καταφέρνει να εντάξει τη δράση του αντιδίκου του στα πλαίσια που εκείνος επιθυμεί, προσπαθώντας με τον τρόπο αυτό να αποδώσει το σύνολο των κατηγοριών σε βάρος του Λυκόφρονος στη συκοφαντική δραστηριότητα του μηνυτή, με σκοπό να τις καταστήσει ανυπόστατες. Η προσωπική επίθεση εναντίον του Αρίστωνος είναι δριμεία και σύντομη, αλλά ουσιώδης και περιεκτική. Με τα δεδομένα της σημερινής εποχής, δε συνηθίζεται να αποδίδονται παρόμοιοι χαρακτηρισμοί και κατηγορίες μεταξύ των διαδίκων λόγω της υφιστάμενης νομοθεσίας, όμως τα γεγονότα αυτά απαντώνται τακτικά στην αναφερόμενη περίοδο. Πάντως τα περιστατικά αυτά αποτελούν χρήσιμες πηγές, τόσο διότι αναδεικνύουν τον άμεσο τρόπο με τον οποίο διεξάγονταν οι δίκες, όσο και για

¹⁶⁴ Lanni A., Social Norms in the Courts of Ancient Athens, The Journal of Legal Analysis, Vol 1, No 2 (2009), σελ. 24.

¹⁶⁵ Allen D.S., Punishment in Ancient Athens για το “Athenian Law in its Democratic Context”, organized by Adriaan Lanni and sponsored by Harvard University’s Center for Hellenic Studies, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>, σελ. 20 – 21.

¹⁶⁶ Osborne R., “Law in Action in Classical Athens.”, JHS 105 (1985), σελ. 52 – 53.

¹⁶⁷ Υπερείδης, Υπέρ Λυκόφρονος, IV, 2.

την ουσία του περιεχομένου τους. Αξίζει πάντως να γίνει η επισήμανση, ότι ενώ ο Υπερείδης επιτίθεται με μεγάλη ένταση εναντίον του Αρίστωνος, δεν κάνει το ίδιο για τον έτερο κατηγορο Λυκούργο. Η διάκριση αυτή δεν γίνεται τυχαία. Ο χαρακτήρας, το κύρος και το εκτόπισμα των δύο ανδρών (Λυκούργου και Αρίστωνος) είναι διαφορετικού επιπέδου, ώστε μία παρόμοια επίθεση εναντίον του Λυκούργου να είχε αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα¹⁶⁸. Αφετέρου το γεγονός ότι μετά το θάνατο του Λυκούργου, ο Υπερείδης ανάλαβε τις υποθέσεις των παιδιών του και μάλιστα στο σωζόμενο απόσπασμα¹⁶⁹ ομιλεί με κολακευτικά λόγια για τον ίδιο το Λυκούργο και το έργο του, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ενδεχομένως να υπήρχε αλληλοεκτίμηση και σεβασμός μεταξύ των δύο ανδρών. Σε κάθε περίπτωση, ο Αρίστων παρουσιάζεται ως κατ' επάγγελμα συκοφάντης, ο οποίος μαζί με κάποιους άλλους έχει δημιουργήσει ένα μηχανισμό παραγωγής καταγγελιών με άμεσο στόχο τον προσπορισμό χρημάτων. Στην παρούσα περίπτωση, ο Υπερείδης εμφανίζει τον Αρίσωνα ως ιθύνοντα νου ενός συγκεκριμένου συστήματος, που λειτουργεί απλά και αποτελεσματικά. Ο Αρίστων φέρεται να προβαίνει σε καταγγελίες σε βάρος διαφόρων πολιτών, οι οποίοι αντιμετωπίζουν το δίλλημα να καταβάλουν χρήματα στον κατηγορο προκειμένου να αποσύρει τις κατηγορίες ή να εμφανιστούν και να αντιδικήσουν στο ακροατήριο κινδυνεύοντας με καταδίκη. Αρκετοί αποφάσιζαν να πληρώσουν τον Αρίσωνα, ο οποίος, με τακτική που παραπέμπει στις σύγχρονες μεθόδους «ξεπλύματος» χρημάτων, δεν κρατούσε τα ποσά για τον εαυτό του, αλλά τα απέδιδε στα άλλα μέρη της συμμορίας. Εκείνοι, με τα χρήματα αυτά αγόραζαν δούλους, οι οποίοι παρήγαγαν νέα εισοδήματα, αυτή τη φορά με όμως νόμιμο τρόπο. Τα χρήματα αυτά, τα διένειμαν μεταξύ τους κατάλληλα, ώστε εκείνος που είχε αναλάβει το ρόλο του κατηγορού ελάμβανε ικανοποιητικό μερίδιο προκειμένου να συνέχιζε τη συκοφαντική δραστηριότητά του αποφέροντας

¹⁶⁸ *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 114 και *Dobson J.F.*, *The Greek Orators*, Methuen & CO. LTD., Bristol 1919, σελ. 296.

¹⁶⁹ *Υπερείδης*, Απόσπασμα 31, ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ ΠΑΙΔΩΝ. Στο εν λόγω απόσπασμα ο Υπερείδης αναφέρει ότι ο Λυκούργος βρήκε πόρους για την εκτέλεση διάφορων δημοσίων έργων, όταν του ανατέθηκε η διαχείριση των οικονομικών της πόλης. Η αναφορά έχει δημιουργήσει την υπόνοια, ότι ο Λυκούργος είχε αναλάβει το συγκεκριμένο καθήκον υπό τη μορφή του αντίστοιχου σύγχρονου Υπουργείου Οικονομικών. Ο Johnson πάντως, απορρίπτει το ενδεχόμενο αυτό θεωρώντας ότι δεν υπάρχουν αρκετές αποδείξεις που να μπορούν να υποστηρίξουν την εν λόγω υπόθεση. *Johnson A.C.*, *Studies in the Financial Administration of Athens*, *The American Journal of Philology*, Vol. 36, No. 4 (1915), σελ. 429 – 430.

νέα κέρδη, με αποτέλεσμα να δημιουργείται φαύλος κύκλος χρηματοδότησης της δραστηριότητας αυτής.

Η επιτυχία της περιγραφής από τον Υπερείδη είναι καταπληκτική, καθώς περιλαμβάνει όλα τα συστατικά στοιχεία με τα οποία ορίζεται η έννοια του συκοφάντη εκείνης της εποχής¹⁷⁰. Το θέμα πάντως της συκοφαντίας και των ανθρώπων που την εξασκούσαν, έχει δημιουργήσει διχογνωμίες. Η κρατούσα άποψη θέλει τη δράση του συκοφάντη να κυμαίνεται με βάση την ανωτέρω περιγραφή¹⁷¹. Έχουν προταθεί μάλιστα και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά¹⁷² που προσδιορίζουν ακριβώς την κατηγορία των ανθρώπων που αποκαλούνται συκοφάντες. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι : επιδίωξη χρηματικού οφέλους, εκβιασμός με την απειλή καταγγελίας στα δικαστήρια, υποβολή καταγγελιών επ' αμοιβή ή κίνηση διαδικασίας που αποσκοπεί στην επιβολή αποζημιώσεων τις οποίες εισπράττει ο καταγγέλλων, υποβολή ψευδών κατηγοριών, σοφιστική μεθοδολογία και υπεκφυγές, ευφράδεια και μεγάλη συχνότητα προσφυγής στα δικαστήρια. Αντίθετα έχει υποστηριχθεί¹⁷³, ότι η έννοια του συκοφάντη δεν ανταποκρίνεται στα ανωτέρω χαρακτηριστικά, αλλά σε αντιδιαστολή με την επικρατούσα γνώμη, οι άνθρωποι που αποκαλούνταν συκοφάντες δεν αποσκοπούσαν στον προσπορισμό χρημάτων, ούτε δρούσαν συστηματικά, αλλά η δράση τους αποτελούσε συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος και της λειτουργίας των αθηναϊκών λαϊκών δικαστηρίων. Σύμφωνα μ' αυτά, ο χαρακτηρισμός «συκοφάντης» δεν είχε απόλυτα καθορισμένο περιεχόμενο, χρησιμοποιούνταν ρητορικά σε κάθε περίπτωση και μπορούσε να αφορά οποιονδήποτε διάδικο που ενδεχομένως ενεργούσε κακόβουλα¹⁷⁴. Η άποψη αυτή

¹⁷⁰ *Christ M.R.*, Sycophancy and Attitudes to Litigation, στο “Athenian Law in its Democratic Context”, organized by Adriaan Lanni and sponsored by Harvard University’s Center for Hellenic Studies, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>, σελ. 2 – 3.

¹⁷¹ *Lofberg J.O.*, Sycophancy in Athens, The University of Chicago Libraries, Chicago, 1917, σελ. vii – xi, *Christ M.R.*, οπ. παραπ., σελ. 48 – 52.

¹⁷² *Harvey D.*, The sycophant and sycophancy : vexatious redefinition, στο *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University press, 1990, σελ. 103 – 121.

¹⁷³ *Osborne R.*, Vexatious Litigation in classical Athens, στο *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University press, 1990, σελ. 83 – 102.

¹⁷⁴ Σύμφωνα με τον *Phillips* ο χαρακτηρισμός του συκοφάντη αποδιδόταν συχνά στον αντίδικο, σε μία προσπάθεια να πειστούν οι δικαστές, ότι οι ισχυρισμοί της αντίπαλης πλευράς δεν είχαν καμία βάση. *Phillips D.*, *Athenian Political Oratory 16 Key Speeches*, Routledge, New York & London, 2004, σελ. 7.

καταλήγει στη διαπίστωση ότι δεν υπήρχε τάξη ανθρώπων που εξασκούσαν τη συκοφάντιση κατ' επάγγελμα, αλλά η εμφάνιση τέτοιων στοιχείων, ήταν συγκυριακή και παρουσιαζόταν κατά περίπτωση, πάντοτε σε συνάρτηση με την εν γένει λειτουργία των δικαστηρίων. Το γεγονός πάντως ότι δεν υπήρχε κοινωνική τάξη συκοφαντών δε σημαίνει και ότι δεν υπήρχαν άτομα που προσπορίζονταν συστηματικά χρήματα κατ' αυτόν τον τρόπο. Βέβαια, η σχέση της συμμετοχής των πολιτών στα αθηναϊκά δικαστήρια, ασφαλώς και αποτελεί συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος της εποχής που δε μπορεί να αμφισβητηθεί. Άλλωστε, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Lofberg¹⁷⁵, η προέλευση του συκοφάντη και της πρακτικής που αυτός ακολουθεί, πηγάζει από τον τρόπο λειτουργίας των αθηναϊκών δικαστηρίων, καθώς η κίνηση όλων των διαδικασιών έχει ως αφετηρία την υποβολή καταγγελίας από τους ίδιους τους πολίτες, διότι απουσιάζει τελείως ο θεσμός του δημόσιου κατηγορού ή του εισαγγελέα. Σε κάθε περίπτωση ο όρος «συκοφάντης» είχε αρνητική χροιά και βρισκόταν σε αντιδιαστολή με τον χαρακτηρισμό «πολιτικός», παρόλο που τα όρια δεν είναι πάντα ευδιάκριτα. Οι συκοφάντες αν και υπήρξαν στελέχη που προέρχονταν από τη μορφωμένη μερίδα του αθηναϊκού λαού, δεν ήταν αξιοσέβαστα πρόσωπα και δεν ενέπνεαν κύρος, παρά το γεγονός ότι μπορεί να κέρδιζαν μεγάλα χρηματικά ποσά ή δύναμη. Έτσι, ορθή είναι η παρατήρηση του Ober¹⁷⁶, ότι μία από τις διαφορές ανάμεσα στους πολιτικούς και τους συκοφάντες έγκειται στο γεγονός, ότι ο πολιτικός πράγματι ενδιαφέρεται για να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου, σε αντίθεση με το συκοφάντη που επί της ουσίας δεν έχει κανένα προσωπικό κίνητρο σε βάρος αυτού που διώκεται και προβαίνει στην ενέργειά του για διαφορετικούς λόγους.

¹⁷⁵ Lofberg J.O., Sycophancy in Athens, *οπ. παραπ.*, σελ. 1 – 7.

¹⁷⁶ Ober J., Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People, Princeton University Press, 1989, σελ. 174.

VI. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.

Για το κλείσιμο του λόγου ο Λυκόφρων προβαίνει στην αναφορά της ποινής που τον περιμένει σε περίπτωση καταδίκης, που συνίσταται σε θανάτωση και απαγόρευση ταφής εντός της περιφέρειας της πόλης, αντιδιαστέλλοντας την αβεβαιότητα της εις βάρος του κατηγορίας αλλά και την όποια βαρύτητα του αδικήματος με τον ασύγκριτα μεγαλύτερο και επαχθέστερο κίνδυνο που διατρέχει εφόσον καταδικαστεί¹⁷⁷. Η έκβαση της δίκης δεν είναι δυστυχώς γνωστή. Ασφαλές συμπέρασμα για το πειστικό ή μη αποτέλεσμα της απολογίας δε μπορεί να εξαχθεί, καθώς το σωζόμενο τμήμα της είναι αποσπασματικό και ελλιπές, ενώ παράλληλα δεν έχει διασωθεί και η διατύπωση της κατηγορίας. Η επιχειρηματολογία του Υπερείδη είναι πλούσια και περικλείει πολλές υπερασπίστικες επιλογές και οδούς, οι οποίες είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους και συνεπώς θα μπορούσαν να αποτρέψουν τα ανεπιθύμητα επερχόμενα αποτελέσματα μίας ενδεχόμενης καταδίκης, με διαφορετικούς τρόπους η καθεμία. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τόσο τη ρητορική δεινότητα του Υπερείδη, όσο και τις εγγενείς αδυναμίες του αθηναϊκού νομικού και δικαστικού συστήματος της εποχής. Η άποψη ότι η ακολουθούμενη διαδικασία δεν είναι η πρόβλεπτη σύμφωνα με το νόμο, την οποία ο Υπερείδης υποστηρίζει σε αρκετά σημεία του λόγου, παρουσιάζει ομοιότητες με τις δικονομικές ενστάσεις που προτείνονται σήμερα επί του ακροατηρίου στα δικαστήρια. Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός παραμένει ότι ανεξάρτητα το όποιο αποτέλεσμα της παρούσας δίκης, ο αθηναϊκός λαός εν τέλει αποδοκίμασε την υποβολή εισαγγελίας χωρίς σημαντική αφορμή και δικαίωσε εκ των υστέρων την παρούσα επιχειρηματολογία του Υπερείδη, επιβάλλοντας πρόστιμο σε περιπτώσεις μεγάλης καταψήφισης των εκάστοτε κατηγοριών.

¹⁷⁷ *Υπερείδης*, *Υπέρ Λυκόφρονος*, IV, 19, όπου ο αποκλεισμός του ενταφιασμού εντός των ορίων της Αθηναϊκής επικράτειας, παρουσιάζεται ως βαρύτερο μέσο τιμωρίας ακόμα και σε σύγκριση με την ίδια την καταδίκη σε θάνατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΑΤΑ ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ

I. ΠΡΟΟΙΜΙΟ.

Ο λόγος του Υπερείδη κατά Φιλίππιδου, επίσης σώζεται δυστυχώς κατά ένα μικρό μέρος του μόνο. Το μεγαλύτερο και αρτιότερο τμήμα των διασωθέντων αποσπασμάτων, ανήκει στο τέλος του λόγου, όπου, όπως συνηθίζεται ακόμη και σήμερα, επιχειρείται μία σύνοψη των όσων έχουν εκτεθεί προηγουμένως αναλυτικά. Ακριβώς επειδή διασώθηκε η σύνοψη αυτή, το απόσπασμα του λόγου επιτρέπει να εξαχθούν κάποια ουσιαστικά συμπεράσματα σχετικά με το περιεχόμενό του. Ως προς τη συγγραφή του λόγου, δεν έχει προκύψει αμφιβολία ότι έχει γραφτεί από τον Υπερείδη, καθώς από μία αναφορά του Αθήναιου¹⁷⁸, γνωρίζουμε ότι είχε εκφωνηθεί λόγος του Υπερείδη εναντίον κάποιου Φιλίππιδη. Αντίθετα, διχογνωμία υπάρχει σχετικά με το πρόσωπο που εκφώνησε το λόγο. Έχουν υποστηριχθεί τόσο η άποψη ότι ο Υπερείδης εκφώνησε το λόγο, όσο και εκείνη, ότι καθώς αυτό δε μπορεί να αποδειχθεί, ενδέχεται ο λόγος να εκφωνήθηκε από κάποιον άλλο. Αυτό για το οποίο δεν υπάρχει διαφωνία είναι το γεγονός, ότι στη δίκη δεν υπήρξε μόνο ένας κατηγορος αλλά περισσότεροι¹⁷⁹. Η δίκη, για την οποία γράφτηκε ο λόγος, δεν είναι προσωπική αλλά πολιτική. Προσωπικά στρέφεται μεν εναντίον του Φιλίππιδη, αλλά στην πραγματικότητα αποτελεί επίθεση σε βάρος ολόκληρης της φιλομακεδονικής παράταξης δίνοντας έτσι στη δίκη ευρύτερες διαστάσεις. Για τη χρονολόγηση της υπόθεσης έχουν υποστηριχθεί πλήθος θεωριών, όμως το πιθανότερο είναι ότι εξελίχθηκε στη μεταξύ των ετών 338 και 336 π.Χ. περίοδο, δηλαδή στο διάστημα που μεσολάβησε από τη μάχη της Χαιρώνειας μέχρι τον θάνατο του Φιλίππου ή ελάχιστα αργότερα¹⁸⁰. Το αποτέλεσμα της δίκης παραμένει άγνωστο και δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί με ασφάλεια.

¹⁷⁸ Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, 552 D.

¹⁷⁹ Whitehead D., Hypereides, The Forensic Speeches, οπ. παραπ., σελ. 72.

¹⁸⁰ Στο διασωθέν κείμενο, γίνεται έμμεση μνεία στις συνέπειες της μάχης της Χαιρώνειας, Υπερείδης, Κατά Φιλίππιδου, XVb, 9. Σχετικά με το Φίλιππο, το απόσπασμα του λόγου που αναφέρεται σ' αυτόν, Υπερείδης, Κατά Φιλίππιδου, XVb, 7, έχει δημιουργήσει διχογνωμία ως προς το κατά πόσο υπονοείται ο θάνατος ή όχι του βασιλιά της Μακεδονίας. Βλ. Whitehead D., Hypereides, The Forensic Speeches, οπ. παραπ., σελ. 29 – 30, αλλά και Kenyon F.G., The Orations Against Athenogenes and Philipides, οπ. παραπ., σελ. xxv – xxvi.

II. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ.

Τα πραγματικά περιστατικά που συνδέονται με τη δίκη έχουν ως εξής. Μετά την μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ., όπου οι Αθηναίοι μαζί με τους συμμάχους τους ηττήθηκαν κατά κράτος από τους Μακεδόνες, προτάθηκε να γίνει ψήφισμα με το οποίο επρόκειτο να απονεμηθούν τιμές σε κάποιους Μακεδόνες. Το ζήτημα για ποιους Μακεδόνες επρόκειτο, δεν μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα¹⁸¹. Η πρόταση για το ψήφισμα αυτό, έφτασε στο συλλογικό όργανο των προέδρων. Το σώμα των προέδρων είχε ως καθήκον να διευθύνει τη λειτουργία της εκκλησίας του δήμου φροντίζοντας για την ευταξία κατά την ώρα της συνεδρίασης, την υποβολή των θεμάτων για τα οποία επρόκειτο να γίνει η συζήτηση, την κρίση για το αποτέλεσμα των δια χειροτονίας αποφάσεων και γενικώς τη διευθέτηση των ζητημάτων που μπορούσαν να προκύψουν κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης. Το όργανο αυτό των προέδρων αποτελείτο από εννέα μέλη, δηλαδή ένας πολίτης από κάθε φυλή, πλην εκείνης που ασκούσε την πρυτανεία. Ένας εξ αυτών εκλεγόταν επιστάτης των προέδρων. Η εκλογή τους γινόταν με κλήρωση το πρωί και η διάρκεια της θητείας τους ήταν ημερήσια¹⁸². Οι πρόεδροι, θα έπρεπε να αρνηθούν να θέσουν την πρόταση σε διαδικασία ψήφισης, όμως τελικά παρέβλεψαν τα ελαττώματα¹⁸³ που είχε η

¹⁸¹ Ο Kenyon υποστηρίζει ακολουθώντας τη γνώμη και άλλων, ότι το ψήφισμα αυτό αφορούσε τον ίδιο το βασιλιά των Μακεδόνων, Φίλιππο. *Kenyon F.G.*, *The Orations Against Athenogenes and Philippides*, London 1893, σελ. xxv. Ο Cooper ότι θεωρεί εξαιτίας του Αποσπάσματος VIII, ανάμεσα στους Μακεδόνες αυτούς μπορεί να ήταν και ο Αλέξανδρος. *Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M.*, οπ. παραπ., σελ. 80. Ο Whitehead τηρεί πιο επιφυλακτική στάση, υποστηρίζοντας ότι δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα. *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 32.

¹⁸² Για το θεσμό των προέδρων βλ. *Αριστοτέλους*, *Αθηναίων Πολιτεία*, 44.3. Ο Hansen αναφέρει ότι κατά τον 5^ο αιώνα, οι πρυτάνεις και συγκεκριμένα ο επιστάτης των πρυτάνεων επέβλεπε τις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου. Κάποια στιγμή ανάμεσα στα χρόνια 403/2 και 379/8 η διεύθυνση ανατέθηκε στο σώμα των προέδρων. Ο σκοπός της αναμόρφωσης αυτής ενδεχομένως να ήταν ο περιορισμός της διαφθοράς. *Hansen M.H.*, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ. σελ. 140 – 141.

¹⁸³ Ο Kenyon θεωρεί ότι επρόκειτο διαδικαστικά θέματα, που αφορούσαν αντικανονικότητα στον τρόπο εισαγωγής της πρότασης. *Kenyon F.G.*, *The Orations Against Athenogenes and Philippides*, οπ. παραπ., σελ. xxiii – xxiv. Ο Cooper υποστηρίζει ότι η αντικανονικότητα στη διαδικασία αφορούσε στο γεγονός ότι η πρόταση δεν είχε λάβει εκ των προτέρων την έγκριση από τη Βουλή των 500. *Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M.*, *Dinarchus, Hyperides, and Lysurgus*, οπ. παραπ., σελ. 80. Η άποψη αυτή συμφωνεί με εκείνη του Hansen, ο οποίος ως λόγο ακυρότητας ενός ψηφίσματος,

πρόταση αυτή και την έθεσαν σε ψηφοφορία. Κατά την ψηφοφορία η πρόταση υπερψηφίστηκε και οι τιμές απονεμηθήκαν¹⁸⁴. Στη συνέχεια ο Φιλιππίδης, ο οποίος ανήκε στη φιλομακεδονική παράταξη, επανήλθε στο θέμα προτείνοντας ψήφισμα με το οποίο ζητούσε να τιμηθούν οι πρόεδροι με στεφάνι για το αξιόπαινο έργο τους. Η ενέργεια αυτή πυροδότησε την αντίδραση του αντιμακεδονικού συνασπισμού της πόλης, που κατήγγειλε το Φιλιππίδη με γραφή παρανόμων καθώς το αρχικό ψήφισμα είχε προωθηθεί προς έγκριση από τους προέδρους στη συνέλευση κατά παράβαση των νόμων. Συνεπώς εφόσον οι πρόεδροι είχαν κινηθεί ενάντια στην ισχύ των νόμων, δε θα έπρεπε να τιμηθούν για τη δράση τους αυτή.

III. Η ΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΝΟΜΩΝ.

Η διαδικασία που ακολουθήθηκε όπως προκύπτει απευθείας από το σωζόμενο κείμενο, είναι εκείνη της *γραφής παρανόμων*¹⁸⁵. Σύμφωνα με τη διαδικασία αυτή, η οποία είχε δημόσιο χαρακτήρα, κάθε πολίτης των Αθηνών αφού ακολουθούσε μία συγκεκριμένη τυπική διαδικασία¹⁸⁶, είχε τη δυνατότητα να καταγγείλει οποιοδήποτε ψήφισμα ως παράνομο. Ο χαρακτηρισμός ενός ψηφίσματος ως παρανόμου γινόταν τόσο υπό την έννοια της «αντισυνταγματικότητας», όσο και υπό την έννοια ότι θεωρείτο βλαπτικό προς τα συμφέροντα του λαού και συνεπώς καθίστατο ανεπιθύμητο¹⁸⁷. Η καταγγελία μπορούσε να πραγματοποιηθεί, είτε προτού εγκριθεί το ψήφισμα, είτε κατά τη διάρκεια της ψήφισής του, είτε εκ των υστέρων. Ο πολίτης που προέβαινε στην εν λόγω καταγγελία, λειτουργούσε ως κατήγορος εκείνου που είχε προτείνει το επίμαχο ψήφισμα. Σε περίπτωση που ο κατήγορος ανακαλούσε την θεωρεί τη διαδικασία προώθησής του στην Εκκλησία του Δήμου χωρίς να έχει προηγηθεί *προβούλευμα*. Hansen M.H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σπ. παραπ. σελ. 206.

¹⁸⁴ Υποστηρίζεται, ότι αυτό έγινε υπό καθεστώς πολιτικής πίεσης, *Kenyon F.G.*, *The Orations Against Athenogenes and Philippides*, σπ. παραπ., σελ. xxiv. Ομοίως και ο *Dobson J.F.*, *The Greek Orators*, σπ. παραπ., σελ. 299. Αντίθετα ο *Whitehead, Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, σπ. παραπ., σελ. 57.

¹⁸⁵ *Υπερείδης*, Κατά Φιλιππίδου, XVb, 4.

¹⁸⁶ Για τη διαδικασία εισαγωγής της υπόθεσης στο δικαστήριο, αρμόδιο ήταν το σώμα των *θεσμοθετών*, το οποίο ήταν επιφορτισμένο με την εκτέλεση αυτών των καθηκόντων. Βλ. *Αριστοτέλους*, *Αθηναίων Πολιτεία*, 59.1-6.

¹⁸⁷ Για το χαρακτηρισμό ενός ψηφίσματος ως παρανόμου, για τη συχνότητα χρήσης του εν λόγω ένδικου μέσου, αλλά και για την ενδελεχή ανάλυση του θεσμού της γραφής παρανόμου, βλ. *Hansen M.H.*, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, σπ. παραπ., σελ. 205 – 212.

καταγγελία ή εγκατέλειπε τη διαδικασία, κινδύνευε με πρόστιμο και με την ποινή της στέρησης της δυνατότητας να ασκήσει ξανά γραφή παρανόμων. Στην περίπτωση που η καταγγελία γινόταν δεκτή, η πρώτη συνέπεια ήταν ότι το υπό κρίση ψηφίσμα ακυρωνόταν. Εν συνεχεία, αν η γραφή παρανόμων, είχε ασκηθεί στο χρονικό διάστημα ενός έτους από την έγκριση του ψηφίσματος, ο υποβάλλων την πρόταση του ψηφίσματος, δηλαδή ο κατηγορούμενος, υφίστατο συνέπειες. Οι συνέπειες κυμαίνονταν από την επιβολή απλού προστίμου, έως την υποβολή εξοντωτικής χρηματικής ποινής που πρακτικά μπορούσε να οδηγήσει στην *ατιμία*¹⁸⁸. Η τρίτη καταδίκη του ίδιου προσώπου με την ανωτέρω διαδικασία, είχε ως αυτόματη συνέπεια την υποβολή του καταδικασθέντος σε πλήρη και μόνιμη ατιμία¹⁸⁹. Σύμφωνα με τον Todd, στις δίκες αυτές, εμφανίζεται πολύ μικρή συμμετοχή μαρτύρων, καθώς τη θέση τους λαμβάνουν τα ίδια τα ψηφίσματα¹⁹⁰.

Η σημασία της διαδικασίας ήταν μεγάλη και για το λόγο αυτό γινόταν τόσο συχνά χρήση αυτής, ώστε να γίνεται λόγος για κατάχρηση του θεσμού, καθώς θεωρήθηκε ότι η υπερβολική προσφυγή σε αυτή τη διαδικασία εν τέλει περιόρισε την ελευθερία του λόγου¹⁹¹. Ο Hansen υποστηρίζει ότι εξαιτίας της μεγάλης συχνότητας με την οποία ασκούνταν η γραφή παρανόμων, αναπτύχθηκε ένα νέο είδος συκοφαντών, το οποίο επί πληρωμή, αναλάμβανε να υποβάλλει τα ψηφίσματα άλλων, προκειμένου να

¹⁸⁸ Η ατιμία την εποχή του 4^{ου} π.Χ. αιώνα ήταν μία ποινή που επιβαλλόταν ως συνέπεια της μη πληρωμής ενός δημοσίου χρέους ή ήταν μία ποινή που μπορούσε να επιβληθεί από το δικαστήριο για κάποια άλλα αδικήματα. Η ατιμία μπορούσε να ήταν πλήρης, γεγονός που συνεπαγόταν την απώλεια όλων των δικαιωμάτων ενός πολίτη ή μερική, που συνεπαγόταν την απώλεια ορισμένων μόνο δικαιωμάτων. *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, οπ. παραπ., σελ. 206, 214.

¹⁸⁹ Αυτό συνέβη στο ρήτορα Δημάδη, για τον οποίο ο Διόδωρος Σικελιώτης αναφέρει ότι είχε στερηθεί των πολιτικών του δικαιωμάτων διότι είχε καταδικαστεί τρεις φορές για εισήγηση παράνομων προτάσεων. *Διόδωρος Σικελιώτης*, Βιβλιοθήκη Ιστορική, 18.18.2. Τις ίδιες συνέπειες επιβεβαιώνει με τον παρόντα λόγο ο Υπερείδης, *Υπερείδης*, Κατά Φιλίππιδου, XVb, 10. Ο Hansen αναφέρει, ότι από τις 35 περιπτώσεις γραφής παρανόμων την περίοδο 403 – 322 π.Χ., μόνο στις προηγουμένως αναφερόμενες, υπάρχει η σχετική κατηγορία για τρίτη φορά. *Hansen M.H.*, The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes, οπ. παραπ., σελ. 208.

¹⁹⁰ *Todd S.C.*, The purpose of evidence in Athenian Courts, στο *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, οπ. παραπ., σελ. 31 – 32.

¹⁹¹ *Glitz G.*, Η Ελληνική Πόλις (La cite grecque, Paris 1953), μτφρ. Αγνή Σακελλαρίου, MIET, Αθήνα 1994, σελ. 336 – 337.

αποφύγουν οι τελευταίοι τις προβλεπόμενες από τη διαδικασία συνέπειες¹⁹². Για να γίνει περισσότερο αντιληπτή η δράση του θεσμού αυτού με βάση τα σύγχρονα δεδομένα, οι Bonner και Smith υποστήριξαν ότι αντίστοιχη λειτουργία με τη γραφή παρανόμων, επιτελούν σήμερα τα αντίστοιχα δικαστήρια που κρίνουν τη συνταγματικότητα των νόμων¹⁹³. Σε κάθε περίπτωση, η λειτουργία του θεσμού της γραφής παρανόμων δημιούργησε προβληματισμό σχετικά με την ύπαρξη ιεραρχικής σχέσης μεταξύ του σώματος της εκκλησίας του Δήμου και των δικαστηρίων. Ο Hansen διατύπωσε την άποψη, ότι τα δικαστήρια υπερείχαν σε ισχύ έναντι της εκκλησίας, καθώς ήταν σε θέση να ελέγχουν και να ακυρώνουν τις αποφάσεις της μέσω της διαδικασίας της γραφής παρανόμων, όμως η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε από άλλους συγγραφείς¹⁹⁴.

Από άποψη λειτουργίας του δικαίου ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα κάτωθι σημεία. Εν πρώτοις, ο νόμος που αναφέρεται, σύμφωνα με τον οποίο απαγορεύεται να κακολογήσει κανείς τους τυραννοκτόνους ακόμα και σε κατάσταση μέθης¹⁹⁵. Η μέθη σύμφωνα με τον Roisman μπορούσε να δικαιολογήσει καταστάσεις έλλειψης αυτοελέγχου και αυτοσυγκράτησης, με αποτέλεσμα η επίκλησή της να αποτελεί συχνή πρακτική από τους ρήτορες, προκειμένου να καταδείξουν περιορισμένη

¹⁹² Hansen M.H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, οπ. παραπ. σελ. 208. Ο Osborne πάντως, δεν φαίνεται να συμφωνεί με την άποψη αυτή, καθώς αφενός θεωρεί ότι τα στοιχεία που επικαλείται ο Hansen είναι ανεπαρκή, αφετέρου υποστηρίζει ότι η δραστηριότητα αυτή που όντως μπορεί να συνέβαινε δεν δικαιολογεί το χαρακτηρισμό του συκοφάντη, θεωρώντας ότι ο Hansen διέκρινε την έννοια του όρου συκοφάντης. Osborne R., *Vexatious Litigation in classical Athens*, στο *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, οπ. παραπ., σελ. 95.

¹⁹³ Bonner R.J. – Smith G., *The administration of justice from Homer to Aristotle*, vol II, Greenwood Press, New York, 1968, σελ. 296 – 297. Την ίδια άποψη διατυπώνει και η Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, *Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα*, οπ. παραπ., σελ. 24.

¹⁹⁴ Hansen M.H., *Demos, Ecclesia and Dicasterion in Classical Athens*, GRBS, 19, vol. 2, 1978, σελ. 127 – 146 και του ίδιου «Η πολιτική ισχύς του λαϊκού δικαστηρίου στην Αθήνα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα», *Η αρχαία ελληνική πόλις από τον Όμηρο ως την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, μτφρ. Σ. Κάπαρης, Πατάκης, Αθήνα 2007, σελ. 298 – 300. Αντίθετα τη θεώρηση αυτή απέρριψαν οι Ober J., *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, οπ. παραπ., και Ostwald M., *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, οπ. παραπ., σελ. 134 – 136. Ο Hansen όμως επέμεινε και επανήλθε Hansen M.H., *The Concepts of Demos, Ecclesia and Dicasterion in Classical Athens*, GRBS, 50, vol. 2, 2010, σελ. 499 – 536.

¹⁹⁵ *Υπερείδης*, Κατά Φιλιππίδου, XVb, 3.

υπαιτιότητα¹⁹⁶. Ο νόμος πάντως αυτός εντοπίζεται ως μία από τις διατάξεις εκείνες που περιόριζαν την ελευθερία του λόγου στην αρχαία Αθήνα¹⁹⁷. Περαιτέρω, σημαντική είναι η διάταξη που αναφέρει ο Υπερείδης, σύμφωνα με την οποία, όποιος έχει καταδικαστεί για ψευδομαρτυρία δύο φορές δεν μπορεί εξαναγκαστεί να καταθέσει ακόμα και για γεγονότα στα οποία ήταν παρόν γιατί υπήρχε ο κίνδυνος να καταδικαστεί σε ατιμία¹⁹⁸. Αντίθετα θα μπορούσε να προσέλθει οικιοθελώς, λαμβάνοντας την ευθύνη της πράξης του. Επιπλέον, ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα από «τεχνικής» άποψης, είναι η μνεία του Υπερείδη στον «αμφορέα ύδατος», στο όργανο δηλαδή με το οποίο μετρούσαν το χρόνο της αγόρευσης κάθε ομιλητή¹⁹⁹.

¹⁹⁶ *Roisman J.*, *The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators*, οπ. παραπ., σελ. 173. Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγει και ο *Dorjahn* υποστηρίζοντας ότι από το συγκεκριμένο απόσπασμα, προκύπτει με ερμηνεία εξ αντιδιαστολής ότι προφανώς θα υπήρχαν περιπτώσεις όπου η επίκληση της δικαιολογίας, ότι η παράνομη ενέργεια συνέβη υπό το καθεστώς μέθης, αποτελούσε αποδεκτό επιχείρημα. *Dorjahn A.P.*, *Extenuating Circumstances in Athenian Courts*, *Classical Philology*, Vol. 25, No. 2 (Apr., 1930), σελ. 165.

¹⁹⁷ *Radin M.*, *Freedom of Speech in Ancient Athens*, *The American Journal of Philology*, Vol. 48, No. 3 (1927), σελ. 224.

¹⁹⁸ *Υπερείδης*, *Κατά Φιλιππίδου*, XVb, 12. Αν κάποιος πολίτης είχε καταδικαστεί τρίτη φορά για το αδίκημα της ψευδομαρτυρίας, κηρύσσεται *άτιμος* και δεν μπορούσε πλέον να καταθέσει ως μάρτυρας. *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, *Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα*, οπ. παραπ., σελ. 201. Ο *Thur*, θεωρεί ότι άμεση συνέπεια της αναφερόμενης διάταξης, αποτελεί η εξαίρεση των συγκεκριμένων πολιτών από τη διαδικασία της εξωμοσίας. *Thur G.*, *The Role of Witness in Athenian Law*, στο *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σελ. 158.

¹⁹⁹ *Υπερείδης*, *Κατά Φιλιππίδου*, XVb, 13. Σχετικά με τη λειτουργία του οργάνου αυτού, *Αριστοτέλους*, βλ. *Αθηναίων Πολιτεία*, 67. Ο «αμφορέας ύδατος» ήταν ένα δοχείο συγκεκριμένης χωρητικότητας το οποίο στο κάτω μέρος του είχε μία μικρή οπή. Η οπή αυτή σφραγιζόταν και το δοχείο γέμιζε με νερό. Όταν ξεκινούσε η αγόρευση αφαιρείτο το στόμιο από την οπή και το νερό εξέρρεε, με αποτέλεσμα το δοχείο να αδειάζει. Όταν άδειαζε τελειώς, τελειώνει και ο χρόνος αγόρευσης του εκάστοτε ομιλητή. Αναλυτικά, *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, *Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα*, οπ. παραπ., σελ. 181 – 183.

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.

Στο κείμενο του λόγου αναφέρονται δύο πρόσωπα, ο Φιλίππιδης και ο Δημοκράτης από τις Αφίδνες, όμως σε κανένα σημείο δε γίνεται ευθεία αναφορά για το ποιος είναι ο κατηγορούμενος. Φαινομενικά, θα μπορούσε οποιοδήποτε από τα δύο αναφερόμενα πρόσωπα να έχει τη θέση του κατηγορουμένου, όμως, όλοι οι σχολιαστές²⁰⁰, με διαφορετικά επιχειρήματα ο καθένας, έχουν καταλήξει ότι ο Φιλίππιδης είναι ο κατηγορούμενος ενώ ο Δημοκράτης λειτουργεί ως συνήγορός του.

Η στρατηγική του Υπερείδη στον κατά Φιλίππιδου λόγο, στο βαθμό που αυτή μπορεί να αποδοθεί εξαιτίας του μικρού τμήματος του λόγου που έχει διασωθεί, είναι σαφής και συγκεκριμένη. Ο ρήτορας, επιτίθεται ιδεολογικά εναντίον των όλων υποστηρικτών της φιλομακεδονικής παράταξης χρησιμοποιώντας ως άμεσο και εύκολο στόχο τα πρόσωπα του Δημοκράτη και του Φιλίππιδη. Αυτό επιτυγχάνεται με συγκεκριμένες αναφορές συμπεριφοράς, οι οποίες καταλογίζονται μεν στα αναφερόμενα άτομα, αποδίδονται όμως σε όλους τους ομοϊδεάτες τους. Οι υποστηρικτές των Μακεδόνων παρομοιάζονται με τους φιλολάκωνες του παρελθόντος που θέλουν το κακό των πολιτών²⁰¹, είναι εκείνοι που χαίρονται με τις συμφορές της πόλης²⁰², εκείνοι που ωθούν τους πολίτες στην υποταγή σε ξένους τυράννους και που αντλούν τη δύναμή τους από αυτούς²⁰³. Στις τελευταίες αυτές αναφορές, ιδιαίτερη σημασία αποδίδει ο Ostwald²⁰⁴. Θεωρεί ότι παρά τη ρητορική υπερβολή του Υπερείδη, η χρήση των όρων «τύραννοι» που αναφέρεται στους Μακεδόνες, σε αντιδιαστολή με τα παράγωγα του όρου «δούλοι» που αναφέρονται στον κίνδυνο που διατρέχουν οι Αθηναίοι, δεν είναι τυχαία. Αντίθετα, η ορολογία αυτή αντικατοπτρίζει το φόβο για την τυραννία και την υποταγή που είχε κυριεύσει την περίοδο εκείνη τον Αθηναϊκό λαό, φόβο που πηγάζει από τη μακεδονική υπεροχή σε όλα τα επίπεδα. Μάλιστα, οι φράσεις αυτές συνδέονται με το γενικότερο κλίμα της

²⁰⁰ Ενδ. *Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M.*, *Dinarchus, Hyperides, and Lycurgus*, οπ. παραπ., σελ. 82. *Kenyon F.G.*, *The Orations Against Athenogenes and Philippides*, οπ. παραπ., σελ. xxvi. *Whitehead D.*, *Hyperides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 46.

²⁰¹ *Υπερείδης*, Κατά Φιλίππιδου, XVb, 1.

²⁰² *Υπερείδης*, Κατά Φιλίππιδου, XVb, 2.

²⁰³ *Υπερείδης*, Κατά Φιλίππιδου, XVb, 10, αλλά και fr. 1.

²⁰⁴ *Ostwald M.*, *The Athenian Legislation against Tyranny and Subversion*, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, pp. 103-128, Vol. 86 (1955), σελ. 124 – 125.

εποχής και ο Ostwald τις θεωρεί εναρμονισμένες ιδεολογικά με το νόμο του Ευκράτη²⁰⁵ στα πλαίσια της Αθηναϊκής νομοθεσίας εναντίον της τυραννίας. Άλλωστε η αναφορά του Υπερείδη στην πολιτική συμπεριφορά του Φιλίππιδη, η οποία παρουσιάζεται ως αντιδημοκρατική και αυταρχική, οδηγεί σε ανάλογα με τα προηγούμενα συμπεράσματα, καθώς αποκαλύπτει μία τάση σύμφωνα με την οποία, θεωρείται ότι είναι προς όφελος των δημόσιων ομιλητών να προβάλλονται ως χαρακτήρες που κατέχουν το κατάλληλο υπόβαθρο σε επίπεδο αρχών ώστε να είναι σε αρμονία με τη δημοκρατική παράταξη²⁰⁶, ενώ η αντίθετη συμπεριφορά τεκμαίρεται ως βλαπτική και υβριστική²⁰⁷.

Σε παράλληλο επίπεδο, ο Υπερείδης δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση της αποδυνάμωσης της προσωπικότητας των αντιδίκων, εξαπολύοντας εναντίον τους προσωπική επίθεση. Τους παρουσιάζει να είναι ανάξιοι απόγονοι των άριστων προγόνων²⁰⁸, αναξιοπρεπείς²⁰⁹, άνανδροι²¹⁰, χαλαρών ηθών²¹¹ και επαναλαμβανόμενα

²⁰⁵ Πρόκειται για ένα νόμο του 336 π.Χ. που στρέφεται εναντίον της κατάλυσης της Αθηναϊκής Δημοκρατίας προς εγκατάσταση τυραννίας.

²⁰⁶ *Ober J.*, *Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, οπ. παραπ. σελ 309.

²⁰⁷ *Roisman J.*, *The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators*, οπ. παραπ., σελ. 147 – 148.

²⁰⁸ *Υπερείδης*, *Κατά Φιλίππιδου*, XVb, 2 – 3. Η αναφορά εδώ γίνεται για το Δημοκράτη από το Δήμο των Αφιδνών, ο οποίος καταγόταν από τους τυραννοκτόνους Αρμόδιο και Αριστογείτονα με συνέπεια να διατηρεί το προνόμιο να σιτίζεται στο Πρυτανείο. Στο σημείο αυτό ο Υπερείδης αντιδιαστέλλει την ποιότητα του χαρακτήρα αλλά και τις πολιτικές πεποιθήσεις του Δημοκράτη, σε σχέση με τα αντίστοιχα στοιχεία των προγόνων του που θεωρούνταν πρότυπα ήθους και δημοκρατικής συμπεριφοράς.

²⁰⁹ *Υπερείδης*, *Κατά Φιλίππιδου*, XVb, 9. Στο σημείο αυτό, ο Υπερείδης στηλιτεύει τη συμπεριφορά του Φιλίππιδη να παρουσιαστεί στο δικαστήριο με τα παιδιά του, με σκοπό να προκαλέσει τον οίκτο, αν και αυτό φαίνεται να αποτελούσε μια συνηθισμένη πρακτική της εποχής. Βλ. *Harris E.M.*, *The Date of Apollodorus' Speech against Timotheus and Its Implications for Athenian History and Legal Procedure*, *The American Journal of Philology*, Vol. 109, No. 1 (Spring, 1988), σελ. 45 – 46. Ο Dorjahn επισημαίνει ότι αν και η τακτική αυτή, της προσέλευσης των κατηγορουμένων στο δικαστήριο συνοδευόμενων από τα αδύναμα μέλη της οικογενείας τους προκειμένου να προκαλέσουν την επιείκεια των δικαστών, ήταν σε διαρκή χρήση, ο ικανός κατήγορος πάντοτε προσπαθούσε να περιορίσει την επιρροή των μεθόδων αυτών. *Dorjahn A.P.*, *Anticipation of Arguments in Athenian Courts, Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 66 (1935), σελ. 283 – 284.

²¹⁰ *Υπερείδης*, *Κατά Φιλίππιδου*, XVb, 10 – 12.

φαύλοι που έχουν επανειλημμένως καταδικαστεί από τα δικαστήρια²¹². Η σκιαγράφηση των χαρακτήρων, αποτελεί το μεγάλο προσόν του Υπερείδη, ιδιότητα στην οποία είναι αξεπέραστος. Ο Αθηναίος ρήτορας δεν παραλείπει να αναφερθεί ξανά στην αρχική παράνομη δράση των προέδρων, χωρίς όμως να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες²¹³, τονίζοντας ότι σε καμιά περίπτωση δεν είναι άξιοι επαίνου έχοντας παραβεί τους νόμους. Η ανακεφαλαίωση που αποτελεί και το κλείσιμο του λόγου είναι γρήγορη, συνάμα όμως ουσιώδης και δυνατή, ικανή να δημιουργήσει ζωηρές εντυπώσεις όπως ακριβώς απαιτείται σε τέτοιες περιστάσεις.

²¹¹ *Υπερείδης*, Κατά Φιλίππιδου, XVb, 7. Ο Υπερείδης χρησιμοποιεί τη μετοχή «κορδακίζων» περιγράφοντας με γραφικότητα το χαρακτήρα του Φιλίππιδου. *Usher S.*, *Greek Oratory, Tradition and Originality*, Oxford University Press, 1999, σελ. 331. Ο κόρδαξ ήταν χορός άσεμνου περιεχομένου με πιθανή προέλευση την Ήλιδα. Η χρήση του όρου ενδεχομένως να παραπέμπει στην κωμωδία, απ' όπου ο Υπερείδης δανειζόταν λεξιλόγιο. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Dobson J.F.*, *The Greek Orators*, οπ. παραπ., σελ. 290 – 291, αλλά και το εύστοχο σχόλιο του Halliwell που εστιάζει στο χαρακτηριστικό αυτό του Υπερείδη, δηλαδή στην τάση του μεγάλου ρήτορα να φέρνει σε δύσκολη θέση και ενδεχομένως να γελοιοποιεί τους αντιπάλους του. Ο Halliwell ερμηνεύει τον αντίστοιχο προβληματισμό του Πλάτωνα σχετικά με τη δημόσια ανταλλαγή προσβολών και τη συστηματική επιδίωξη της γελοιοποίησης σε δημόσιες συγκεντρώσεις, ως αντίδραση του φιλοσόφου σε ένα αναγνωρίσιμο και υπαρκτό χαρακτηριστικό της ζωής της πόλης. *Halliwell S.*, *The Uses of Laughter in Greek Culture*, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 41, No. 2 (1991), σελ. 286 – 287.

²¹² *Υπερείδης*, Κατά Φιλίππιδου, XVb, 7.

²¹³ Η αναλυτική αναφορά στα ελαττώματα του αρχικού ψηφίσματος, προφανώς έχει γίνει νωρίτερα σε προηγούμενο μέρος του λόγου που δεν έχει σωθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ ΚΑΤΑ ΑΘΗΝΟΓΕΝΟΥΣ Α

I. ΠΡΟΟΙΜΙΟ.

Ο λόγος αυτός θεωρείται από αρχαίους αλλά και σύγχρονους σχολιαστές ως ένα από τα αριστουργήματα του Υπερείδη²¹⁴. Ο συγγραφέας του έργου «Περί ύψους», θεωρεί ότι ο συγκεκριμένος λόγος σε συνδυασμό με τον διάσημο λόγο υπέρ της εταιράς Φρύνης²¹⁵, αποτελούν τα κορυφαία έργα του ρήτορα, από τα οποία καταφαίνεται σε κάποια σημεία, η υπεροχή του Υπερείδη ακόμη και έναντι του Δημοσθένη²¹⁶. Η λεπτότητα και η ευκολία με την οποία ο Υπερείδης χειρίζεται τη

²¹⁴ Την άποψη αυτή υιοθετεί ο Διονύσιος Λογγίνος στο «Περί Ύψους» 34,4 αλλά και ο Ρωμαίος Κουιντιλιανός από τους αρχαίους σχολιαστές, ενώ πλήθος συγχρόνων αποδέχεται την ίδια γνώμη. Ενδεικτικά, *Dobson J.F.*, *The Greek Orators*, Methuen & CO. LTD., Bristol 1919, σελ. 285 - 301, *Edwards M.*, *Οι Αττικοί Ρήτορες*, μτφρ. Α. Γ. Σπαθάρας, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002, σελ. 87 -88, *Kenyon F.G.*, *The Orations Against Athenogenes and Philippides*, σπ. παραπ., σελ. xv – xxii.

²¹⁵ Με την εταιρά αυτή ο Υπερείδης διατηρούσε σχέση, όμως ο λόγος «υπέρ Φρύνης» έμεινε στην ιστορία για το κάτωθι περιστατικό : «... και λόγω της σχέσης του με την εταιρά Φρόνη ήταν συνήγορός της στο δικαστήριο όταν αυτή δικαζόταν για ασέβεια – το αναφέρει άλλωστε στην αρχή του λόγου του. Καθώς αυτή επρόκειτο να καταδικαστεί, την έφερε στη μέση και τράβηξε το ένδυμά της και αποκάλυψε τα στήθη της. Τότε οι δικαστές βλέποντας της ωραιότητά της την αθώωσαν.» *Πλούταρχος*, Βίοι των δέκα ρητόρων, 849 e – f, (μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου)

²¹⁶ Διονύσιος Λογγίνος σπ. παραπ. 34,3 «... ναι, σίγουρα αν είχε επιχειρήσει να γράψει το λογίδιον Υπέρ της Φρύνης ή το Κατ' Αθηνογένους θα διαφήμιζε (ενν. ο Δημοσθένης) ακόμη πιο πολύ τον Υπερείδη.» μτφ. Μ.Ζ. Κοπιδάκης, εκδ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Heath, η ανωτερότητα του Δημοσθένη έναντι ενός ρήτορα με τόσο μεγάλη αξία όπως ο Υπερείδης, είναι το βασικό στοιχείο που αποδεικνύει τη ρητορική δεινότητα του Δημοσθένη. *Heath M.*, *Longinus*, on Sublimity 35.1, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 50, No. 1 (2000), σελ. 321. Ο βυζαντινός σχολιαστής Φώτιος επαινεί την αξία του Υπερείδη, υποστηρίζοντας ότι οι λόγοι του είχαν συντεθεί τόσο άριστα ώστε υπήρχε διχογνωμία αν ο Δημοσθένης ήταν ανώτερος ή κατώτερός του, αν και πολλοί απέδιδαν τα πρωτεία στον Υπερείδη. *Van Hook La Rue*, *The Criticism of Photius on the Attic Orators*, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 38 (1907), σελ. 46. Ο Δίων Χρυσόστομος προτρέπει τους νέους να μελετούν Υπερείδη και Αισχίνη, αντί των Λυσία και Δημοσθένη. *Δίων Χρυσόστομος*, Περί λόγου ασκήσεως, 18.11. Επιπλέον και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς επαινεί τα χαρακτηριστικά της γραφής του Υπερείδη, τόσο για την ικανότητά του στην παράθεση επιχειρημάτων, όσο και για τον απλό και εύστοχο τρόπο του. *Διονύσιος Αλικαρνασσεύς*, Περί Δεινάρχου, 6 – 7. Ο Webster μελετώντας τον τρόπο με τον οποίο οι αρχαίοι συγγραφείς δημιουργούσαν τις προτάσεις των έργων τους, υποστηρίζει ότι ο τρόπος κατασκευής προτάσεων στον Υπερείδη δε διαφέρει πολύ από εκείνον του Δημοσθένη, όμως το ύφος του Υπερείδη

συγκεκριμένη υπόθεση είναι απαράμιλλη, αναδεικνύοντας τόσο τις ιδιαίτερες ικανότητες του ρήτορα, όσο και το είδος των λόγων στους οποίους ήταν προορισμένος να διαπρέψει²¹⁷. Ο τρόπος με τον οποίο ο Υπερείδης προσπαθεί να σκιαγραφήσει τους χαρακτήρες είναι ανυπέβλητος. Η αφήγηση των πραγματικών περιστατικών είναι ευθύς και ζωντανή²¹⁸, ενώ παράλληλα, η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας είναι διαυγής και κατανοητή. Το ύφος του ρήτορα στο λόγο αυτό, όπως και στους περισσότερους άλλους, με εξαίρεση τον Επιτάφιο, είναι απλό και ανεπιτήδευτο. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Kenyon, το ύφος μπορεί να μην είναι πομπώδες, είναι όμως αποτελεσματικότερο για την συγκεκριμένη περίπτωση, γεγονός που απαντάται σπανίως²¹⁹. Ο παρών λόγος εκφωνήθηκε ενδεχομένως στην περίοδο ανάμεσα στο 330 και 323 π.Χ.²²⁰ και σώζεται αποσπασματικά, ενώ η έκβασή της υπόθεσης παραμένει άγνωστη. Η πατρότητά του δεν αμφισβητείται, ενώ είναι γνωστό ότι ο Υπερείδης συνέγραψε και δεύτερο λόγο σε απάντηση της απολογίας του Αθηνογένη, ο οποίος δυστυχώς δε σώζεται.

II. ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΑ.

Η υπόθεση παρουσιάζεται ως ακολούθως : Στην Αθήνα ο νεαρός και άπειρος πολίτης Επικράτης εμπνέεται από πάθος για κάποιον επίσης νεαρό δούλο. Ο δούλος αυτός, είναι ο ένας από τους δύο γιούς κάποιου άλλου δούλου επονόματι Μίδα. Ο Μίδας και οι γιοί του αποτελούσαν ιδιοκτησία του Αιγυπτίου μετοίκου Αθηνογένη, ο οποίος διατηρούσε στην Αθήνα τρία καταστήματα αρωματοπωλείων. Στο ένα από αυτά εργαζόταν ο δούλος Μίδας μαζί με τους γιούς του. Ο Επικράτης, αποφάσισε να πάρει κοντά του το νεαρό δούλο και προθυμοποιήθηκε να τον εξαγοράσει από τον ιδιοκτήτη του, Αθηνογένη. Ο τελευταίος, χαρακτήρας που θα μπορούσε να περιγραφεί ως έμπειρος στις συναλλαγές και κατ' εξοχήν άνθρωπος του εμπορίου και

είναι πληρέστερο, αν και ελαφρώς λιγότερο οργανωμένο από εκείνο του Δημοσθένη. *Webster T.B.L.*, *A Study of Greek Sentence Construction*, *The American Journal of Philology*, Vol. 62, No. 4 (1941), σελ. 413 – 414.

²¹⁷ Ο Whitehead, σημειώνει ότι προχωρώντας στην ανάγνωση του λόγου, μπορεί να γίνει καλύτερα αντιληπτή η επισήμανση του Κουιντιλιανού, ότι ο Υπερείδης απέδιδε στο μέγιστο των δυνατοτήτων του σε υποθέσεις μικρού βεληνεκούς. Βλ. *Whitehead D.*, *Hypereides, The Forensic Speeches*, οπ. παραπ., σελ. 265.

²¹⁸ Ο Dobson θεωρεί ότι το κύριο χαρακτηριστικό του λόγου αυτού που αποτελεί συνάμα και τη μεγάλη του αρετή, βρίσκεται στην αφήγηση των περιστατικών που γίνεται αβίαστα και ακριβώς με τον τρόπο που ο ρήτορας θέλει να τα αποδώσει. Βλ. *Dobson J.F.*, οπ. παραπ., σελ. 300.

της αγοράς, διέκρινε αμέσως την απειρία αλλά και το πάθος του Επικράτη, τα οποία αποφάσισε να εκμεταλλευτεί προς μεγαλύτερο όφελός του. Χρησιμοποιώντας τη συνδρομή της γνωστής εταίρας Αντιγόνας, κατάφερε να εξαπατήσει τον αφελή Επικράτη ώστε κατάφερε να του πουλήσει, όχι μόνο τον δούλο που επιθυμούσε, αλλά και τους συγγενείς του. Όμως το πιο σημαντικό μέρος της συμφωνίας αποτελούσε το σημείο, με το οποίο ο Επικράτης δεσμευόταν να αγοράσει επιπλέον και το κατάστημα στο οποίο εργαζόντουσαν οι δούλοι, αναλαμβάνοντας παράλληλα την υποχρέωση να εξοφλήσει τις εκκρεμότητες που βάρυναν την επιχείρηση, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί από το δούλο Μίδα, ο οποίος φέρεται να λειτουργούσε το κατάστημα ως διαχειριστής για λογαριασμό του Αθηνογένη. Προς επικύρωση των ανωτέρω, ο Αθηνογένης πέτυχε να πείσει τον Επικράτη να υπογράψουν και το σχετικό συμφωνητικό συμβόλαιο. Στην πορεία αποκαλύφθηκε ότι ο Αθηνογένης είχε αποκρύψει την πραγματική οικονομική κατάσταση του καταστήματος, με αποτέλεσμα να μεταβιβάσει δυσβάσταχτα χρέη προς τον Επικράτη. Όταν ο τελευταίος αντιλήφθηκε το μέγεθος των χρεών απευθύνθηκε στον πωλητή, ο οποίος επικαλέστηκε την γραπτή συμφωνία και αρνήθηκε την παραμικρή απόκλιση από αυτή. Αποτέλεσμα των ανωτέρω ήταν ο Επικράτης να προσφύγει στα δικαστήρια, ζητώντας από τον Υπερείδη να συγγράψει τον αναφερόμενο λόγο.

ΙΙΙ. Η ΣΥΜΒΑΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ.

Το περιεχόμενο του λόγου δίνει πολλά στοιχεία σε σχέση με την απονομή του δικαίου και τη δικαστική πρακτική στην Αθήνα την εποχή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Σε πρώτο στάδιο πρέπει να εξεταστεί το είδος της διαδικασίας με την οποία η εν λόγω υπόθεση εισήχθη στο δικαστήριο. Αν και από το κείμενο του λόγου δεν προκύπτουν άμεσα στοιχεία σχετικά με το θέμα, η γνώμη ότι επρόκειτο για μία «δίκη βλάβης»²²¹

²¹⁹ Kenyon F.G., οπ. παραπ., σελ. xxii.

²²⁰ Kenyon F.G., οπ. παραπ., σελ. xxii, αλλά και Whitehead D., οπ. παραπ., σελ. 266 – 267.

²²¹ Η «δίκη βλάβης» αποτελούσε μία διαδικασία που είχε κυρίως ιδιωτικό χαρακτήρα. Το αντικείμενο των δικών αυτών αφορούσε αρκετές μορφές παράνομης περιουσιακής απώλειας, χωρίς αυστηρό χαρακτήρα, που σήμερα προσιδιάζει στην έννοια της «ζημίας». Το γεγονός ότι τα όρια της διαδικασίας δεν ήταν σαφώς καθορισμένα, είχε ως αποτέλεσμα πλήθος υποθέσεων να εντάσσεται στην κατηγορία των δικών αυτού του είδους. Για τη «δίκη βλάβης» βλ. Todd S.C., *The Shape of Athenian Law*, Oxford University Press, 1993, σελ. 279, του ίδιου, *The purpose of evidence in Athenian Courts* σε *Nomos : Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University press, 1990, σελ. 25 και Osborne

αποτελεί την επικρατέστερη άποψη²²². Στη συνέχεια ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φύση της υπόθεσης που με τα σημερινά δεδομένα θα εντασσόταν στην κατηγορία των περιπτώσεων με τις οποίες ασχολείται ο κλάδος του δικαίου των συμβάσεων. Ο άξονας της δίκης στρέφεται γύρω από την εγκυρότητα του συμφωνητικού που έχουν υπογράψει οι δύο συμβαλλόμενοι²²³. Οι θέσεις των διαδίκων είναι ξεκάθαρες, ο Αθηνογένης εμμένει στην άποψη ότι η γραπτή συμφωνία πρέπει να τηρηθεί, ενώ ο Επικράτης υποστηρίζει ότι εξαπατήθηκε και ως εκ τούτου η συμφωνία είναι άκυρη²²⁴. Έτσι ο πυρήνας της υπόθεσης καταλήγει να είναι ο νόμος που ρυθμίζει την εγκυρότητα και την υποχρέωση τήρησης της αναφερόμενης γραπτής συμφωνίας. Ο Επικράτης επικαλείται άμεσα τη διατύπωση του νόμου, προσπαθώντας να προκαταλάβει το κλίμα που θα δημιουργηθεί από την απάντηση που αναμένει ότι

R., “Law in Action in Classical Athens.”, *JHS* 105 (1985), σελ. 56 – 57. Εύστοχα η Σοφία Αδάμ σημειώνει για την έννοια της αποζημίωσης στα πλαίσια της δίκης βλάβης, ότι «σήμερα, αποζημίωση οφείλεται λόγω αθέτησης ή παράβασης συμβατικών υποχρεώσεων, ενώ στην αρχαία Αθήνα είχε αδικπρακτική βάση», *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2008, σελ. 127.

²²² Την άποψη αυτή υποστηρίζουν ο *Kenyon*, *οπ. παραπ.*, σελ. xx, ο οποίος ακολουθεί τη γνώμη του *Blass*, αλλά και οι *Todd*, *The Shape of Athenian Law*, *οπ. παραπ.*, σελ. 280, *Whitehead*, *οπ. παραπ.*, σελ. 268 και *Phillips D.*, *Hypereides 3 and the Athenian Law of Contracts*, *Transactions of the American Philological Association*, Volume 139, Number 1, Spring 2009, σελ. 91. Αντίθετα, ο Αρποκρατίων, εις γνώσιν του οποίου ήταν ολόκληρος ο λόγος, αναφέρει ότι επρόκειτο για δίκη βουλεύσεως. Σύμφωνα με το λήμμα, «βούλευσις» υπάρχει είτε όταν κάποιος με δόλο προετοιμάσει και θανατώσει κάποιον, είτε όταν κάποιος με δόλο εγγράψει κάποιον άλλον ως οφειλέτη του δημοσίου και τον οδηγήσει σε δίκη. Η θέση του Αρποκρατίωνα είναι ότι ο Υπερείδης κάνει ιδιαίτερη (ιδίως) και εξαιρετική χρήση του όρου και της διαδικασίας λόγω της σχεδιασμένης επιβουλής και απάτης για χρήματα, *Αρποκρατίων*, *Λέξεις των Δέκα Ρητόρων*, 74, λήμμα «Βουλεύσεως».

²²³ Για τη διατήρηση ή τη απώλεια των εγγράφων που προσκομίζονταν από τους διαδίκους στα δικαστήρια, ο *Todd* αναφέρει ότι είναι ένα θέμα που παρουσιάζει δυσκολίες καθώς η αυθεντικότητα των εν λόγω εγγράφων, πρέπει να κρίνεται ανά υπόθεση. Βλ. *Todd S.C.*, “Law and Oratory at Athens.”, στο *Gagarin M. – Cohen D.*, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge University Press, 2005, σελ. 107 – 108.

²²⁴ Σχετικά με τον τρόπο που τέτοιου είδους διαφωνίες μετατρέπονταν σε αντιδικίες, άξιο αναφοράς είναι το άρθρο *Johnstone S.*, *Transforming Disputes into Cases: Demosthenes 55*, “Against Kallikles” για το “Athenian Law in its Democratic Context”, organized by Adriaan Lanni and sponsored by Harvard University’s Center for Hellenic Studies, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>, σελ. 1 – 17, με την πολύ σημαντική επισήμανση (σελ. 8) ότι τελικά τα στοιχεία της αντιδικίας προέρχονται μόνο από τους εκφωνηθέντες λόγους στα δικαστήρια, με αποτέλεσμα τα στοιχεία αυτά να μην αντιπροσωπεύουν τα περιστατικά της υπόθεσης κατά τα πρώτα στάδια εξέλιξής της.

πρόκειται να του δώσει ο Αθηνογένης. Ενδιαφέρον είναι το ζήτημα, κατά πόσο ο Επικράτης ήταν βέβαιος για τον τρόπο χειρισμού της υπόθεσης από την πλευρά του Αθηνογένη, καθώς η απάντηση στο θέμα αυτό σχετίζεται την ακολουθούμενη προδικασία. Έχει υποστηριχθεί, ότι κατά την προδικασία δεν ήταν απαιτούμενο τα αντίδικα μέρη να δηλώσουν τις διατάξεις του νόμου που σκόπευαν να χρησιμοποιήσουν, με συνέπεια να δημιουργούνται αμφιβολίες ως προς το αν κάποιος διάδικος μπορούσε να διαμορφώσει από την προδικασία, ασφαλή άποψη για την στρατηγική που επρόκειτο να ακολουθήσει ο αντίδικος²²⁵.

Ο επίμαχος νόμος, του οποίου το περιεχόμενο χρήζει ερμηνείας, ορίζει ότι : «ὄσα ἂν ἕτερος ἐτέρῳ ὁμολογήσῃ κύρια εἶναι»²²⁶. Εύλογα προκαλούνται ερωτηματικά ως προς το αν η διατύπωση αυτή είναι περιοριστική αποτυπώνοντας απόλυτα το πνεύμα του νόμου, ή αν υπάρχουν ενδεχόμενες αποκλίσεις, εξαιρέσεις ή ακόμη και αποκλεισμοί από αυτή τη γενική αρχή. Όπως επισημαίνεται, αρκετά συμφωνητικά συμβόλαια της εποχής, περιείχαν σαφείς όρους συμφωνά με τους οποίους, τα συμφωνηθέντα δεν επιτρεπόταν να ανατραπούν ακόμα και αν ήταν αντιτιθέμενα σε νόμους²²⁷. Ο Phillips εξετάζοντας διεξοδικά το ζήτημα του ακριβούς περιεχομένου του νόμου, συμπεραίνει πως το πιθανότερο ενδεχόμενο αποτελεί, ότι η διατύπωση του νόμου όπως παρουσιάζεται στο λόγο είναι σωστή και οι όποιες εξαιρέσεις ή διαφοροποιήσεις μπορεί να προκύπτουν κατά περίπτωση στη διαδικασία εκδίκασης των υποθέσεων ανάλογα με το κριτήριο των εκάστοτε δικαστών²²⁸. Την ίδια άποψη

²²⁵ Την άποψη αυτή διατυπώνουν οι *Bonner R.J. – Smith G.*, *The administration of justice from Homer to Aristotle*, vol I, σπ. παραπ., σελ 291 και την ενστερνίζεται επίσης ο *Dorjahn A.P.*, *On the Athenian Anakrisis*, *Classical Philology*, Vol. 36, No. 2 (Apr., 1941), σελ. 183. Η εν λόγω θεωρία, φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τη διατύπωση του κειμένου καθώς ο Επικράτης αναφέρει «αυτά, καθώς λένε, πρόκειται να πει και σε εσάς, για να φαίνεται διαλλακτικός...», *Υπερείδης*, Κατά Αθηνογένους Α, 23.

²²⁶ *Υπερείδης*, Κατά Αθηνογένους Α, 13. Ο ίδιος νόμος αναφέρεται από το *Δημοσθένη*, Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου ψευδομαρτυριών, 77, αλλά και από τον *Αριστοτέλη*, Ρητορική, 1375b8–10.

²²⁷ *Cohen E.E.*, “Commercial Law.”, στο *Gagarin M. and Cohen D.*, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σελ. 299, υποσ. 43 και 44.

²²⁸ Ο Phillips, εξετάζει τη συγκεκριμένη διατύπωση του νόμου συγκρίνοντάς τη με κάποιες λογικοφανείς εναλλακτικές διατυπώσεις, οι οποίες όμως σε περίπτωση που ισχύουν θα ήταν πιθανό να διαφοροποιήσουν την έκβαση της υπόθεσης. Έτσι, η αρχική διατύπωση -όσα συμφωνήσει κάποιος με άλλον είναι έγκυρα-, συγκρίνεται με τις πιθανές διατυπώσεις : α) -όσα εκουσίως συμφωνήσει κάποιος με άλλον είναι έγκυρα-, β) -όσα συμφωνήσει κάποιος με άλλον, παρουσία μαρτύρων είναι έγκυρα- και γ) -όσα συμφωνήσει κάποιος με άλλον είναι έγκυρα, αρκεί να μην απαγορεύονται από νόμο ή ψήφισμα-. *Phillips D.*, *Hypereides 3 and the Athenian Law of Contracts*, σπ. παραπ., σελ. 93 -106.

διατυπώνει και ο Carey, θεωρώντας το νόμο σύντομο και ουσιώδη²²⁹. Αντίθετα ο MacDowell, θεωρεί ότι το κύρος της συμφωνίας εξαρτάται από το εκούσιο της συναλλαγής, την παρουσία μαρτύρων και το δίκαιο της συμφωνίας²³⁰. Η υπόθεση του Phillips ότι εφόσον ο νόμος έθετε προϋποθέσεις, ή εξαιρέσεις, τότε ο Υπερείδης θα τις κατονόμαζε ευθέως είναι αρκετά πειστική, καθώς στην περίπτωση αυτή θα υπήρχε άμεση διάταξη νόμου που θα κάλυπτε σαφώς την αξίωση του Επικράτη. Η προσπάθεια του Υπερείδη, προκειμένου να ξεπεράσει το σκόπελο, συνίσταται στο να χρησιμοποιήσει μία διαφορετική ερμηνεία της γενικής αρχής – όσα συμφωνήσει κάποιος με άλλον είναι έγκυρα – εισάγοντας μία επιπλέον προϋπόθεση. Η προϋπόθεση αυτή είναι ότι τα συμφωνηθέντα οφείλουν να είναι δίκαια²³¹. Με τον τρόπο αυτό γίνεται απόπειρα να περιοριστούν ερμηνευτικά τα όρια του νόμου, καθώς εξυπακούεται ότι εφόσον έγκυρες είναι οι δίκαιες συμφωνίες, εξ αντιδιαστολής οι άδικες είναι άκυρες. Εδώ ο Υπερείδης θέλει να υποδείξει στους δικαστές ότι μπορεί στην προκειμένη περίπτωση να μην έχει παραβιαστεί το γράμμα του νόμου, όμως έχει παραβιαστεί το πνεύμα του²³².

Η προέλευση της διατύπωσης της ανωτέρω γενικής αρχής θα πρέπει να αναχθεί κατά πάσα πιθανότητα στα αρχαϊκά χρόνια και θα μπορούσε να αποδοθεί στο Σόλωνα²³³. Ο νόμος αυτός εξυπηρετούσε τις ανάγκες μίας απλούστερης μορφής οικονομικής κατάστασης, παρά τις ανάγκες της οικονομίας του 4^{ου} και 5^{ου} π.Χ. αιώνα που ήταν περισσότερο σύνθετη και απαιτούσε πιο συγκεκριμένα μέτρα και για τη ρύθμιση των συμβάσεων²³⁴. Ο ίδιος ο νόμος της «σεισάχθειας», αποτελεί περιορισμό της συμβατικής ελευθερίας, αλλά και οι νόμοι που στη συνέχεια θα επικαλεστεί ο Υπερείδης, στοχεύουν ακριβώς στο ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή λήψη μέτρων που θα εμποδίσουν την πλήρη ελευθερία των συναλλαγών. Οι αλλαγές αυτές δεν συντελέστηκαν με ενσωμάτωση των τροποποιήσεων στο σώμα του κυρίως νόμου,

²²⁹ Carey C., *The Shape of Athenian Laws*, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 48, No. 1 (1998), σελ. 104.

²³⁰ MacDowell D.M., *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, οπ. παραπ., σελ. 217.

²³¹ Υπερείδης, *Κατά Αθηνογένους Α*, 13, «τα γε δίκαια βέλτιστε».

²³² Whitehead, οπ. παραπ., σελ. 306 και Cohen E.E., «Commercial Law.», οπ. παραπ., σελ. 296.

²³³ Phillips D., *Hypereides 3 and the Athenian Law of Contracts*, οπ. παραπ., σελ. 106 – 107.

²³⁴ Σύμφωνα με τη Lanni, οι ειδικότερες ρυθμίσεις σχετίζονταν με τη διαδικασία των εμπορικών δικών. Lanni A., *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*, Cambridge 2006, σελ. 149 – 174.

αλλά με συνεχείς προσθήκες²³⁵. Επειδή το αδύναμο στοιχείο στην υπόθεση του Επικράτη, είναι ακριβώς το γεγονός ότι η αξίωση του δεν υποστηρίζεται σαφώς από τη διατύπωση του νόμου, ο Υπερείδης κάνει την απόπειρα να χρησιμοποιήσει επιχειρήματα κατ' αναλογία από άλλους νόμους.

Στο σημείο αυτό ο Υπερείδης βάζει τον Επικράτη να απολογηθεί με κομψό τρόπο²³⁶, για την εκτενή και λεπτομερή αναφορά του σε αρκετά νομοθετήματα. Αυτό συμβαίνει διότι οι διάδικοι έχουν την τάση να παρουσιάζουν τους εαυτούς ως άπειρους σε σχέση με τα νομικά θέματα και χωρίς μεγάλη εξοικείωση με τους νόμους, στους οποίους καταφεύγουν για σοβαρό λόγο και όχι δι' ασημάντου αφορμής, καθώς κάτι τέτοιο μπορεί να υποκρύπτει τάσεις δικομανίας²³⁷ ή άσκηση συκοφαντικής δραστηριότητας. Οι διάδικοι που είχαν μεγάλη εξοικείωση με τα δικαστήρια και λεπτομερή γνώση την διατάξεων, θεωρούνταν κατά κάποιο τρόπο επικίνδυνοι για τους δίκαιους και απλούς πολίτες²³⁸. Σε πρώτη φάση ο Επικράτης αναφέρεται σε νόμους που ανήκουν στο πεδίο δράσης του δικαίου των συμβάσεων. Αρχικά επικαλείται ένα νόμο που επιβάλλει να μην ψεύδεται κάποιος στην αγορά²³⁹. Η σημασία του χώρου της αγοράς είναι ιδιαίτερη και σύμφωνα με το Harris η προστασία της από τους άρχοντες και τους αξιωματούχους της πόλης, αποτελεί ένα από τα εξελιγμένα στάδια της ανάπτυξης του δικαίου των συμβάσεων στον αρχαίο κόσμο²⁴⁰. Σε κάθε περίπτωση, η έννοια του νόμου αυτού χρήζει ερμηνείας. Κατ' αρχήν, όπως προκύπτει από το κείμενο του λόγου, το συμφωνητικό μεταξύ των

²³⁵ Το φαινόμενο αυτό της νομοθετικής δραστηριότητας των Αθηναίων με παραγωγή καινούριων νομοθετικών διατάξεων χωρίς την παράλληλη κατάργηση των παλαιότερων ρυθμίσεων, δημιουργούσε καταστάσεις αταξίας στο κυρίως σώμα των νόμων. Για το λόγο αυτό χρειάστηκε πολλές φορές οι Αθηναίοι να προβούν σε κωδικοποίηση των νόμων, χωρίς όμως αυτό να αποτρέπει φαινόμενα αναχρονισμού σχετικά με την ισχύ των εκάστοτε διατάξεων. *Todd S.C.*, "Lysias against Nikomachos: The Fate of the Expert in Athenian Law.", στο *Greek Law in its Political Setting, Justifications not justice*, Oxford, Oxford University Press, 1996, σελ. 120 – 131.

²³⁶ *Υπερείδης*, Κατά Αθηνογένους Α, 13, «παραμέρισα κάθε άλλη ασχολία και νυχθημερόν ερευνώ και μελετώ τους νόμους», μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου.

²³⁷ *Carey C.*, *Nomos in Attic Rhetoric and Oratory*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 116 (1996), σελ. 41.

²³⁸ *Christ M.R.*, *The Litigious Athenian*, οπ. παραπ., σελ. 3.

²³⁹ *Υπερείδης*, Κατά Αθηνογένους Α, 13, «ὁ μὲν τοίνυν εἷς νόμος κελεύει ἀψευδεῖν ἐν τῇ ἀ[γορᾷ]», τον νόμο αυτό αναφέρει και ο Αρποκρατίων, στο λήμμα «κατὰ τὴν ἀγορὰν ἀψευδεῖν».

²⁴⁰ *Harris E.M.*, *When Is a Sale Not a Sale? The Riddle of Athenian Terminology for Real Security Revisited*, *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 38, No. 2 (1988), σελ. 381.

συμβαλλομένων υπογράφηκε στο σπίτι της Αντιγόνας και όχι στην αγορά, όπως ισχυρίζεται στο σημείο αυτό ο Επικράτης. Ως εκ τούτου, ο νόμος θα μπορούσε να μην έχει ισχύ στην περίπτωση αυτή, όμως η έννοια του όρου «αγορά» είναι δεκτική αυστηρής αλλά και χαλαρότερης ερμηνείας²⁴¹. Επιπροσθέτως, το γεγονός ότι το συμφωνητικό είχε συναφθεί σε άλλο μέρος, δεν αναιρεί την πραγματική κατάσταση ότι οι διαπραγματεύσεις είχαν προηγηθεί στην αγορά όπου βρισκόταν το κατάστημα και αποτελούσε τόσο τον κοινό τόπο συνάντησης των κατοίκων της πόλης, όσο και το φυσικό χώρο δράσης του Αθηνογένη. Άλλωστε όταν μετά τη σύναψη της συμφωνίας και την αποκάλυψη των χρεών, ο Επικράτης επισκέφθηκε τον Αθηνογένη στην αγορά και διαμαρτυρήθηκε για τα χρέη, εκείνος του απάντησε ότι δε γνώριζε τίποτα²⁴². Στο σημείο αυτό, ο Υπερείδης δια στόματος του Επικράτη, με αρκετά πειστικό τρόπο καταδεικνύει ότι είναι πρακτικώς αδύνατο ο έμπειρος επιχειρηματίας της αγοράς Αθηνογένης να αγνοούσε την ύπαρξη των χρεών²⁴³, συνεπώς ο σχετικός ισχυρισμός είναι ψευδής με αποτέλεσμα η συμπεριφορά του Αθηνογένους να μπορεί να υπαχθεί στην ισχύ του αναφερόμενου νόμου. Ο Υπερείδης, μέσω της τακτικής αυτής, προσπαθεί να καταδείξει ότι υπάρχουν αρκετές ενδείξεις από τις οποίες θα υπήρχε η δυνατότητα να θεωρηθεί ο Αθηνογένης ως «κακόπιστος» συμβαλλόμενος με αποτέλεσμα οι δικαστές να ακυρώσουν τη συμφωνία όχι τόσο με βάση το γράμμα του νόμου αλλά με βάση την πιο αφηρημένη έννοια της δικαιοσύνης και της επιεικείας²⁴⁴.

Στη συνέχεια ο Επικράτης επικαλείται άλλο νόμο σύμφωνα με τον οποίο η πώληση ενός δούλου μπορεί να αναστραφεί εφόσον ο κύριος του δούλου που πάσχει από φυσικά ελαττώματα δεν προβεί στη δήλωση αυτών των ελαττωμάτων, κατά την στιγμή της πώλησης²⁴⁵. Η έννοια του νόμου όπως περιγράφεται στο κείμενο είναι ότι ο νομοθέτης θέτει αυτόν τον περιορισμό στην ελευθερία των συμβάσεων προκειμένου να αποτρέψει την οικονομική ζημία του αγοραστή, ο οποίος θα

²⁴¹ *Whitehead*, οπ. παραπ., σελ. 307 – 308.

²⁴² *Υπερείδης*, Κατά Αθηνογένους Α, 12.

²⁴³ *Υπερείδης*, Κατά Αθηνογένους Α, 19 «Αυτός όμως, μυροπώλης τρίτης γενεάς, που καθημερινώς καθόταν στην αγορά, που ήταν ιδιοκτήτης τριών μυροπωλείων και που κάθε μήνα λάβαινε λογαριασμό, δεν γνώριζε τα χρέη. Παρότι όσον αφορά τα άλλα ζητήματα είναι ειδήμων, ως προς το δούλο δείχθηκε τόσο αφελής, ώστε κάποια χρέη, φαίνεται, τα ήξερε, ενώ άλλα, όσα δεν θέλει, λέει ότι δεν τα ξέρει.», μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου.

²⁴⁴ *Kenyon F.G.*, οπ. παραπ., σελ. xix, *Whitehead*, οπ. παραπ., σελ. 269.

²⁴⁵ *Υπερείδης*, Κατά Αθηνογένους Α, 15.

απωλέσει το χρηματικό ποσό που αντιστοιχεί στην αξία του δούλου. Βέβαια, ο νόμος αναφέρεται σε φυσικό – σωματικό ελάττωμα ή ασθένεια, συνεπώς τα χρέη του δούλου δε φαίνονται να συμπεριλαμβάνονται στην ανωτέρω έννοια²⁴⁶. Το επιχείρημα που εδώ χρησιμοποιείται κατ' αναλογία, είναι ότι αφού ο νόμος απαγορεύει το «έλαττον» που είναι η απώλεια εκ μέρους του αγοραστή της χρηματικής αξίας του δούλου, πώς είναι δυνατόν να μην απαγορεύει το «μείζον», που είναι η απώλεια όλης της περιουσίας του αγοραστή αλλά και των φίλων του, από τα χρέη του δούλου. Περαιτέρω ο Επικράτης αναφέρεται και σε άλλο νόμο τον οποίο αναφέρει ρητώς²⁴⁷, σύμφωνα με τον οποίο, αν κάποιος δώσει σε γάμο γυναίκα με τρόπο νόμιμο, τα εξ αυτής τέκνα είναι γνήσια. Με τον τρόπο αυτό, ο Επικράτης επαναφέρει στο προσκήνιο την ερμηνεία του νόμου των συμβάσεων που θα ήθελε να υποβάλλει στους δικαστές σύμφωνα με την οποία μόνο οι δίκαιες συμφωνίες είναι ισχυρές. Η αναφορά του Υπερείδη σε αυτούς τους τρεις νόμους δε γίνεται τυχαία. Σκοπός του είναι να καταδείξει την ύπαρξη μίας κοινής βάσης στα διάφορα νομοθετήματα που ρυθμίζουν τις συναλλαγές. Η κοινή αυτή βάση είναι η προαναφερθείσα δική του ερμηνεία του νόμου. Κατά κάποιο τρόπο ο Υπερείδης προσπαθεί να θεμελιώσει την επιχειρηματολογία του σε πιο στέρεο έδαφος από νομικής άποψης κάνοντας χρήση συγκεκριμένης ερμηνείας των νόμων, παρά προσδοκώντας αποτελέσματα στη βάση της αφηρημένης έννοιας της δικαιοσύνης²⁴⁸. Σε κάθε περίπτωση, αξιοσημείωτη και ενδεικτική της δεινότητας του ρήτορα, είναι η μέθοδος με την οποία ο Υπερείδης χρησιμοποιεί εναλλακτικά τις έννοιες «δίκαιος»/«άδικος», «νόμιμος»/«μη νόμιμος», «έγκυρος»/«άκυρος», επιλέγοντας κάθε φορά την πιο κατάλληλη για το νόημα που επιδιώκει να αποδώσει.

Αφού χρησιμοποιήθηκαν αναφορές νόμων από το πεδίο των συναλλαγών, ο Υπερείδης υπεισέρχεται σε άλλου είδους δικαιοπραξίες. Ο νομός των διαθηκών²⁴⁹ ορίζει ότι εφόσον μία διαθήκη συντάσσεται όταν ο διαθέτης επηρεάζεται από το γήρας ή κάποια ασθένεια ή δεν είναι σε θέση να κάνει χρήση του λογικού ή επηρεάζεται από κάποια γυναίκα ή είναι φυλακισμένος ή τελεί υπό το καθεστώς της ανάγκης, τότε η διαθήκη αυτή είναι άκυρη. Η συνδρομή οποιασδήποτε από τις ανωτέρω προϋποθέσεις αρκεί για να εξαλείψει τις συνέπειες της διαθήκης που έχει

²⁴⁶ Carey C., *The Shape of Athenian Laws*, οπ. παραπ., σελ 104.

²⁴⁷ Υπερείδης, *Κατά Αθηνογένους Α*, 16.

²⁴⁸ Phillips D., *Hypereides 3 and the Athenian Law of Contracts*, οπ. παραπ., σελ.115.

²⁴⁹ Υπερείδης, *Κατά Αθηνογένους Α*, 17.

συνταχθεί κάτω από αυτές τις συνθήκες. Ο Επικράτης, παρουσιάζει τον εαυτό του ως υποκείμενο σε δύο από αυτές τις περιπτώσεις. Κατά πρώτον, θεωρεί ότι επηρεάστηκε από την εταιρά Αντιγόνα²⁵⁰ και κατά δεύτερον, ότι λόγω του πάθους του αλλά και της οργανωμένης απάτης που σχεδιάστηκε εις βάρος του «αναγκάστηκε²⁵¹» να υποκύψει. Πάλι το επιχείρημα προέρχεται από την αναλογία. Εφόσον η διαθήκη υπό την επιρροή της γυναίκας ή της ανάγκης θα ήταν άκυρη, και η κρινόμενη δικαιοπραξία θα μπορούσε να θεωρηθεί άκυρη.

Έχοντας εξαντλήσει τις υπόλοιπες νομοθετικές αναφορές, ο Υπερείδης προκειμένου να δημιουργήσει τις πιο ισχυρές εντυπώσεις στους δικαστές, καθώς πλησιάζει στο κλείσιμο του λόγου, αναφέρει μία διάταξη η οποία όπως ισχυρίζεται, προέρχεται από την νομοθεσία του Σόλωνα. Σύμφωνα με τον νόμο²⁵² αυτό, για τις ζημιές²⁵³ και όλες τις δαπάνες²⁵⁴ που θα προκαλέσουν οι δούλοι υπόχρεος να αποζημιώσει είναι ο κύριος στις εργασίες του οποίου βρίσκονται αυτοί. Ο Υπερείδης εδώ αφήνει κατά μέρος τα αναλογικά επιχειρήματα και παραθέτει ευθεία διάταξη νόμου από την οποία υποστηρίζει ότι ο Επικράτης πρέπει να απαλλαγεί από την αποπληρωμή των χρεών ώστε να τα εξοφλήσει ο Αθηνογένης, στην υπηρεσία του οποίου ήταν ο δούλος όταν δημιουργήθηκαν τα χρέη. Το ζήτημα δεν είναι απλό.

²⁵⁰ Το επιχείρημα έχει διπλή απόδοση, θα αρκούσε η επιρροή οποιασδήποτε γυναίκας ακόμη της συζύγου για να ακυρώσει τη δικαιοπραξία, ποσό μάλλον η επιρροή μίας εταιράς που αποτελεί λιγότερο αξιοσέβαστο πρόσωπο. *Whitehead*, οπ. παραπ., σελ. 314.

²⁵¹ Στο σημείο αυτό ο *Whitehead* επισημαίνει ότι επειδή η περίπτωση δεν ανήκει σε αυτές που υπάγονται ξεκάθαρα στην έννοια της ανάγκης όπως αναφέρεται στο νόμο, πρέπει να δοθεί μία ηθική χροιά στο συμβάν και να παρουσιαστεί ως μία καλά στημένη απάτη σε βάρος του Επικράτη. *Whitehead*, οπ. παραπ., σελ. 315.

²⁵² *Υπερείδης*, Κατά Αθηνογένης Α, 22.

²⁵³ Η έννοια των ζημιών περιλαμβάνει τόσο την οικονομική απώλεια, όσο και την αποζημίωση για αδικήματα. *Whitehead*, οπ. παραπ., σελ. 315. Ο *Kenyon* εισηγείται την άποψη ότι μπορεί στην έννοια της ζημίας να περιλαμβάνονται και χρηματικά πρόστιμα. *Kenyon F.G.*, οπ. παραπ., σελ. 29, *Whitehead*, οπ. παραπ., σελ. 324.

²⁵⁴ Η αποκατάσταση και η μετάφραση του όρου α[ναλώμ]ατα, που έχει προτιμηθεί από *Kenyon* και *Jensen*, παρουσιάζει πολύ μεγάλες δυσκολίες. Ο *Jensen* είχε προτείνει και τη λύση α[δικήμ]ατα. Ο *Whitehead* επικαλούμενος τη γνώμη του *Todd S.C.*, (*The Shape of Athenian Law*, σελ. 257), θεωρεί ότι η αποκατάσταση α[δικήμ]ατα είναι προσφορότερη βασιζόμενος στην υπόθεση ότι εφόσον υπήρχε διάταξη με τον όρο α[ναλώμ]ατα (μτφ. δαπάνες), θα μπορούσε να εξαχθεί η απόφαση με βάση αυτό το νόμο και δεν θα υπήρχε η ανάγκη να παρατεθούν όλοι οι προηγούμενοι νόμοι. *Whitehead*, οπ. παραπ., σελ. 324.

Εκτός από την λογικοφανή άποψη ότι αν ίσχυε, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο αναφερόμενος νόμος, τότε η υπόθεση στην ουσία δε θα είχε ουσιαστικό αντικείμενο αφού θα υπαγόταν σαφώς και άμεσα σε ρητή διάταξη. Συνεπώς πρέπει να εξεταστούν οι περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται η συγκεκριμένη διάταξη νόμου. Την ουσία του θέματος φαίνεται να εντοπίζει ο Phillips, ο οποίος επισημαίνει ότι ο νόμος αυτός δεν αναφέρεται, ούτε εφαρμόζεται στις αγοραπωλησίες των δούλων, άλλα στη μίσθωση ή στο δανεισμό τους σε άλλο εργοδότη²⁵⁵. Το γεγονός αυτό γνωρίζει προφανώς και ο Υπερείδης, ο οποίος θέλοντας να αλλοιώσει το πεδίο εφαρμογής του νόμου, εισάγει τη διατύπωση του νόμου, έχοντας εκ των προτέρων παρεμβάλει τη φράση «επειδή γνώριζε (ο Σόλων) ότι στην πόλη γίνονται πολλές αγορές». Σε κάθε περίπτωση, ιδιαίτερη πτυχή της όλης υπόθεσης, αποτελεί το γεγονός ότι τα χρέη του μυροπωλείου, είχαν δημιουργηθεί από το Μίδα, ο οποίος ήταν δούλος. Ο Carey²⁵⁶ στέκεται στο σημείο επισημαίνοντας, ότι ο παρών λόγος ρίχνει φως στις δραστηριότητες των δούλων. Υποστηρίζει ότι η ιδιότητα του δούλου, συνεπάγεται ότι ο Μίδας δεν είχε νομική προσωπικότητα και συνεπώς δεν ήταν σε θέση να συνάπτει έγκυρες και δεσμευτικές συμβάσεις, με αποτέλεσμα τυπικά να μην είναι σε θέση να δημιουργεί χρέη. Στην πράξη όμως, φαίνεται ότι είχε τη δυνατότητα να συναλλάσσεται και μάλιστα να πείθει τους Αθηναίους να τοποθετούν σοβαρά χρηματικά ποσά στην επιχείρηση που εργαζόταν, καθώς οι τελευταίοι θεωρούσαν ότι θα εισπράξουν τις απαιτήσεις τους από τον κύριο του δούλου. Πάντως τα περιστατικά αυτά σύμφωνα με τον Carey καταδεικνύουν ότι η θέση των δούλων που δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο, ήταν διαφορετική στην πράξη από το αυστηρό καθεστώς που ρύθμιζε τη νομική τους κατάσταση.

Εν συνεχεία και προκειμένου να ολοκληρωθεί η παράθεση των νομικών επιχειρημάτων, ο Επικράτης σε συνδυασμό με τον προηγούμενο νόμο, επικαλείται μία άλλη «σολώνεια²⁵⁷» διάταξη, σύμφωνα με την οποία οι νόμοι είναι ισχυρότεροι από τα ψηφίσματα, άρα και ισχυρότεροι από τις ιδιωτικές συμφωνίες. Ως εκ τούτου αφού σε κάθε περίπτωση υπερισχύουν οι νόμοι έναντι των άλλων ρυθμιστικών τύπων, τότε ο προηγούμενος νόμος που υποτίθεται ότι απαλλάσσει τον Επικράτη από

²⁵⁵ Phillips D., *Hypereides 3 and the Athenian Law of Contracts*, οπ. παραπ., σελ. 113.

²⁵⁶ Carey C., *Trials from Classical Athens*, Routledge, New York & London, 2005, σελ. 149 – 150.

²⁵⁷ Η ρύθμιση αυτή δεν προέρχεται από το Σόλωνα, αλλά είναι αρκετά μεταγενέστερη και εντοπίζεται το 430/2 με την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Βλ. Whitehead, οπ. παραπ., σελ. 325 και Phillips D., *Hypereides 3 and the Athenian Law of Contracts*, οπ. παραπ., σελ. 114.

τις υποχρεώσεις του, θα πρέπει να υπερισχύσει του παρόντος ιδιωτικού συμφωνητικού. Στο σημείο αυτό ο Υπερείδης προσπαθεί να εισάγει και να χρησιμοποιήσει ένα κριτήριο ιεράρχησης και αξιολόγησης των κανόνων που διέπουν τη σχέση των διαδίκων. Βέβαια όπως ήδη έχει επισημανθεί ανωτέρω, τα ιδιωτικά συμφωνητικά της εποχής μπορούσαν να περιέχουν ρήτρες που να αποκλείουν τις αντίθετες ρυθμίσεις των νόμων, ακριβώς επειδή δεν υπήρχαν σαφείς ιεραρχικοί κανόνες υπεροχής. Πάντως το πρόβλημα της νομοθετικής σύγχυσης που εντοπίζεται δεν οφείλεται μόνο στην έλλειψη ολοκληρωμένου συστήματος δικαίου αντιστοίχου με το σύγχρονο, αλλά και στο γεγονός ότι η δημοσίευση των νομοθετημάτων και των δεσμευτικών επιταγών του Αθηναϊκού κράτους, γινόταν χωρίς συγκεκριμένη θεσμοθετημένη και συστηματική μεθοδολογία²⁵⁸. Στην πραγματικότητα, και αυτό επίσης ο Υπερείδης το γνωρίζει καλά, δεν εμφανίζεται σύγκρουση μεταξύ του νόμου του Σόλωνα με ένα απλό συμφωνητικό, αλλά με το γενικό νόμο των συμβάσεων, από τον οποίο αντλεί την ισχύ της η γραπτή συμφωνία. Προκειμένου να δώσει προτεραιότητα στη ρύθμιση που συμφέρει τον Επικράτη, ο Υπερείδης προβαίνει στην αναφορά για τους νόμους του Σόλωνα τον οποίο μάλιστα αποκαλεί «δημοτικώτατο»²⁵⁹. Το τέχνασμα του Υπερείδη είναι προφανές, χρησιμοποιεί το κύρος της νομοθεσίας του Σόλωνα για να προβάλλει τα δικά του επιχειρήματα, προσπαθώντας να υποβαθμίσει τα αντίστοιχα επιχειρήματα της άλλης πλευράς. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Αθηναίοι δεν είχαν σύνθετο σώμα δικονομικών κανόνων, ούτε ασφαλή μέθοδο για να ιεραρχούν τους κανόνες μεταξύ τους με αποτέλεσμα να εμφανίζονται συχνά αντικρουόμενες διατάξεις, για τις οποίες οι δικαστές

²⁵⁸ Robertson N., *The Laws of Athens, 410-399 BC: The Evidence for Review and Publication*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 110 (1990), σελ. 43.

²⁵⁹ Υπερείδης, Κατά Αθηνογένους Α, 21. Όπως επισημαίνει ο Pearson, αν και οι πληροφορίες για το ακριβές έργο του Σόλωνα όχι μόνο για τους σύγχρονους μελετητές, αλλά ακόμα και για τους Αθηναίους του 5^{ου} αι. π.Χ., αποτελούν θολό τοπίο, το βέβαιο είναι ότι γύρω από το πρόσωπο του μεγάλου νομοθέτη, είχε δημιουργηθεί ισχυρή παράδοση ευρέως διαδεδομένη τόσο στους ρήτορες όσο και στο λαό, ώστε ο Σόλων να θεωρείται ως ο σημαντικότερος από όλους τους νομοθέτες. *Pearson L., Historical Allusions in the Attic Orators*, *Classical Philology*, Vol. 36, No. 3 (Jul., 1941), σελ. 224. Την ίδια άποψη διατυπώνει και η Γιούνη, υποστηρίζοντας ότι ο Σόλων καθιερώθηκε στη συνείδηση του Αθηναϊκού λαού, ως εμπνευστής και ιδρυτής της πατρίου πολιτείας. *Γιούνη Μ., Νόμος πόλεως, Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία ελληνική πόλιν, Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 386 – 387.

αποφασίζουν ποιες θα εφαρμόσουν και ποιες όχι²⁶⁰. Σε αντίθεση με τα σημερινά δεδομένα, όχι μόνο δεν θεωρούν τη νεώτερη νομοθεσία ως ισχυρότερη, αλλά αντίθετα αξιολογούσαν την αρχαιότερη νομοθεσία ως ενισχυμένου κύρους²⁶¹. Για το λόγο αυτό άλλωστε οι Αθηναίοι ήταν διστακτικοί απέναντι στην ψήφιση νέων νομών και είχαν επιλέξει την τακτική της λήψης αποφάσεων μέσω της μορφής των ψηφισμάτων²⁶².

Για το τέλος του λόγου, ο Υπερείδης επιφυλάσσει την κορύφωση της επίθεσης²⁶³, την οποία από την αρχή του λόγου²⁶⁴ εκτοξεύει εναντίον του Αθηνογένη, αναφερόμενος στον εν γένει βίο του αλλά και στην πολιτική του δραστηριότητα, χωρίς σε κανένα σημείο να απομακρύνεται από την αρχική του στρατηγική, να παρουσιάσει τον Αθηνογένη ως άνθρωπο επιτήδειο που εφαρμόζει πάντοτε πάσης φύσεως τεχνάσματα προς την ικανοποίηση των ιδιοτελών συμφερόντων του, πράττοντας σε βάρος όλων των άλλων.

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.

Συνοψίζοντας, η συνολική σύλληψη, όπως αποτυπώνεται στη δομή του λόγου κατ' Αθηνογένους καταδεικνύει τη μεγάλη αξία του ρήτορα Υπερείδη²⁶⁵. Έχοντας ως αφετηρία μία «αδύναμη» υπόθεση, όπου η διατύπωση του νόμου καλύπτει περισσότερο τον αντίδικο παρά τον πελάτη του, ο Υπερείδης χρησιμοποιεί πάσης φύσεως νομικά και εκφραστικά μέσα προκειμένου να επιβάλλει την οπτική του. Αμφισβητεί την σαφή νομοθετική διατύπωση για απόλυτη ελευθερία των συμβάσεων εισάγοντας τη δική του ερμηνεία του νόμου, ενώ παράλληλα ανασύρει παραδείγματα

²⁶⁰ *Todd S.C.*, “Lysias against Nikomachos: The Fate of the Expert in Athenian Law.”, *οπ. παραπ.*, σελ. 125.

²⁶¹ *Phillips D.*, *Hyperides 3 and the Athenian Law of Contracts*, *οπ. παραπ.*, σελ. 113. Για τη σημασία που αποδίδονταν στη νομοθεσία του Δράκοντα και του Σόλωνα βλ. επίσης *Carawan E.*, *Rhetoric and the Law of Draco*, Clarendon Press, Oxford 1998, σελ. 1-2.

²⁶² *Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ.*, *Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην αθηναϊκή δημοκρατία*, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σελ. 27.

²⁶³ Επιτυχώς ο *Dobson J.F.*, *οπ. παραπ.*, σελ. 299, αποκαλεί την εν λόγω ενέργεια του Υπερείδη, προσπάθεια αμαύρωσης («blacken») του χαρακτήρα του Αθηνογένη.

²⁶⁴ *Υπερείδης*, *Κατά Αθηνογένους Α*, 3, «... τον Αθηνογένη που είναι λογογράφος, αγοραίος και το κυριότερο, Αιγύπτιος», *μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου*. Για τους χαρακτηρισμούς αυτούς, εκτενής σχολιασμός σε *Whitehead*, *οπ. παραπ.*, σελ. 286 – 288.

²⁶⁵ *Kenyon F.G.*, *Hyperides*, *The Classical Review*, Vol. 6, No. 7 (Jul., 1892), σελ. 286.

από άλλους νόμους που προβλέπουν περιορισμούς της συμβατικής ελευθερίας σε ανάλογες περιπτώσεις²⁶⁶, δίνοντας έτσι μία διαφορετική νομική βάση και υπόσταση στα επιχειρήματά του. Επειδή αντιλαμβάνεται ότι τα θεμέλια του οικοδομήματος δεν είναι σταθερά και κάποιος από τους δικαστές δεν πρόκειται να πειστούν, εμφανίζει δεύτερη σειρά επιχειρημάτων με τα οποία αντιπαραβάλλει το κύρος των μεγάλων νόμων του Σόλωνα με ένα «άδικο» ιδιωτικό συμφωνητικό. Την αντιδιαστολή της νομοθεσίας που επικαλείται, και την οποία σκοπίμως ο Υπερείδης αποδίδει εξ ολοκλήρου στο Σόλωνα, σε σχέση με το γενικό νόμο των συμβάσεων δεν την παρουσιάζει ευθέως, καθώς αυτό θα ήταν αντίθετο στα συμφέροντα του πελάτη του, αλλά με έμμεση αναφορά δίνει το προβάδισμα στους νόμους που επικαλείται ο ίδιος, εισάγοντας ένα ιεραρχικό κριτήριο, αποσκοπώντας να πείσει τους δικαστές που δεν είχαν κρίνει τα προηγούμενα επιχειρήματα ως επαρκή. Τέλος, προκειμένου να καλύψει τις νομικές αδυναμίες που έχει να αντιμετωπίσει, ο Υπερείδης προβαίνει σε όλο το εύρος του λόγου σε διαρκή προσωπική επίθεση κατά του Αθηνογένη, χρησιμοποιώντας εναντίον του πάσης φύσεως κατηγορίες. Με τη μέθοδο τρόπο αυτή, που συνηθίζεται ακόμη και σήμερα, ιδίως όταν τα νομικά επιχειρήματα δεν είναι επαρκή, προσπαθεί να επηρεάσει σε ένα διαφορετικό επίπεδο, μερίδα των δικαστών, για τους οποίους δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι δεν ήταν τακτικοί δικαστές με τη σημερινή έννοια²⁶⁷, συνεπώς τέτοιου είδους πρακτικές ενδεχομένως να παρουσίαζαν

²⁶⁶ Υπό το πρίσμα της δημοκρατικής λειτουργίας των λαϊκών δημοκρατικών δικαστηρίων, όπου κάθε διάδικος μπορεί να μεταφέρει τη δική του ερμηνεία των νόμων, σε μία προσπάθεια να επικρατήσει η περισσότερο πειστική ερμηνεία, τα όρια των νόμων γίνονται συζητήσιμα και μεταβλητά. *Lanni A., Law and Justice in the Courts of Classical Athens*, οπ. παράπ., σελ. 69.

²⁶⁷ Το χαρακτηριστικό αυτό της έλλειψης εξειδίκευσης ή του «ερασιτεχνισμού» των δικαστών θεωρείτο από τους Αθηναίους ένδειξη δημοκρατικού ελέγχου και βασική αρχή του συστήματος, καθώς η εξειδίκευση στα νομικά αντιμετωπιζόταν ως ύποπτη. *Bers V. – Lanni A., An Introduction to the Athenian Legal System, “Athenian Law in its Democratic Context”*, organized by Adriaan Lanni and sponsored by Harvard University’s Center for Hellenic Studies, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>, σελ. 24. Ο Todd ασχολούμενος με την κοινωνική σύνθεση του σώματος των Αθηναίων δικαστών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, στην Αθήνα ενδεχομένως υπήρχαν δύο μικρές ξεχωριστές κοινωνικές τάξεις, οι πολύ πλούσιοι και οι αριστοκράτες που συγκροτούσαν τη μία τάξη και οι τεχνίτες και οι έμποροι – καταστηματάρχες που στελέχωναν την έτερη. Οι μικρές αυτές τάξεις συμμετείχαν δίπλα στην πολυπληθή τάξη των αγροτών – καλλιεργητών και των χωρικών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στα πλαίσια της στρωμάτωσης αυτής είχαν διαμορφωθεί ξεχωριστές ταξικές συνειδήσεις. Έτσι στην πράξη το κύριο σώμα από το οποίο προέρχονταν και οι δικαστές ήταν εκείνο των αγροτών – καλλιεργητών συμπεριλαμβανομένων και των χωρικών, χωρίς να

συγκριτικά μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα σε σχέση με την παρούσα εποχή. Έτσι είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο, ο Υπερείδης κατάφερε να παρουσιάσει έναν αρκετά αξιόμαχο λόγο, χωρίς τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, αλλά και το νομικό καθεστώς να αποδίδουν στον πελάτη του κάποιο είδος πλεονεκτήματος. Το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή ενώ ο Επικράτης βρίσκεται από την αφετηρία σε σαφώς δυσκολότερη θέση από τον Αθηνογένη, αλλά ο Υπερείδης ετοιμάζει ένα λόγο που με αρκετές πιθανότητες θα μπορούσε τουλάχιστον να δυσκολέψει τη φαινομενικά άνετη επικράτηση του Αθηνογένη, είναι που αναγκάζει τους σχολιαστές να θεωρήσουν το λόγο αυτό, ως μία μεγάλη επιτυχία του Αθηναίου ρήτορα.

είναι δυνατή η περαιτέρω διάκριση σε πολύ φτωχούς, σχετικά φτωχούς, σχετικά ευκατάστατους και αρκετά ευκατάστατους ή πλουσίους. Οι άνθρωποι αυτοί ασκούσαν τα δικαιώματά τους παθητικά υπό την έννοια, ότι χωρίς να είναι εκείνοι από τους οποίους προέρχονταν οι πολιτικοί αρχηγοί, είναι εκείνοι που ψήφιζαν. *Todd S.C.*, *Lady Chatterley's Lover and the Attic Orators : The Social Composition of the Athenian Jury*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 110 (1990), σελ. 169 – 170.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

I. ΠΡΟΟΙΜΙΟ.

Το 323 π.Χ. απεβίωσε στην Ασία ο Μ. Αλέξανδρος. Η είδηση του θανάτου του Μακεδόνα βασίλεα δημιούργησε νέα δεδομένα στην Αθήνα, καθώς η συγκυρία θεωρήθηκε ως η πλέον κατάλληλη προκειμένου η πόλη να ανακτήσει την πολιτική της ανεξαρτησία. Οι πολίτες θεώρησαν ότι με το θάνατο του Αλεξάνδρου, η Αθήνα θα μπορούσε και πάλι να αναλάβει τον ηγετικό ρόλο που από παλιά διαδραμάτιζε στην ελληνική πολιτική σκηνή²⁶⁸. Ο Υπερείδης την στιγμή εκείνη βρέθηκε επικεφαλής της αντιμακεδονικής παράταξης, αφού ο μέχρι τότε ηγέτης του συνασπισμού αυτού ρήτορας Δημοσθένης, είχε διαφύγει στην εξορία εξαιτίας της υπόθεσης των Αρπαλείων χρημάτων. Αυτό που τελικά αποφασίστηκε, ήταν η υποστήριξη της ιδέας για ένοπλο αγώνα εναντίον των Μακεδόνων. Εν συνεχεία, πρεσβείες εστάλησαν στις άλλες ανά την Ελλάδα πόλεις, με σκοπό να προσελκυστούν σύμμαχοι πρόθυμοι να συμμετάσχουν στις επιχειρήσεις. Οι πρεσβείες αυτές απέβησαν επιτυχής σε αρκετές πόλεις, κυρίως της νοτίου Ελλάδος, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας αξιόλογος αντιμακεδονικός συνασπισμός. Στην Αθήνα δημιουργήθηκε σημαντική στρατιωτική δύναμη, της οποίας η ηγεσία ανατέθηκε στο στρατηγό Λεωσθένη. Αν και ο έμπειρος πολιτικός Φωκίων διατύπωσε σφοδρές αντιρρήσεις για το εγχείρημα, οι απόψεις του δεν εισακούστηκαν²⁶⁹, διότι ο αθηναϊκός λαός επιθυμούσε σφοδρά την ένοπλη εξέγερση.

Κατά την πρώτη φάση των επιχειρήσεων, η έκβαση απέβη θετική για τον αντιμακεδονικό συνασπισμό, με τις δυνάμεις του Λεωσθένη να νικούν τις αντίστοιχες των Μακεδόνων, υπό την ηγεσία του Αντιπάτρου. Ο τελευταίος, αναγκάστηκε να οχυρωθεί στην Λαμία κάνοντας προτάσεις ειρήνης προς το Λεωσθένη, ο οποίος τις απέρριψε, ζητώντας την άνευ όρων παράδοση των Μακεδόνων. Επειδή οι δύο στρατηγοί δεν κατέληξαν σε συμφωνία, ξεκίνησε πολιορκία της Λαμίας από το

²⁶⁸ Συμφωνά με τον Mitchel, η μακεδονική πολιτική ανάμειξης και παρέμβασης σε θέματα που οι Αθηναίοι θεωρούσαν εσωτερικά, με αποκορύφωμα το ψήφισμα για την επιστροφή των εξορίστων και την υπόθεση του Αρπάλου, πυροδότησε τη συγκεκριμένη αντίδραση των Αθηναίων. *Mitchel F., Athens in the Age of Alexander, Greece & Rome, Second Series, Vol. 12, No. 2, Alexander the Great (Oct., 1965), σελ. 203.*

²⁶⁹ *Πλούταρχος, Φωκίων 22 – 23.*

συμμαχικό στρατό. Σε κάποια από τις συμπλοκές που ακολούθησαν και ενώ διαφαινόταν η τελική παράδοση της πόλης, καθώς η αντοχή των Μακεδόνων είχε καμφθεί, ο Λεωσθένης σκοτώθηκε²⁷⁰ και αντικαταστάθηκε από τον Αντίφιλο. Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε στις δυνάμεις των Μακεδόνων να ανασυνταχθούν και να δεχθούν ενισχύσεις από την Ασία. Το καλοκαίρι του 322 π.Χ. ο αριθμητικός συσχετισμός των δυνάμεων ήταν υπέρ των Μακεδόνων, με αποτέλεσμα στην οριστική μάχη που δόθηκε στην Κρανώνα, οι Αθηναίοι να ηττηθούν και ο συνασπισμός τους να διαλυθεί. Η ήττα των Αθηναίων στην Κρανώνα συμβολίζει τη λήξη της περιόδου κατά την οποία η Αθήνα διαδραμάτιζε ηγετικό ρόλο στα πολιτικά και κοινωνικά πράγματα της Ελλάδας. Μετά την ήττα, ο Αντίπατρος ευρισκόμενος σε απόλυτη θέση ισχύος, επέβαλε επαχθείς όρους στην πόλη. Ταυτόχρονα ο Δημοσθένης και ο Υπερείδης βρήκαν το θάνατο, ο πρώτος μεν αυτοκτονώντας για να μην παραδοθεί στους Μακεδόνες, ο δεύτερος δε εκτελέστηκε αφού βασανίστηκε από τον Αντίπατρο. Λίγο πριν την οριστική εξέλιξη των γεγονότων αυτών και στο χρονικό σημείο που ακολούθησε θάνατο του Λεωσθένη, πιθανώς την άνοιξη του 322 π.Χ.²⁷¹, ανατέθηκε στον Υπερείδη η εκφώνηση του επιτάφιου λόγου προς τιμήν των πεσόντων κατά το Λαμιακό πόλεμο.

Π. Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΦΗ ΚΑΙ Η ΕΚΦΩΝΗΣΗ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΛΟΓΩΝ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΩΝ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ ΩΣ ΕΘΙΜΟ.

Στον επιτάφιο του Περικλέους, ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι η δημόσια ταφή και η εκφώνηση του λόγου γίνονται σύμφωνα με τις επιταγές του «πατρίου νόμου». Η διατύπωση αυτή παραπέμπει στην ύπαρξη εθίμου, το οποίο επιτάσσει την ταφή των ανδρών που σκοτώνονται στον πόλεμο στο δημόσιο σήμα και παράλληλα την εκφώνηση επιταφίου λόγου προς τιμήν τους. Αν και ο Θουκυδίδης περιγράφει τη δημόσια ταφή ως προς το τυπικό υπό το οποίο εκτελούνταν η δραστηριότητα αυτή, προβληματική είναι η απάντηση στο ερώτημα σχετικά με το πότε δημιουργήθηκε το έθιμο αυτό. Ενώ η ύπαρξη του εθίμου δεν αμφισβητείται, υπό διερεύνηση τελεί ο χρονικός προσδιορισμός της γέννησης του εθίμου αυτού. Ο Διογένης Λαέρτιος στο βίο του Σόλωνα²⁷², αναφέρει ότι ο μεγάλος νομοθέτης ήταν εκείνος που καθιέρωσε τιμές προς νεκρούς των πολέμων, αλλά δε διευκρινίζει το είδος των τιμών. Ο

²⁷⁰ Διόδωρος Σικελιώτης, Βιβλιοθήκη Ιστορική, 18.13.4 – 6.

²⁷¹ Herrman J., Athenian Funeral Orations, Focus Publishing, Newburyport, 2004, σελ. 77.

²⁷² Διογένης Λαέρτιος, 1. 55 – 56.

Θουκυδίδης υποστηρίζει ότι οι νεκροί των πολέμων θάβονταν κάθε φορά στο δημόσιο σήμα, εκτός από αυτούς που έπεσαν στο Μαραθώνα, για τους οποίους ο τάφος έγινε στον τόπο της μάχης εξαιτίας της μεγάλης γεναιότητάς τους²⁷³. Από την ανάγνωση του αποσπάσματος, το αβίαστο συμπέρασμα που προκύπτει, είναι ότι κατά τη μάχη του Μαραθώνα, το έτος 490 π.Χ., το εν λόγω έθιμο ήταν σε πλήρη εξέλιξη και ισχύ, ώστε μόνο οι Μαραθωνομάχοι δεν ετάφησαν στον Κεραμεικό κατ' εξαίρεση. Όμως, τόσο οι νεκροί της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, όσο και οι νεκροί της μάχης των Πλαταιών, δηλαδή πεσόντες πολέμων μεταγενέστερης εποχής, ετάφησαν στον τόπο της μάχης και όχι στο δημόσιο σήμα²⁷⁴. Ο Πausανίας στην περιγραφή του δημοσίου σήματος της Αττικής, ενώ αναφέρει ότι οι πρώτοι Αθηναίοι που ενταφιάστηκαν στον Κεραμεικό είναι οι πεσόντες στη Θράκη, υπό τους στρατηγούς Λέαγρο και Σωφάνη, στη συνέχεια περιγράφει μνήμα πεσόντων στον πόλεμο εναντίον των Αιγινητών, που προηγείται ακόμα και των Περσικών πολέμων²⁷⁵, με αποτέλεσμα το ζήτημα να περιπλέκεται αντί να διευκρινίζεται. Ο Jacoby²⁷⁶ βασιζόμενος στο απόσπασμα του Πausανία, περί της πρώτης ταφής στο δημόσιο σήμα των πεσόντων στη Θράκη και εξετάζοντας περιστατικά ταφής πολεμιστών στον τόπο της μάχης, τόσο κατά την περίοδο που προηγήθηκε των Περσικών πολέμων, όσο και κατά την περίοδο που ακολούθησε τους πολέμους αυτούς, καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι το έθιμο της δημόσιας ταφής δεν είχε καθιερωθεί κατά την περίοδο των Περσικών πολέμων, πόσο μάλλον κατά την εποχή του Σόλωνα. Υποστηρίζει την άποψη ότι το έθιμο για την ταφή των νεκρών με δημόσια οργανωμένη τελετή καθιερώθηκε περίπου το 465 - 464 π.Χ., συνδέοντας μάλιστα τα γεγονότα που οδήγησαν στη δημιουργία του εθίμου, με στοιχεία πολιτικού αλλά και θρησκευτικού χαρακτήρα. Ο Herrman²⁷⁷ εκφράζει την παρόμοια άποψη, ότι το έθιμο καθιερώθηκε περίπου στο διάστημα από το 470 έως το 460 π.Χ. διαφοροποιούμενος ως προς την άποψη του Jacoby, στο σημείο που ο τελευταίος τάσσεται υπέρ της άποψης ότι η

²⁷³ Θουκυδίδης, 2.34.

²⁷⁴ Η ναυμαχία της Σαλαμίνας δόθηκε το 480 π.Χ. και οι νεκροί Έλληνες ετάφησαν στον τύμβο των Σαλαμινομάχων, μνημείο που σώζεται και σήμερα. Η μάχη των Πλαταιών δόθηκε το 479 π.Χ. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, οι νεκροί ενταφιάστηκαν στο πεδίο της μάχης, κατασκευάζοντας μνήματα ανά πόλεις. Οι Αθηναίοι νεκροί ετάφησαν όλοι μαζί σε πολυάνδριο. *Ηρόδοτος*, 9.85 – 86.

²⁷⁵ *Πausανίας*, Ελλάδος Περιήγησις, I.29.3 – 16.

²⁷⁶ *Jacoby F.*, *Patrios Nomos : State Burial in Athens and the Public Cemetery in the Kerameikos*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 64 (1944), σελ. 37 – 66.

²⁷⁷ *Herrman J.*, *Athenian Funeral Orations*, *οπ. παραπ*, σελ. 2 – 4.

διαδικασία τελούνταν συγκεκριμένη ημέρα του χρόνου. Ο Usher²⁷⁸, αναφερόμενος στο ζήτημα της εκφώνησης του πρώτου επιταφίου λόγου, καταθέτει την άποψη ότι αν και ο εντοπισμός του πρώτου επιταφίου δεν είναι δυνατός, όμως η ανάπτυξη του είδους των λόγων αυτών, μπορεί να εντοπιστεί στην πρόμη εποχή ανάπτυξης της ρητορικής τέχνης και συγκεκριμένα στην περίοδο που προηγήθηκε της ανάπτυξης της ρητορικής τέχνης στη Σικελία, καθώς το θεματικό περιεχόμενο των λόγων αυτών είχε διαμορφωθεί από πολύ νωρίς.

Παρά το γεγονός ότι τα διασωθέντα στοιχεία είναι αντιφατικά, καθιστώντας δυσχερή τον ακριβή εντοπισμό της αφετηρίας του εθίμου της δημόσιας ταφής και της εκφώνησης των επιταφίων λόγων, είναι αδιαμφισβήτητο ότι η ισχύς του είναι τόσο μεγάλη, ώστε όχι μόνο επιβάλλει την τέλεση της ταφής με συγκεκριμένο τυπικό, αλλά στην πραγματικότητα, η παράδοση επιβάλλει και τη σύνταξη του υπό εκφώνηση λόγου με συγκεκριμένη διάρθρωση. Όλοι οι σωζόμενοι επιτάφιοι λόγοι, αν και παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορές εμφανίζουν μία κοινή θεματολογία. Εκκινούν από ένα προοίμιο, προχωρούν με το τμήμα του επαίνου, συνεχίζουν με το τμήμα της «παραμυθίας» και κλείνουν με τον επίλογο, με εξαίρεση τον επιτάφιο του Υπερείδη, όπου το αντίστοιχο τμήμα του επιλόγου δε διασώθηκε. Δεν είναι τυχαίο ότι τόσο στον επιτάφιο του Υπερείδη όσο και σε εκείνον του Θουκυδίδη, αλλά και στον αποδιδόμενο στο Λυσία, γίνεται ειδική μνεία στη σημασία που αποδίδουν οι Αθηναίοι στην υποταγή στους νόμους. Το γεγονός είναι ιδιαίτερος σημαντικό, διότι όπως σημειώνει ο Harris, αντικατοπτρίζει μία από της πιο σημαντικές αξίες της πολιτικής ιδεολογίας της αθηναϊκής δημοκρατίας, την οποία η Αθηναίοι αποδέχονταν ανεπιφύλακτα χωρίς να θεωρούν ότι αντιτίθεται στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας²⁷⁹.

Αν και η μορφή των επιταφίων λόγων είναι κατά κάποιο τρόπο τυποποιημένη και όπως ειπώθηκε, όλοι οι λόγοι του είδους αυτού ακολουθούν συγκεκριμένη θεματική, ο επιτάφιος λόγος του Υπερείδη θεωρείται και είναι μία εξαιρετική περίπτωση επιταφίου λόγου. Η αιτία είναι ότι, παρά το γεγονός πως ακολουθείται η τυπική διάρθρωση των επιταφίων λόγων, ο Υπερείδης διαφοροποιεί με πρωτότυπο τρόπο το περιεχόμενο των επιμέρους κεφαλαίων, χωρίς να λησμονεί την πατριωτική χροιά που οφείλει να έχει ένας επιτάφιος λόγος. Στα πλαίσια αυτά ο Υπερείδης δεν αποφεύγει να αναφερθεί, έστω και περιληπτικά στο ένδοξο παρελθόν της πόλης, ούτε

²⁷⁸ Usher S., *Greek Oratory, Tradition and Originality*, σπ.παραπ., σελ. 348 – 349.

²⁷⁹ Harris E.M., *The Rule of Law in Athenian Democracy, Reflections on the Judicial Oath*, σπ. παραπ., σελ. 55 – 56.

παραλείπει να τονίσει την ιδιαίτερη καταγωγή των Αθηναίων πολιτών που θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως αυτόχθονες²⁸⁰. Επιπλέον, επιθυμώντας να τονώσει το πολιτικό και στρατιωτικό φρόνημα της πόλης, με επιμέλεια παρουσιάζει τους πεσόντες να έχουν εκτεθεί στους κινδύνους ενσυνείδητα και με τη θέλησή τους²⁸¹, ιδέα που καλλιεργείται έντονα και στον επιτάφιο του Περικλέους.

Σε αντίθεση με τους άλλους επιταφίους λόγους που έχουν διασωθεί, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στα γεγονότα του ιστορικού παρελθόντος της Αθήνας, στον επιτάφιο του Υπερείδη το ενδιαφέρον εστιάζεται στα πρόσφατα πολεμικά γεγονότα, δίνοντας μάλιστα πλήθος ιστορικών πληροφοριών για τα τεκταινόμενα της εποχής. Επιπλέον, ο λόγος αναφέρεται ονομαστικά στο στρατηγό Λεωσθένη, στον οποίο επί της ουσίας είναι αφιερωμένος, καθιστώντας τον το κεντρικό πρόσωπο του επιταφίου, εγκωμιάζοντας σε όλη την έκταση του λόγου τη δράση και τη γεναιότητά του, ενώ στους επιταφίους λόγους των άλλων συγγραφέων, δεν γίνεται αναφορά ούτε στα ονόματα των πεσόντων, ούτε σε εκείνα των στρατηγών, ούτε στα επιμέρους

²⁸⁰ *Υπερείδης*, *Επιτάφιος*, 6 – 7. Η έννοια της αυτόχθονης καταγωγής του αθηναϊκού πληθυσμού, συνδεόταν με πολιτικές και ιδεολογικές παραμέτρους. Το αυτόχθονο στοιχείο τροφοδοτούσε μία αντίληψη περί της ανωτερότητας του αθηναϊκού πολιτισμού, καθώς οι Αθηναίοι θεωρούσαν, ότι ο λαός τους που ζούσε από την αρχή στον ίδιο τόπο και δεν είχε μετοικήσει σε αυτόν, είχε την άνεση να αναπτύξει ανώτερες πολιτισμικές αξίες. Επιπλέον πίστευαν ότι, η ιδέα της αυτόχθονης καταγωγής αιτιολογούσε το ζήλο τους για ελευθερία και δικαιοσύνη, με αποτέλεσμα η καλλιέργεια των αρετών αυτών, να προκαλεί την ανάγκη όλων των ελληνικών πόλεων να καταφεύγουν προς την Αθήνα για την επίλυση των διαφορών τους ή για προστασία από εξωτερικούς κινδύνους. Παράλληλα η ιδέα της αυτόχθονης καταγωγής, δημιουργούσε ένα αίσθημα ισότητας μεταξύ των πολιτών, καθώς η ευγενική καταγωγή αποτελούσε προνόμιο όχι μόνο μερικών, αλλά όλων ανεξαιρέτως των πολιτών. Για τα θέματα αυτά αναλυτικότερα, βλ. *Rosivach V.J.*, *Autochthony and the Athenians*, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 37, No. 2 (1987), σελ. 294 – 306.

²⁸¹ *Υπερείδης*, *Επιτάφιος*, 23 – 24. Ορθώς επισημαίνεται, ότι η ιδέα αυτή εκφράζεται και στο μοναδικό σωζόμενο απόσπασμα από τον Κυθνιακό λόγο του Υπερείδη (απ. 30), όπου ο Υπερείδης αναφέρει «Οι θρασεείς άνθρωποι κάνουν τα πάντα χωρίς λογική. Οι θαρραλέοι, αντίθετα, αντιμετωπίζουν τους κινδύνους που συναντούν με λογική και χωρίς να ταραάζονται.» (μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου). *Balot R.*, *Courage in the Democratic Polis*, *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 54, No. 2 (Dec., 2004), σελ. 414.

κατορθώματά τους²⁸². Η περιγραφή δε της υποδοχής του Λεωσθένη στον κάτω κόσμο²⁸³ δεν συναντάται σε κανένα άλλο επιτάφιο λόγο. Οι καινοτομίες αυτές θεωρούνται ικανές για να διακρίνουν τον επιτάφιο λόγο του Υπερείδη από τους αντίστοιχους λόγους των άλλων συγγραφέων²⁸⁴. Ο Hesk υποστηρίζει ότι ο λόγος του Υπερείδη, με επιδεξιότητα ισορροπεί ανάμεσα στην προβολή της συλλογικής ιδεολογίας και στην στοχευμένη επιλογή του συγγραφέα να μνημονεύσει ένα μεμονωμένο άτομο, με αποτέλεσμα η τυπολογία και η ανάλυση να αποτυγχάνουν να περιβάλλουν τους συγκεκριμένους στόχους και τις συγκεκριμένες περιστάσεις που επηρεάζουν ένα λόγο²⁸⁵.

III. ΤΟ ΕΘΙΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΣΤΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΗΤΤΗΜΕΝΩΝ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΟΤΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΝΙΚΗΤΕΣ.

Ένα ζήτημα που βρίσκεται σε δεύτερο πλάνο, όμως υποβόσκει στο κείμενο του Επιταφίου λόγου του Υπερείδη, σχετίζεται με το φόβο για τη μεταχείριση των ηττημένων που προκύπτουν από τις συγκρούσεις με τους Μακεδόνες. Ο Υπερείδης κάνει λόγο για το θέμα αυτό σε διάφορα σημεία του λόγου του, τονίζοντας τη σκληρή μεταχείριση που τυγχάνουν οι άμαχοι που υποτάσσονται στους Μακεδόνες²⁸⁶, με αποτέλεσμα ο προβληματισμός αυτός να παρουσιάζει ενδιαφέρον από τη σκοπιά του δικαίου. Ο Υπερείδης δεν αναφέρεται τόσο στη μεταχείριση των ηττημένων οπλιτών

²⁸² Η σύγκριση με τον Επιτάφιο του Περικλέους στο σημείο αυτό καθιστά εμφανή τη διάκριση αυτή, καθώς όπως επισημαίνει ο Bosworth, στον επιτάφιο που εκφώνησε ο Περικλής, η ίδια η συλλογικότητα της πόλης βρίσκεται στο επίκεντρο του επαίνου, ο οποίος απευθύνεται στην πραγματικότητα προς τους ακροατές του λόγου, σε αντίθεση ότι συμβαίνει στον επιτάφιο του Υπερείδη, όπου ο έπαινος απευθύνεται αποκλειστικά στο Λεωσθένη και στους πεσόντες. *Bosworth A. B., The Historical Context of Thucydides' Funeral Oration, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 120 (2000), σελ. 4 – 5.* Σύμφωνα με τον Sullivan, η επιλογή αυτή του Υπερείδη να επικεντρώσει το ενδιαφέρον στο Λεωσθένη και στα συγκεκριμένα γεγονότα, στοχεύει στην ενδυνάμωση της συλλογικής συνείδησης και της συναίνεσης του Αθηναϊκού λαού. *Sullivan D.L., The Epideictic Character of Rhetorical Criticism, Rhetoric Review, Vol. 11, No. 2 (Spring, 1993), σελ. 340.*

²⁸³ *Υπερείδης, Επιτάφιος, 35 – 40.*

²⁸⁴ Βλ. Ενδ. *Herrman J., Athenian Funeral Orations, οπ. παραπ., σελ. 7 – 8 και 77 – 78, Usher S., Greek Oratory, Tradition and Originality, οπ. παραπ., σελ. 335 – 337 και Worthington I., Greek Orators II, Aris & Phillips LTD, Warminster, 1999, σελ. 34 – 36.*

²⁸⁵ *Hesk J., Types of oratory, στο Gunderson E., The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, σελ. 158.*

²⁸⁶ *Υπερείδης, Επιτάφιος, 20, 27.*

μετά από τη μάχη, αλλά στη τύχη του αμάχου πληθυσμού που έπεφτε στα χέρια των αντιπάλων, όταν ο στρατός της πόλης ηττάτο από τους Μακεδόνες. Δεν είναι καθόλου τυχαία η ονομαστική αναφορά στην άλωση της πόλης της Θήβας, καθώς και στη μεταχείριση των πολιτών της²⁸⁷, επειδή αντικατοπτρίζει το φόβο που είχε εισχωρήσει στη σκέψη όλων όσων επιθυμούσαν να αντιπαρατεθούν στους Μακεδόνες. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του Αρριανού, «αυτή η συμφορά πανικόβαλε τους υπόλοιπους Έλληνες όσο κι αυτούς που την έζησαν, γιατί η πόλη που καταστράφηκε ήταν μεγάλη αλλά και γιατί έγινε τόσο γρήγορα που δεν το περίμεναν ούτε οι νικητές ούτε οι νικημένοι»²⁸⁸.

Λόγω του γεγονότος ότι οι Έλληνες δεν είχαν ενιαία κρατική υπόσταση και ήταν διαιρεμένοι σε πόλεις – κράτη με ποικίλα καθεστώτα και διαφορετικά νομικά συστήματα η κάθε μία, οι σχέσεις μεταξύ των κρατιδίων αυτών καθορίζονταν είτε από τις μεταξύ τους συνθήκες και συμφωνίες, είτε μέσω του εθιμικού δικαίου. Τα σχετιζόμενα με τη μεταχείριση των αιχμαλώτων πολέμου ανήκουν στην τελευταία αυτή κατηγορία, καθώς οι τύχες τους καθορίζονταν από ένα σκληρό άγραφο νόμο των Ελλήνων, σύμφωνα με τον οποίο ο νικητής καθορίζει ελεύθερα τη μοίρα του ηττημένου²⁸⁹. Σε περιπτώσεις οικιοθελούς παράδοσης, οι παραδοθέντες υπόκεινται σε

²⁸⁷ *Υπερείδης*, *Επιτάφιος*, 17. Το 335 π.Χ. στο άκουσμα της ψευδούς είδησης του θανάτου του Αλεξάνδρου, ο οποίος την περίοδο εκείνη βρισκόταν σε εκστρατεία στην Ιλλυρία, οι ελληνικές πόλεις του νότου αποφάσισαν να εξεγερθούν. Οι Θηβαίοι αφού κατάφεραν με τέχνασμα να απομακρύνουν τους αρχηγούς της μακεδονικής φρουράς από την Καδμεία, τους σκότωσαν και άρχισαν να πολιορκούν τη φρουρά. Ο Αλέξανδρος, θεωρώντας ότι η καταστολή της εξέγερσης ήταν υψίστης σημασίας καθώς με κάθε τρόπο έπρεπε να αποτραπεί η γενίκευση των κινητοποιήσεων, κινήθηκε αστραπιαία και οδήγησε το στρατό του στα τείχη της Θήβας. Αν και επιθυμούσε την παράδοση και όχι την κατάληψη της πόλης, η αδιαπραγμάτευτη στάση των Θηβαίων, οδήγησε τους δύο στρατούς στη σύγκρουση, με αποτέλεσμα την κατά κράτος νίκη των Μακεδόνων. (*Αρριανός*, Α 7). Τη νίκη ακολούθησε η μαζική σφαγή του θηβαϊκού πληθυσμού, ενώ στη συνέχεια ο Αλέξανδρος ανέθεσε στους συμμάχους που συμμετείχαν στη άλωση, να ορίσουν την τύχη των ηττημένων. Η απόφαση ήταν «... να εγκαταστήσουν φρουρά στην Καδμεία, να κατασκάψουν την πόλη και να μοιραστούν την ύπαιθρο, εκτός από τη γη που ανήκε στα ιερά. Αποφάσισαν ακόμα να εξανδραποδίσουν όλους τους Θηβαίους, μαζί με τα γυναικόπαιδα, εκτός από τους ιερείς, τις ιέρειες, τους παλιούς φίλους από φιλοξενία του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου και τους πρόξενους των Μακεδόνων», (*Αρριανός*, Α 9, μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου)

²⁸⁸ *Αρριανός*, Α 8, μτφ. Φιλολογική ομάδα Κάκτου.

²⁸⁹ *Γιαρένης Ε.Α.*, *Δίκαιο του πολέμου και Στρατιωτικό Ποινικό Δίκαιο*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009, σελ. 295. Βλ. και *Πλάτων*, *Νόμοι*, 625 Ε – 626 Β, «... αν το καλοπροσέξεις μάλιστα, θα διαπιστώσεις και μόνος σου ότι ο νομοθέτης των Κρητών τον πόλεμον είχε κατά νουν, όταν καθόριζε

ευμενέστερη αντιμετώπιση από τους νικητές, στα πλαίσια της λειτουργίας της ικεσίας, αν και κατά τη διάρκεια μακροχρόνιων συγκρούσεων (λ.χ. πελοποννησιακός πόλεμος) σημειώνονται περιπτώσεις όπου διαπιστώνεται παρέκκλιση από τον κανόνα αυτό. Η διαρκής επίκληση ενός «κοινού νόμου των Ελλήνων»²⁹⁰, που απαιτεί την ήπια μεταχείριση Ελλήνων από Έλληνες, παραπέμπει επίσης στο εθιμικό δίκαιο, όμως δεν εξασφαλίζει την εφαρμογή του. Εν τέλει η αντιμετώπιση των αιχμαλώτων όπως ορθά έχει επισημανθεί δεν εξαρτάται μόνο από το εθιμικό δίκαιο αλλά και από τις πολιτικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούσαν τους εκάστοτε νικητές²⁹¹, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να εφαρμόζουν το δίκαιο του ισχυροτέρου. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και στην υπό εξέταση περίπτωση καθώς ορθά υποστηρίζεται²⁹² ότι ο σκοπός του Αλεξάνδρου για την επιβολή της εξοντωτικής τιμωρίας, ήταν η πρόθεσή του να εμποδίσει την ανυποταξία των Ελλήνων χρησιμοποιώντας τη μεταχείριση των Θηβαίων ως προειδοποίηση για τις υπόλοιπες πόλεις. Άλλωστε η Αθήνα έτυχε επιεικούς αντιμετώπισης τόσο από το Φίλιππο μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, όσο και από τον Αλέξανδρο μετά την άλωση της Θήβας²⁹³, αν και είχε συμμετάσχει και στις δύο περιπτώσεις με ενέργειες εχθρικές προς τους Μακεδόνες, είτε λόγω σεβασμού προς την πόλη, είτε επειδή ο Αλέξανδρος δεν επιθυμούσε να δημιουργήσει περισσότερη δυσαρέσκεια αποχωρώντας για την Ασία. Για το λόγο αυτό ο Υπερείδης, αν και αναφέρεται στην αλαζονική και προσβλητική πλευρά των Μακεδόνων δεν αναφέρει συγκεκριμένα παραδείγματα τέτοιας συμπεριφοράς προς

τα θέσμια που διέπουν τον δημόσιο και τον ιδιωτικό μας βίο, και σύμφωνα με αυτά μας όρισε να φυλάττωμε τους νόμους, δηλαδή ότι κανείς ποτέ δεν μπορεί να έχει ωφέλειαν από τα άλλα – την περιουσίαν και τις επιχειρήσεις του – αν δεν είναι άξιος να τα διατηρεί πολεμώντας, δεδομένου ότι τα αγαθά των νικωμένων περιέρχονται στους νικητάς ...», μτφ. Κων. Φύλλιπα, εκδ. Πάπυρος.

²⁹⁰ *Θουκυδίδης*, 1.32 – 43, 3.59, 3.66, – 67, 4.97.

²⁹¹ *Γιαρένης Ε.Α.*, Δίκαιο του πολέμου και Στρατιωτικό Ποινικό Δίκαιο, οπ. παραπ., σελ. 301 και *Παναγόπουλος Α.*, *Αιχμάλωτοι, Όμηροι, Εξόριστοι, Φυγάδες και Πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό Πόλεμο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002, σελ. 20.

²⁹² *Γκαφούροφ Β. – Τσιμπουκίδης Δ.*, Αλέξανδρος ο Μακεδών και η Ανατολή, Παπαδήμα, Αθήνα 1997, σελ. 147.

²⁹³ Αν και οι Αθηναίοι είχαν βοηθήσει τους Θηβαίους προμηθεύοντάς τους με όπλα, ο Αλέξανδρος με γράμμα ζήτησε να του εκδώσουν τους οπαδούς του Δημοσθένη και του Λυκούργου, καθώς και τον Υπερείδη, τον Πολύευκτο, το Χάρητα, το Χαρίδημο, τον Εφιάλτη, το Διότιμο και το Μοιροκλή. Οι Αθηναίοι αρνήθηκαν και έστειλαν πρεσβεία στον Αλέξανδρο ζητώντας να τους συγχωρήσει. Εκείνος δεν επέμεινε στην πρώτη απόφασή του, αλλά τους διέταξε να εγκαταλείψει την πόλη μόνο ο Χαρίδημος. *Αρριανός*, Α 10.

τους Αθηναίους, περιοριζόμενος στην υπόμνηση της υποχρέωσης να αποδίδονται τιμές ηρώων προς τους «δούλους» του Μακεδόνα βασιλιά²⁹⁴.

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ.

Ο επιτάφιος λόγος που εκφωνήθηκε από τον Υπερείδη²⁹⁵, είναι ο ένας από τους πέντε αντίστοιχους λόγους που διασώθηκαν μέχρι τη σημερινή εποχή. Οι άλλοι επιτάφιοι λόγοι είναι οι εξής : Ο επιτάφιος λόγος που διασώζεται από το Θουκυδίδη²⁹⁶ στα πλαίσια καταγραφής των σπουδαιότερων λόγων που εκφωνήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού και αποδίδεται στον Περικλή, προς τιμήν των νεκρών του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου (427 π.Χ.), ο επιτάφιος του Λυσία για τους νεκρούς του Κορινθιακού πολέμου (395 π.Χ.), ο επιτάφιος του Δημοσθένη για τους νεκρούς της μάχης στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.) και ο επιτάφιος του Πλάτωνα στο διάλογο «Μενέξενος» ο οποίος όμως είναι εικονικός, διακατέχεται από σκωπτικό πνεύμα και δεν εκφωνήθηκε. Από τους επιταφίους αυτούς λόγους, μόνο για τον επιτάφιο του Υπερείδη είναι ομόφωνη η άποψη ότι αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο επιτάφιο που πράγματι εκφωνήθηκε από τον ίδιο το συγγραφέα που τον έγραψε. Ο αποδιδόμενος από το Θουκυδίδη στον Περικλή, εκφωνήθηκε μεν από το μεγάλο πολιτικό, όχι όμως κατά το ακριβές περιεχόμενο του κειμένου που προβάλλει ο Αθηναίος ιστορικός, ο οποίος είναι στην πραγματικότητα ο συγγραφέας του λόγου αυτού και όχι ο Περικλής. Ο Λυσίας ήταν μέτοικος και δεν θα μπορούσε να εκφωνήσει επιτάφιο λόγο, ενώ για τον επιτάφιο του Δημοσθένη υπάρχουν αμφιβολίες ως προς το αν πρόκειται για γνήσιο έργο του μεγάλου ρήτορα ή αν ο λόγος είναι νόθος²⁹⁷.

Ο επιτάφιος του Υπερείδη, αποτελεί το λόγο εκείνο με τον οποίον ο Αθηναίος ρήτορας συνέθεσε ένα από τα πιο όμορφα έργα του, φτάνοντας στο αποκορύφωμα

²⁹⁴ *Υπερείδης*, Επιτάφιος, 21. Ο Υπερείδης στο σημείο αυτό μάλλον αναφέρεται στη λατρεία του Ηφαιστίωνα ως ήρωα. Βλ. *Αρριανός*, Z 14, 23 και *Treves P.*, Hyperides and the Cult of Hephaestion, *The Classical Review*, Vol. 53, No. 2 (May, 1939), σελ. 56 – 57.

²⁹⁵ Το γεγονός της εκφώνησης του λόγου από τον Υπερείδη επιβεβαιώνεται από το Διόδωρο (*Διόδωρος Σικελιώτης*, Βιβλιοθήκη Ιστορική, 18.13.5), τον Πλούταρχο (*Πλούταρχος*, Βίοι των δέκα ρητόρων, 849 f) και από το Λογγίνο (Περί ύψους, 34, 2).

²⁹⁶ *Θουκυδίδης*, 2.34 – 47.

²⁹⁷ *Worthington I.*, *Greek Orators II*, Dinarchus – Hyperides, οπ. παραπ., σελ. 35.

της τέχνης του. Έχει υποστηριχθεί²⁹⁸, όχι άδικα, ότι με την εκφώνηση του επιταφίου αυτού λόγου, όχι μόνο σηματοδοτείται το τέλος της Αθήνας ως μεγάλης δύναμης, αλλά και το τέλος της περιόδου ακμής της αττικής ρητορικής τέχνης, καθώς στους αιώνες που ακολούθησαν η ρητορική δεν έφτασε ποτέ στα ίδια επίπεδα τελειότητας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο Υπερείδης υπήρξε χαρισματική προσωπικότητα. Αδιαμφισβήτητα κατείχε σπουδαίες ρητορικές ικανότητες, οι οποίες όμως δεν μπορούν να εκτιμηθούν σε πλήρη έκταση λόγω του γεγονότος ότι σώθηκε μικρό μέρος από το έργο του. Το προσόν της ευχέρειας λόγου σε συνδυασμό με την προσωπική του ιδιοσυγκρασία, του έδωσαν τη δυνατότητα να αναπτύξει τη δράση του τόσο στο είδος της λογογραφίας, όσο και στο πεδίο της ενεργούς ανάμειξης με τα πολιτικά πράγματα. Σε αντίθεση με το Δημοσθένη, ο οποίος προτίμησε να εγκαταλείψει τη λογογραφία όταν ασχολήθηκε με την πολιτική, ο Υπερείδης επέλεξε να ασκήσει παράλληλα και τις δύο δραστηριότητες. Έτσι, πεδίο δράσης του ρήτορα κατέστησαν εξίσου τα δικαστήρια και η Εκκλησία του Δήμου. Αν και η διαρκής τριβή με τα δικαστήρια δεν αποτελούσε ευυπόληπτη ενασχόληση για την αθηναϊκή κοινωνία του 4^{ου} π.Χ. αι., το γεγονός αυτό δεν απέτρεψε τον Υπερείδη από το συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Υπηρέτησε την επιθυμία του να ασχολείται με τη νομική έκφανση πάσης φύσεως υποθέσεων από δύο επίπεδα, είτε συγγράφοντας δικανικούς λόγους για λογαριασμό άλλων προσώπων, είτε συμμετέχοντας ο ίδιος στις δίκες, με αυτοπρόσωπη παρουσία. Η αμφίβολη ποιότητα των χαρακτήρων που μπορεί ζητούσαν τη συνδρομή του Υπερείδη, το είδος της διαφοράς και το ενδεχομένως χαμηλό επίπεδο της εκάστοτε αντιδικίας, δεν αποτελούσαν παράγοντες ανάσχεσης για την ανάληψη αντιστοίχων υποθέσεων από τον Υπερείδη, ο οποίος μάλιστα διακρίθηκε σε τέτοιου είδους υποθέσεις.

Οι λόγοι του Υπερείδη παρέχουν πολλές πληροφορίες για το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης κατά την εποχή που έδρασε ο ρήτορας, καθώς και λεπτομέρειες για τον τρόπο λειτουργίας των δικαστηρίων. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη διαχείριση των εντυπώσεων που δημιουργούνται στους δικαστές και μεγάλη επιμέλεια παρατηρείται προς την προσπάθεια να ελεγχθούν οι εντυπώσεις αυτές. Η εν λόγω διαπίστωση, καθιστά την παρουσία λαϊκών δικαστών, σε συνάρτηση με τον τρόπο που αυτοί προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν όσα συμβαίνουν ενώπιόν τους,

²⁹⁸ Connor W.R., Greek Orations, Lysias, Isocrates, Demosthenes, Aeschines Hyperides, The University of Michigan Press, 1977, σελ. 210.

κομβικό κομμάτι της διαδικασίας. Η παράμετρος αυτή συνυπάρχει, όπως έχει επισημανθεί σε αρκετά σημεία της παρούσας εργασίας, με την απουσία δικονομικών κανόνων, την ανυπαρξία αρχών που να επιτρέπουν την ιεράρχηση των νομικών διατάξεων και την έλλειψη ορισμών των αξιοποιώνων πράξεων, γεγονότα που διαφοροποιούν το νομικό σύστημα της εποχής από τα αντίστοιχα σύγχρονα. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν ένα συνονθύλευμα νόμων χωρίς καμία μεθοδολογία, τους οποίους μάλιστα νόμους μπορούσαν οι δικαστές να αγνοούν κατά βούληση, αν δεν τους θεωρούσαν σχετικούς με την εκάστοτε υπόθεση. Όπως ορθώς επισημαίνει ο Wolff οι Αθηναίοι είχαν νομικό σύστημα, αν και διαφορετικό από εκείνο που αντιλαμβάνεται κάποιος σήμερα, το οποίο όχι μόνο το αναγνώριζαν, αλλά και το σέβονταν ως τέτοιο²⁹⁹.

Στο επίπεδο της πολιτικής δραστηριότητας, ο Υπερείδης υπήρξε αντίστοιχα κινητικός. Η παρουσία του ως επιφανές μέλος του αντιμακεδονικού συνασπισμού και τελικά ως ηγέτης της παράταξης αυτής συνοδεύτηκε από σημαντικά γεγονότα της αθηναϊκής πολιτικής ιστορίας και συνδυάστηκε με το τέλος της περιόδου κατά την οποία η Αθήνα αποτελούσε πρώτου μεγέθους δύναμη του αρχαίου κόσμου. Αν και δε σώζονται αποσπάσματα από συμβουλευτικούς λόγους του Υπερείδη, είναι απολύτως βέβαιο ότι είχε παρουσιαστεί ενώπιον της λαϊκής συνέλευσης των Αθηναίων, είτε για να προτείνει κάποια ψηφίσματα είτε για να αποτρέψει τη ψήφιση των προτάσεων των πολιτικών του αντιπάλων. Οι σωζόμενοι τίτλοι κάποιων εκ των έργων του³⁰⁰, μας επιτρέπουν να αποδεχθούμε με ασφάλεια την άποψη αυτή ως πραγματικό γεγονός. Άλλωστε η συμμετοχή του Υπερείδη στη δίκη εναντίον του Δημοσθένη για την υπόθεση των αρπαλείων χρημάτων έχει αμιγώς πολιτική χροιά. Αν και ο σωζόμενος λόγος εκφωνήθηκε στο δικαστήριο και όχι στην Εκκλησία του Δήμου, είναι σαφές ότι αποτελεί κείμενο γραμμένο με πολιτική σκοπιμότητα και δεν εντάσσεται στη λογογραφική δράση του Υπερείδη. Τα ανωτέρω ισχύουν και για το λόγο «Κατά Φιλίππιδου», ο οποίος ακόμα και αν δεν εκφωνήθηκε από τον ίδιο το ρήτορα, είναι γραμμένος από τον Υπερείδη στα πλαίσια της πολιτικής του δραστηριότητας, παρά το γεγονός ότι απαγγέλθηκε στο δικαστήριο. Στους υπόλοιπους σωζόμενους λόγους του Αθηναίου ρήτορα, αν και η φύση των υποθέσεων στις οποίες αναφέρονται οι λόγοι

²⁹⁹ Wolff H.J., Demosthenes als Advokat, Funktionen und methoden des Prozesspraktikers im Klassischen Athen, οπ. παραπ., σελ. 94 – 95.

³⁰⁰ Ενδ. Απόσπασμα 52 ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ, Απόσπασμα 55 ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΡΙΗΡΩΝ, Απόσπασμα 56 ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ ΤΩΝ ΤΥΡΡΗΝΩΝ.

δεν είναι πολιτική, παρατηρείται μία τάση να εισαχθούν από τον Υπερείδη πολιτικές προεκτάσεις στην αντιμετώπιση των υποθέσεων αυτών. Παρά το γεγονός ότι για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα καθεμιάς από αυτές τις υποθέσεις, αντλούνται πληροφορίες μόνο από τα αποσπάσματα των λόγων του Υπερείδη χωρίς να σώζονται οι ειδικότερες θέσεις των αντιδίκων, η προσπάθεια του Υπερείδη να εισάγει πολιτικά στοιχεία, ίσως να σηματοδοτεί είτε μία ενσυνείδητη προσπάθεια του ρήτορα να πολιτικοποιούνται ακόμα και οι ιδιωτικές υποθέσεις, είτε μία αδυναμία του Υπερείδη να ισορροπήσει ανάμεσα στις δύο ιδιότητες που τον χαρακτήριζαν, εκείνη του λογογράφου και εκείνη του ρήτορα. Δεν αποκλείεται πάντως, η συγκεκριμένη στάση να τηρείται απλώς και μόνο για λόγους εντυπωσιασμού. Σε κάθε περίπτωση για το θέμα αυτό, ασφαλέστερα συμπεράσματα θα μπορούσαν να εξαχθούν, εφόσον σωζόταν μεγαλύτερο δείγμα από το έργο του Υπερείδη.

Ως ρήτορας, ο Υπερείδης ταξινομήθηκε μεταξύ των κορυφαίων από τα αρχαία χρόνια. Τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το έργο του είναι ιδιαίτερα και σε μεγάλο βαθμό πρωτότυπα για την εποχή. Ο λόγος του είναι ζωηρός και ταυτόχρονα σαφής, οι αφηγήσεις του άμεσες και απλές, ενώ χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσεται αβίαστα η επιχειρηματολογία παραπέμποντας σε ένα ανεπιτήδευτο ύφος. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Υπερείδης έχει πολλές ομοιότητες με την καθομιλουμένη, το γεγονός δε ότι συχνά αντλεί στοιχεία από την κωμωδία καθιστά το λόγο του ακόμα πιο άμεσο. Η ικανότητά του να δημιουργεί κατανοητά επιχειρήματα και να σκιαγραφεί επιτυχώς τους εκάστοτε χαρακτήρες, αποτελεί ένα επιπλέον προσόν. Τα χαρακτηριστικά αυτά θα επαρκούσαν και στη σύγχρονη εποχή προκειμένου να καθιερώσουν τον οποιονδήποτε ομιλητή ως έναν από τους κορυφαίους, καθώς ο ταυτόχρονα ουσιώδης, σαφής, ρέων, ζωντανός, απλός και άμεσος λόγος δεν είναι εφόδιο που βρίσκεται στον καθένα. Η μεγάλη όμως ρητορική αξία του Υπερείδη δεν φαίνεται μόνο από τα στοιχεία αυτά, αλλά και από το γεγονός ότι είχε τη δυνατότητα να μιλήσει εξίσου κατάλληλα και πειστικά είτε αναφερόταν στο μυροπωλείο του Αθηνογένη, είτε στο ζήτημα των χρημάτων του Αρφάλου. Η ποικιλία των θεμάτων που μπορούσε να χειριστεί με την ίδια άνεση είναι που τον κατατάσσει στο ανώτερο επίπεδο. Απόδειξη γι' αυτό, δεν αποτελεί τόσο το γεγονός ότι υπερίσχυσε του Δημοσθένη στη δίκη του τελευταίου για τα αρπάγια χρήματα, με δεδομένο ότι αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στην πολιτική συγκυρία, όσο το γεγονός ότι κατάφερε να πρωτοτυπήσει στη συγγραφή του Επιταφίου λόγου του μεταβάλλοντας τελείως το προσωπικό του ύφος, αν και το είδος των επιταφίων λόγων θεωρείτο από καιρό τυποποιημένο και απρόσφορο για καινούργια πράγματα. Δεν είναι τυχαίο ότι οι καινοτομίες που χρησιμοποίησε ο Υπερείδης στον Επιτάφιο λόγο του, όχι μόνο δεν αποδοκιμάστηκαν, αλλά αντίθετα καθιέρωσαν τον Επιτάφιο ως το κορυφαίο έργο του

Υπερείδη, καθώς ο τρόπος με τον οποίο συγγράφηκε και εκφωνήθηκε ο λόγος εκτιμήθηκε ιδιαίτερος ήδη από τα αρχαία χρόνια.

Σχετικά με την αποτίμηση και την αξιολόγηση του πνευματικού έργου ενός συγγραφέα, οι εκάστοτε αναγνώστες και μελετητές του έργου αυτού είναι σε θέση να επιχειρηματολογήσουν υπέρ ή κατά του συγκεκριμένου έργου, βασιζόμενοι είτε στην προσωπικότητα του συγγραφέα, είτε στα στοιχεία του ίδιου του έργου, είτε στο συνδυασμό των δύο παραμέτρων. Αυτό συμβαίνει και για την περίπτωση του Υπερείδη, καθώς η έντονη προσωπικότητά του, το ιδιαίτερο ύφος του και οι τελικές του επιλογές τόσο σχετικά με τις δραστηριότητες που ακολούθησε, όσο και με τον τρόπο που προσέγγισε τις δράσεις αυτές, ενδέχεται άλλους να βρίσκουν σύμφωνους και άλλους αντίθετους. Τα προσωπικά βιώματα του καθενός, οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις και τα δεδομένα της εκάστοτε εποχής, επηρεάζουν την κρίση του για πράγματα και για καταστάσεις που συνέβησαν στο απώτατο παρελθόν. Άλλωστε, η προσπάθεια σύγκρισης μεταξύ των καταστάσεων και των προσώπων του παρελθόντος με τα αντίστοιχα του παρόντος καταλήγει σε αδιέξοδο, καθώς οι παράγοντες που πυροδοτούν τα αντίστοιχα αποτελέσματα, διαφέρουν από εποχή σε εποχή. Έτσι, ανεξαρτήτως των προσωπικών αντιλήψεων του εκάστοτε αναγνώστη για την προσωπικότητα και το έργο του Υπερείδη, η εντύπωση που τελικά δημιουργείται για το ρήτορα αυτόν, είναι ότι ακόμα και αν κάποιος διαφωνεί με τις επιλογές του, δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει ότι ο Υπερείδης υπήρξε συνεπής και πιστός στις αρχές του μέχρι το τέλος. Ο μαρτυρικός αλλά και ηρωικός θάνατός του, αποτελεί την αδιάμφευστη απόδειξη του γεγονότος αυτού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ., Έλεγχος και λογοδοσία των αρχών στην αθηναϊκή δημοκρατία, Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα 2004.

Αδάμ – Μαγνήσαλη Σ., Η Απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Ελλάδα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2008.

Adams C.D., The Harpalos Case, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 32 (1901), σελ. 121 – 153.

Allen D.S., Punishment in Ancient Athens για το “Athenian Law in its Democratic Context”, organized by Adriaan Lanni and sponsored by Harvard University’s Center for Hellenic Studies, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>, σελ. 1 - 23.

Babington C., Hyperides kata Demosthenous, The oration of Hyperides aganist Demosthenes, respecting the treasure of Harpalus; the fragments of the Greek text, now first together with other frag, Cambridge University Press, 1849.

Badian E., Harpalus, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 81 (1961), σελ. 16 – 43.

Balot R., Courage in the Democratic Polis, The Classical Quarterly, New Series, Vol. 54, No. 2 (Dec., 2004), σελ. 406 – 423.

Bers V. – Lanni A., An Introduction to the Athenian Legal System, “Athenian Law in its Democratic Context”, organized by Adriaan Lanni and sponsored by Harvard University’s Center for Hellenic Studies, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>, σελ. 1 – 24.

Biscardi A., Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο (Diritto Greco Antico, 1982), μτφρ. Π. Δημάκης, Παπαδήμα, Αθήνα 1998.

Bonner R.J., Evidence in Athenian Courts, The University of Chicago Press, Chicago 1905.

Bonner R.J. – Smith G., The administration of justice from Homer to Aristotle, vol I & II, Greenwood Press, New York, 1968.

Bosworth A. B., The Historical Context of Thucydides' Funeral Oration, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 120 (2000), σελ. 1 – 16.

Γιαρένης Ε.Α., Δίκαιο του πολέμου και Στρατιωτικό Ποινικό Δίκαιο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009.

Γιούνη Μ., Νόμος πόλεως, Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία ελληνική πόλιν, Οι αρχαϊκοί χρόνοι, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006.

Γκαφούροφ Β. – Τσιμπουκίδης Δ., Αλέξανδρος ο Μακεδών και η Ανατολή, Παπαδήμα, Αθήνα 1997.

Carawan E., The Attic Orators, Oxford University Press, 2007.

Carawan E., Rhetoric and the Law of Draco, Clarendon Press, Oxford 1998.

Carey C., Trials from Classical Athens, Routledge, New York & London, 2005.

Carey C., Nomos in Attic Rhetoric and Oratory, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 116 (1996), pp. 33-46.

Carey C., The Shape of Athenian Laws, The Classical Quarterly, New Series, Vol. 48, No. 1 (1998), pp. 93 – 109.

Cartledge P. – Millet P. – Todd S., Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society, Cambridge, Cambridge University press, 1990.

Christ M.R., The Litigious Athenian, The Johns Hopkins University press, Baltimore & London, 1998.

Christ M.R., Sycophancy and Attitudes to Litigation, “Athenian Law in its Democratic Context”, organized by Adriaan Lanni and sponsored by Harvard University’s Center for Hellenic Studies, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>.

Cohen E.E., “Commercial Law.”, στο Gagarin M. and Cohen D., The Cambridge Companion to Ancient Greek Law, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Cohen D., Law, Violence, and Community in Classical Athens, Cambridge University Press, 1995.

Cohen D., Νόμος, Σεξουαλικότητα και Κοινωνία – Η επιβολή της ηθικής στην κλασσική Αθήνα, (law, Sexuality and Society – The enforcement of morals in classical Athens, Cambridge University press, 1991) μτφρ. Π. Πασχίδη, Ιστορητής / Κάτοπτρο, Αθήνα 1999.

Cohen D., Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens, Greece & Rome, Second Series, Vol. 36, No. 1 (Apr., 1989), σελ. 3 – 15.

Connor W.R., Greek Orations, Lysias, Isocrates, Demosthenes, Aeschines Hyperides, The University of Michigan Press, 1977.

Davidson J., *Fish*, Sex and Revolution in Athens, The Classical Quarterly, New Series, Vol. 43, No. 1 (1993), σελ. 53 – 66.

Dobson J.F., The Greek Orators, Methuen & CO. LTD., Bristol 1919.

Dorjahn A.P., Anticipation of Arguments in Athenian Courts, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 66 (1935), σελ. 274 – 295.

Dorjahn A.P., Extenuating Circumstances in Athenian Courts, Classical Philology, Vol. 25, No. 2 (Apr., 1930), σελ. 165 – 172.

Dorjahn A.P., On the Athenian Anakrisis, Classical Philology, Vol. 36, No. 2 (Apr., 1941), σελ. 182 – 185.

Edwards M., Οι Αττικοί Ρήτορες, μτφρ. Α. Γ. Σπαθάρας, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002.

Flaceliere R., Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων, μετ. Γερασ. Δ. Βανδώρου, Παπαδήμα, Αθήνα 1995.

Foxhall L. – Lewis A.D., Greek Law in its Political Setting, Justifications not justice, Oxford 1996.

Gagarin M. – Cohen D., The Cambridge Companion to Ancient Greek Law, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Gagarin M., Early Greek Law, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1989.

Glott G., Η Ελληνική Πόλις (La cite grecque, Paris 1953), μτφρ. Αγνή Σακελλαρίου, MIET, Αθήνα 1994.

Gomme A.W., The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C., Blackwell, Oxford 1933.

Gunderson E., The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

Halliwell S., The Uses of Laughter in Greek Culture, The Classical Quarterly, New Series, Vol. 41, No. 2 (1991), σελ. 279 – 296.

Hansen M.H., The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes, University of Oklahoma Press, 1999.

Hansen M.H., «Η πολιτική ισχύς του λαϊκού δικαστηρίου στην Αθήνα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα», Η αρχαία ελληνική πόλις από τον Όμηρο ως την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, μτφρ. Σ. Κάπαρης, Πατάκης, Αθήνα 2007.

Hansen M.H., Demos, Ecclesia and Dicasterion in Classical Athens, GRBS, 19, vol. 2, 1978, σελ. 127 – 146.

Hansen M.H., *The Concepts of Demos, Ecclesia and Dicasterion in Classical Athens*, GRBS, 50, vol. 2, 2010, σελ. 499 – 536.

Hansen M.H., *Eisangelia*, Odense University Press, Odense 1975.

Hansen M.H., *Eisangelia in Athens: A Reply*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 100, Centenary Issue (1980), σελ. 89 – 95.

Hansen M.H., *Polis, An Introduction to the Ancient Greek City-State*, Oxford University Press, 2006.

Harvey D., *The sycophant and sycophancy : vexatious redefinition*, στο *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University press, 1990.

Harris E.M., *The Rule of Law in Athenian Democracy, Reflections on the Judicial Oath, Ethics & Politics*, IX, 2007, 1, pp. 55 – 74.

Harris E.M., *The Date of Apollodorus' Speech against Timotheus and Its Implications for Athenian History and Legal Procedure*, *The American Journal of Philology*, Vol. 109, No. 1 (Spring, 1988), σελ. 44 – 52.

Harris E.M., *When Is a Sale Not a Sale? The Riddle of Athenian Terminology for Real Security Revisited*, *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 38, No. 2 (1988), σελ. 351 – 381.

Heath M., *Longinus, on Sublimity 35.1*, *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 50, No. 1 (2000), σελ. 320 – 323.

Herrman J., *Athenian Funeral Orations*, Focus Publishing, Newburyport, 2004.

Hertz N., *A Reading of Longinus*, *Critical Inquiry*, Vol. 9, No. 3 (Mar., 1983), σελ. 579 – 596.

Hesk J., *Types of oratory*, στο Gunderson E., *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, σελ. 145 – 161.

Humphreys S.C., *Social Relations on stage : Witnesses in Classical Athens*, στο Carawan E., *The Attic Orators*, Oxford University Press, 2007.

Humphreys S.C., *The Discourse of Law in Archaic and Classical Greece*, *Law and History Review*, Vol. 6, No. 2 (Autumn, 1988), σελ. 465 – 493.

Jackson C.N., *The Decree-Seller in the Birds, and the Professional Politicians at Athens*, *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 30 (1919), σελ. 89 – 102.

Jacoby F., *Patrios Nomos : State Burial in Athens and the Public Cemetery in the Kerameikos*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 64 (1944), σελ. 37 – 66.

Johnson A.C., Studies in the Financial Administration of Athens, *The American Journal of Philology*, Vol. 36, No. 4 (1915), σελ. 424 – 452.

Johnstone S., Transforming Disputes into Cases: Demosthenes 55, “Against Kallikles“ για το “Athenian Law in its Democratic Context”, organized by Adriaan Lanni and sponsored by Harvard University’s Center for Hellenic Studies, <http://www.stoa.org/projects/demos/home>, σελ. 1 – 17.

Jones N.F., The Athenian Phylai as Associations: Disposition, Function, and Purpose, *Hesperia*, Vol. 64, No. 4 (Oct. - Dec., 1995), σελ. 503 – 542.

Kennedy G.A., A new history of classical rhetoric (Ιστορία της κλασικής ρητορικής : αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής), μτφρ. Νικολούδης Ν., Παπαδήμας , Αθήνα 2001.

Kennedy G.A., The Rhetoric of Advocacy in Greece and Rome, *The American Journal of Philology*, Vol. 89, No. 4 (Oct., 1968), σελ. 425 – 426.

Kenyon F.G., The Orations Against Athenogenes and Philippides, London 1893.

Kenyon F.G., Hyperides, *The Classical Review*, Vol. 6, No. 7 (Jul., 1892), σελ. 285 – 289.

Knox R.A., 'So Mischievous a Beast'? The Athenian 'Demos' and Its Treatment of Its Politicians, *Greece & Rome, Second Series*, Vol. 32, No. 2 (Oct., 1985), σελ. 132 – 161.

Langdon M.K., An Attic Decree Concerning Oropos, *Hesperia*, Vol. 56, No. 1 (Jan. - Mar., 1987), pp. 47 – 58.

Lanni A., Law and Justice in the Courts of Classical Athens, Cambridge University Press, 2006.

Lanni A., Social Norms in the Courts of Ancient Athens, *The Journal of Legal Analysis*, Vol 1, No 2 (2009).

Lanni A., Relevance in Athenian Courts, στο *Gagarin M. – Cohen D.*, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Lanni A., Precedent and Legal Reasoning in Classical Athenian Courts : A Noble Lie ?, *The American Journal of Legal History*, Vol. 43, No. 1 (Jan., 1999), σελ. 27 – 51.

Lofberg J.O., Sycophancy in Athens, *The University of Chicago Libraries*, Chicago, 1917.

McAdon B., Reconsidering the Intention or Purpose of Aristotle's "Rhetoric", *Rhetoric Review*, Vol. 23, No. 3 (2004), σελ. 216 – 234.

MacDowell D.M., Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασσικών Χρόνων, μετ. Γ. Μαθιουδάκη, Παπαδήμα, Αθήνα 1996.

MacInnes J., On Aristotle Nic. Eth. IV. 3, 15; A Reply, *The Classical Review*, Vol. 24, No. 7 (Nov., 1910), σελ. 228-229.

Mirhady D.C., Torture and Rhetoric in Athens, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 116 (1996), σελ. 119 – 131.

Mikalson J.D., Athenian Popular Religion, The University of Carolina Press, 1983.

Mitchel F., Athens in the Age of Alexander, *Greece & Rome, Second Series*, Vol. 12, No. 2, Alexander the Great (Oct., 1965), σελ. 189 – 204.

O'Sullivan L. – L., Athenian Impiety Trials in the Late Fourth Century B.C., *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 47, No. 1 (1997), σελ. 136 – 152.

Ober J., Mass and Elite in Democratic Athens, Rhetoric, Ideology, and the Power of the People, Princeton University Press, 1989.

Osborne R., “Law in Action in Classical Athens.”, *JHS* 105 (1985) : 40 – 58.

Osborne R., Vexatious Litigation in classical Athens, στο *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University press, 1990.

Ostwald M., From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1986.

Ostwald M., The Athenian Legislation against Tyranny and Subversion, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 86 (1955), pp. 103-128.

Παναγόπουλος Α., Αιχμάλωτοι, Όμηροι, Εξόριστοι, Φυγάδες και Πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002.

Parker R., Law and Religion, στο Gagarin M. – Cohen D., *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, σελ. 61 – 81.

Pearson L., Historical Allusions in the Attic Orators, *Classical Philology*, Vol. 36, No. 3 (Jul., 1941), σελ. 209 – 229.

Phillips D., Hyperides 3 and the Athenian Law of Contracts, *Transactions of the American Philological Association*, Volume 139, Number 1, Spring 2009, pp. 89 – 122.

Phillips D., Why Was Lycophron Prosecuted by *Eisangelia*?, *GRBS* 46 (2006), σελ. 375-394.

Phillips P., Athenian Political Oratory 16 Key Speeches, Routledge, New York & London, 2004.

Radin M., Freedom of Speech in Ancient Athens, *The American Journal of Philology*, Vol. 48, No. 3 (1927), σελ. 215 – 230.

Rhodes P.J., ΕΙΣΑΓΓΕΛΙΑ in Athens, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 99 (1979), σελ. 103-114.

Rhodes P.J., Political Activity in Classical Athens, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 106 (1986), σελ. 132 – 144.

Richards H., On the Word Δράμα, *The Classical Review*, Vol. 14, No. 8 (Nov., 1900), σελ. 388 – 393.

Robertson N., The Laws of Athens, 410-399 BC: The Evidence for Review and Publication, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 110 (1990), σελ. 43 – 75.

Roisman J., *The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 2005.

Rosivach V.J., Autochthony and the Athenians, *The Classical Quarterly, New Series*, Vol. 37, No. 2 (1987), σελ. 294 – 306.

Rubinstein L., Differentiated Rhetorical Strategies in the Athenian Courts, στο *Gagarin M. – Cohen D.*, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Russell D. A., Rhetoric and Criticism, *Greece & Rome, Second Series*, Vol. 14, No. 2 (Oct., 1967), σελ. 130 – 144.

Sihler E.G., A Study of Dinarchus, *Transactions of the American Philological Association (1869-1896)*, Vol. 16 (1885), σελ. 120 – 132.

Smith G., The Jurisdiction of the Areopagus, *Classical Philology*, Vol. 22, No. 1 (Jan., 1927), σελ. 61 – 79.

Sullivan D.L., The Epideictic Character of Rhetorical Criticism, *Rhetoric Review*, Vol. 11, No. 2 (Spring, 1993), σελ. 339 – 349.

Τσάτσος Κ., Οι τρεις Ολυνθιακοί, Τρεις Φιλιππικοί, Ο λόγος περί των εν Χερρονήσω (Οι μεγάλοι ρήτορες και η ιστορία τους), Εστία, Αθήνα 1983.

Taylor C., Bribery in Athenian Politics Part I : Accusations, Allegations, and Slander, Greece & Rome, Second Series, Vol. 48, No. 1 (Apr., 2001), σελ. 53 – 66.

Taylor C., Bribery in Athenian Politics Part II : Accusations, Allegations, and Slander, Greece & Rome, Second Series, Vol. 48, No. 2 (Oct., 2001), σελ. 154 – 172.

Thur G., The Role of Witness in Athenian Law, στο The Cambridge Companion to Ancient Greek Law, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Todd S.C., The Shape of Athenian Law, Oxford University Press, 1993.

Todd S.C., “Law and Oratory at Athens.”, στο Gagarin M. – Cohen D., The Cambridge Companion to Ancient Greek Law, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Todd S.C., “Lysias against Nikomachos: The Fate of the Expert in Athenian Law.”, στο Greek Law in its Political Setting, Justifications not justice, Oxford, Oxford University Press, 1996.

Todd S.C., The purpose of evidence in Athenian Courts, στο Nomos, Essays in Athenian Law, Politics and Society, Cambridge University press, 1990.

Todd S.C., The Use and Abuse of the Attic Orators, Greece & Rome, Second Series, Vol. 37, No. 2 (Oct., 1990), σελ. 159 – 178.

Todd S.C., Lady Chatterley's Lover and the Attic Orators : The Social Composition of the Athenian Jury, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 110 (1990), σελ. 146 – 173.

Treves P., Hyperides and the Cult of Hephaestion, The Classical Review, Vol. 53, No. 2 (May, 1939), σελ. 56 – 57.

Usher S., Greek Oratory, Tradition and Originality, Oxford University Press, 1999.

Van Hook La Rue, The Criticism of Photius on the Attic Orators, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 38 (1907), σελ. 41 – 47.

Webster T.B.L., A Study of Greek Sentence Construction, The American Journal of Philology, Vol. 62, No. 4 (1941), σελ. 385 – 415.

Whitehead D., Hyperides, The Forensic Speeches, Oxford University Press, 2000.

Wolff H.J., Demosthenes als Advokat, Funktionen und methoden des Prozesspraktikers im Klassischen Athen, Berlin 1968, αγγλική μτφρ. στο Carawan E., The Attic Orators, Oxford University Press, 2007, σελ. 91 – 115.

Wolpert A.O., Addresses to the Jury in the Attic Orators, The American Journal of Philology, Vol. 124, No. 4 (Winter, 2003), σελ. 537 – 555.

Worthington I. – Cooper C.R. – Harris E.M., *Dinarchus, Hyperides, and Lycurgus*, University of Texas Press, Austin, 2001.

Worthington I., *Greek Orators II, Dinarchus – Hyperides*, Aris & Phillips LTD, Warminster, 1999.

Worthington I., *A Historical Commentary on Dinarchus: Rhetoric and Conspiracy in Later Fourth Century Athens*, Michigan, 1992, σελ. 58 – 65.

Worthington I., *Plutarch Demosthenes 25 and Demosthenes' Cup*, *Classical Philology*, Vol. 80, No. 3 (Jul., 1985), σελ. 229 – 233.

Worthington I., *The Duration of an Athenian Political Trial*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 109 (1989), σελ. 205 – 207.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΗΓΩΝ

Αθήναιος

Δειπνοσοφισταί

552 D : υποσ. 178

Αισχίνης

Κατά Κτησιφώντος

253 : υποσ. 89

Ανωνύμου (Διονυσίου ή Λογγίνου)

Περί ύψους

34, 1 – 4 : υποσ. 214, 216

34, 2 : υποσ. 295

Απολλόδωρος

Κατά Νειράς

41 – 42 : υποσ. 147

86 – 87 : υποσ. 143

87 : υποσ. 144

Αριστοτέλης

Αθηναίων Πολιτεία

44. 3 : υποσ. 182

59. 1 - 6 : υποσ. 186

59. 2 – 4 : υποσ. 150

67 : υποσ. 199

Ρητορική

1355 b 32 – 1358 a 36 : υποσ. 7

1358 a 37 – 1359 a 29 : υποσ. 9

1374 a : υποσ. 139

1375 b 8–10 : υποσ. 226

1408 a 35 – 38 : υποσ. 100

Ηθικών Νικομαχείων

1150 b : υποσ. 137

Περί των σοφιστικών ελέγχων

184a : υποσ. 6

Πολιτικά

1300 a : υποσ. 133

1319 – 1320 : υποσ. 89

Αριστοφάνης,

Ειρήνη

535 – 536 : υποσ. 130

Βάτραχοι

1345 -1351 : υποσ. 130

Λυσιστράτη

327 – 331 : υποσ. 132

Αρποκρατίων

Λέξεις των Δέκα Ρητόρων

74 : υποσ. 222

171 : υποσ. 32

Αρριανός

A 7 : υποσ. 287

A 8 : υποσ. 288

A 9 : υποσ. 287

A 10 : υποσ. 293

Z 14 : υποσ. 294

Z 23 : υποσ. 294

Δείναρχος

Κατά Δημοσθένους

1 – 2 : υποσ. 33

8 : υποσ. 26

45 : υποσ. 27

68, 70, 89 : υποσ. 37

94 : υποσ. 30

104 : υποσ. 28

107 : υποσ. 65

Δημοσθένης

Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου ψευδομαρτυριών

77 : υποσ. 226

Κατ' Αριστοκράτους

74 – 75 : υποσ. 140

Διογένης Λαέρτιος

1.55 – 56 : υποσ. 272

Διόδωρος Σικελιώτης

Βιβλιοθήκη Ιστορική

18.18.2 : υποσ. 189

17.108.4 - 8 : υποσ. 34

18.13.4 – 6 : υποσ. 270

18.13.5 : 295

Διονύσιος Αλικαρνασσεύς

Περί Δεινάρχου,

6 – 7 : υποσ. 216

Δίων Χρυσόστομος

Περί λόγου ασκήσεως

18.11 : υποσ. 216

Ευριπίδης

Ιππόλυτος

121 – 130 : υποσ. 132

Ηλέκτρα

90 – 150 : υποσ. 132

Ηρόδοτος

9.85 – 86 : υποσ. 274

Θουκυδίδης

1. 32 – 43 : υποσ. 290

2.45.2 : υποσ. 133

2.23 : υποσ. 273

2.34 – 47 : υποσ. 296

3.59 : υποσ. 290

3.66 : υποσ. 290

3.67 : υποσ. 290

4.97 : υποσ. 290

Ξενοφών

Ελληνικά

A 7, 9 – 35 : υποσ. 64

Παυσανίας

Ελλάδος Περιήγησις,

I.29.3 – 16 : υποσ. 275

II, 33, 4 : υποσ. 70

Πλάτων,

Γοργίας

449 A : υποσ. 1

Θεαίτητος

149 : υποσ. 130

152 a : υποσ. 4

Φαίδων

60 a : υποσ. 133

Νόμοι

625 E – 626 B : υποσ. 289

909 E – 910 A : υποσ. 77

Πλούταρχος

Δημοσθένης

25 : υποσ. 67

Φωκίων

22 – 23 : υποσ. 269

Βίοι των δέκα ρητόρων,

846 c : υποσ. 56

848 d : υποσ. 13

848 e : υποσ. 18

848 f : υποσ. 19

849 a : υποσ. 20

849 b – d : υποσ. 23

849 f : υποσ. 18, 295

849 d – f : υποσ. 14

849 e – f : υποσ. 215

850 a – b : υποσ. 17

Υπερείδης

Κατά Δημοσθένους

III col. 6 – 8 : υποσ. 57

III col. 8 – 9 : υποσ. 35

III col. 9 – 10 : υποσ. 38, 41

III col. 11 : υποσ. 39

III col. 12 : υποσ. 60

III col. 11 – 12 : υποσ. 43

III col. 12 – 13 : υποσ. 44

IV col. 19 : υποσ. 36

V col. 20 – 21 : υποσ. 25

VI col. 24 : υποσ. 42

VI col. 24 – 25 : υποσ. 46

Υπέρ Ευξενίππου

1 – 2 : υποσ. 79

3 : υποσ. 80

4 : υποσ. 89

6 : υποσ. 82

8 : υποσ. 85

10 : υποσ. 96

15 : υποσ. 73

22 : υποσ. 99

28 – 31 : υποσ. 16

31 – 33 : υποσ. 96

32 – 38 : υποσ. 102

40 : υποσ. 108

Υπέρ Λυκόφρονος

IV, 2 : υποσ. 167

IV, 3 : υποσ. 114

IV, 5 – 8 : υποσ. 119

IV, 9 – 11 : υποσ. 118

IV, 12 : υποσ. 151, 159

IV, 19 : υποσ. 177

Κατά Φιλίππιδου

fr. 1 : υποσ. 203

XVb, 1 : υποσ. 201

XVb, 2 : υποσ. 202

XVb, 2 – 3 : υποσ. 208

XVb, 3 : υποσ. 195

XVb, 4 : υποσ. 185

XVb, 7: υποσ. 180, 211

XVb, 9 : υποσ. 133, 180,209

XVb, 10 : υποσ. 189,203

XVb, 10 – 12 : υποσ. 210

XVb, 12 : υποσ. 198

XVb, 13 : υποσ. 199

Κατά Αθηγογένους Α

3 : υποσ. 264

12 : υποσ. 242

13 : υποσ. 226, 231, 236, 239

15 : υποσ. 245

16 : υποσ. 247

17 : υποσ. 249

19 : υποσ. 243

21 : υποσ. 259

22 : υποσ. 252

23 : υποσ. 225

Επιτάφιος

6 – 7 : υποσ. 280

17 : υποσ. 287

20 : υποσ. 286

21 : υποσ. 294

23 – 24 : υποσ. 281

27 : υποσ. 286

35 – 40 : υποσ. 283

Απόσπασμα 30, ΚΥΘΝΙΑΚΟΣ : υποσ. 281

Απόσπασμα 31, ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ ΠΑΙΔΩΝ : υποσ. 169

Απόσπασμα 52, ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ : υποσ. 300

Απόσπασμα 55, ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΡΙΗΡΩΝ : υποσ. 300

Απόσπασμα 56, ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ ΤΩΝ ΤΥΡΡΗΝΩΝ : υποσ. 300

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», λήμμα «Εγκοίμησις» : υποσ. 77.